РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

XLVII



БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

СЕРДИКА ПРЕЗ VI И VII ВЕК

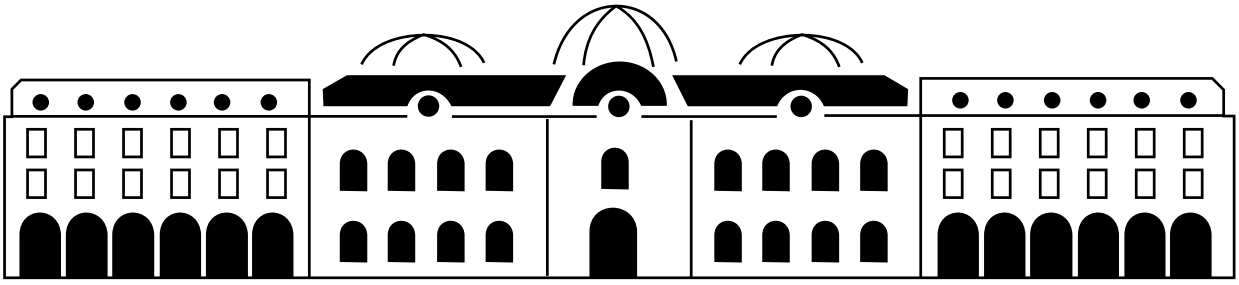
ПАРИЧНО ОБРАЩЕНИЕ, ТЕЖЕСТИ, ПЕЧАТИ

SERDICA IN 6TH AND 7TH CENTURY

COIN CIRCULATION, WEIGHTS, SEALS

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
проф. Венцислав Динчев (главен редактор)
доц. Бистра Божкова (зам. главен редактор)
доц. Мария Гюрова
доц. Стефан Александров
доц. Христо Прешленов
доц. Методи Манов
гл. ас. Петър Димитров (секретар)

Разкопки и проучвания е поредица, издавана от Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките



1892 - 1921 - 1948

© Дочка Владимирова-Аладжова, *автор*
© НАИМ – БАН, *издател*
© Сергей Торбатов, Венцислав Динчев, *отговорни научни редактори*
© Катя Меламед, *превод на английски*
© Бойко Киряков, *предпечатна подготовка*
На корицата: монета на Юстиниан I (номинал – 40 нумии) от колективна находка, открита в Сердика.
Отпечатано в България от БУЛГЕТ ООД
ISSN 2683-0833 (online)
ISSN 0205-0722 (print)
ISBN 978-619-254-011-1 (print)
ISBN 978-619-254-012-8 (online)
София 2022

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ, 47
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
AND RESEARCH, 47

Дочка Владимирова-Аладжова

СЕРДИКА ПРЕЗ VI И VII ВЕК

ПАРИЧНО ОБРАЩЕНИЕ, ТЕЖЕСТИ, ПЕЧАТИ

Dochka Vladimirova-Aladzhova

SERDICA IN 6TH AND 7TH CENTURY

COIN CIRCULATION, WEIGHTS, SEALS

СОФИЯ
2022

В памет на моите родители

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 9

Първа глава. Периодът VI–VII век 11
1.1. Исторически контекст и обхват на изследването 11
1.2. Сведенията за Сердика от VI–VII век 14

Втора глава. Паричното обращение в Сердика през VI–VII век 20
2.1. Наблюдения върху монетното обращение в Сердика до VI век 20
2.2. Парично-тегловната система през IV–VII в. 24
2.3.Колективни монетни находки 26
2.4. Единични монетни находки 36
2.4.1. Монети на Анастасий I (491–518) 36
2.4.2. Монети на Юстин I (518–527) 38
2.4.3. Монети на Юстиниан I (527–565) 40
2.4.4. Монети на Юстин II (565–578) 42
2.4.5. Монети на Тиберий II Константин (578–582) 44
2.4.6. Монети на Маврикий Тиберий (582–602) 45
2.4.7. Монети на император Фока (602–610) 46
2.4.8. Монети на император Ираклий (610–641) 47
2.5. Каталог 50

Трета глава. Тежести, открити в Сердика 56
3.1. За тежестите 56
3.2. Тежести, открити в Сердика 64
3.2.1. Колективна находка от тежести 64
3.2.2. Единични тежести 68
3.3. Каталог 69

Четвърта глава. Сфрагистични паметници, открити в Сердика 75
4.1. Императорски печати 75
4.2. Печати на служебни лица 86
4.3. Печати на лица с титла 91
4.4. Печати на частни лица 91
4.5. *Signacula*, открити в Сердика 93

Заключение 99

Цитирана литература 102

Съкращения 123

Summary 125

List of figures 138

Приложения (табла с илюстрации) 141

CONTENTS

Preface

Chapter one. The period of the 6th – 7th centuries
- 1.1. Historical context and scope of the study
- 1.2. Reports on Serdica from the 6th – 7th centuries

Chapter two. Coin circulation in Serdica in the 6th – 7th centuries
- 2.1. Observations on the coin circulation in Serdica until the 6th century
- 2.2. The monetary-weights system in the 6th – 7th centuries
- 2.3. Hoards
- 2.4. Single coin finds
  - 2.4.1. Coins of Anastasius I (491–518)
  - 2.4.2. Coins of Justin I (518–527)
  - 2.4.3. Coins of Justinian I (527–565)
  - 2.4.4. Coins of Justin II (565–578)
  - 2.4.5. Coins of Tiberius II Constantine (578–582)
  - 2.4.6. Coins of Mauricius Tiberius (582–602)
  - 2.4.7. Coins of Emperor Phocas (602–610)
  - 2.4.8. Coins of Emperor Heraclius (610–641)
- 2.5. Catalogue

Chapter three. Weights found in Serdica
- 3.1. On the weights
- 3.2. Weights found in Serdica
  - 3.2.1. Hoards of weights
  - 3.2.2. Single weights
- 3.3. Catalogue

Chapter four. Sphragistic monuments found in Serdica
- 4.1. Imperial seals
- 4.2. Seals of officials
- 4.3. Seals of persons with a title
- 4.4. Seals of private individuals
- 4.5. *Signacula* found in Serdica

Conclusion

Reference list

Abbreviations

Summary in English

List of figures

Applications (tables with illustrations)

ПРЕДГОВОР

„Сердика през VI и VII век. Парично обращение, тежести, печати“ е дълго обмисляна и анализирана тема. Писах книгата на етапи, разширявах или съкращавах кръга от проблеми, променях концепцията, но накрая артефактите „наложиха“ съдържанието и връзката между отделните части. Изследването се гради върху анализа на монетите, тежестите и печатите, придобити при археологическите проучвания в Сердика през последните 20 години. Това са материали, които имат пряко отношение към търговско-икономическите отношения в Сердика, разкриват връзката между града и централната власт във Византия. Част от изследваните артефакти не са познати в научната книжнина, което превръща поставените проблеми в предизвикателство за всеки специалист.

Въпреки огромния обем информация за Сердика все още остава неизяснен въпросът за прехода от късноантичния към средновековния град и настъпилите промени през VI–VII век. Според археолозите информацията за този период е трудно установима, което се обяснява с непредставителния характер на жилищата и структурите, както и с тяхното унищожаване в значителна степен от масивните основи на османските и съвременните сгради. На фона на ограничените и невинаги хронологически сигурни данни от терена в настоящото изследване са включени паметници, които имат сравнително точна датировка – монети, тежести, печати, които са важни свидетелства за историята на града през този период.

Информацията от публикуваните досега монети от Сердика е оскъдна, обикновено се съобщава бройката и вероятната датировка, което не е достатъчно за едно нумизматично изследване. Липсата на подробни данни за откритите монети в Сердика през различните периоди затруднява хронологията на отделните стратиграфски пластове, както и прецизирането на датировката на отделните артефакти.

Настоящото изследване е първото по рода си проучване за Сердика, в което са събрани в цялостен труд нумизматичните и сфрагистичните паметници, проучени комплексно като взаимносвързани артефакти. Те осветляват, допълват, а в някои случаи и коригират известните досега исторически и археологически сведения за града през периода VI–VII в.

Това проучване би било невъзможно без съпричастието на голям брой колеги, ръководители на разкопки в Сердика: доц. д-р Марио Иванов, гл. ас. д-р Веселка Кацарова; гл. ас. д-р Андрей Аладжов, Снежана Горянова, всички от НАИМ – БАН; гл. ас. д-р Илияна Борисова-Кацарова от Софийския университет „Св. Климент Охридски“; гл. ас. д-р Александър Станев от РИМ – София; гл. ас. д-р Мирослава Доткова от НАИМ – БАН, гл. ас. д-р Петя Пенкова и Мария Тасева от лабораторията на НАИМ – БАН. Сърдечно благодаря на всички.

Благодаря също за сътрудничеството на проф. дин Иван Йорданов, проф. Вернер Зайбт от Австрийската академия на науките и Кристофър Ентуистъл от Британския музей (департамент „Късноримски и византийски колекции“).

Не на последно място дължа благодарност за подкрепата и колегиалното отношение на инж. Атанас Каменаров, Николай Шаранков от СУ „Св. Климент Охридски“ и д-р Григор Георгиев.

15.08.2020 г.

ПЪРВА ГЛАВА

ПЕРИОДЪТ VI–VII ВЕК

1.1. Исторически контекст и обхват на изследването

През втората половина на III в. Римската империя преживява сериозна икономическа и политическа криза, която се засилва от активизиралите се варварски нашествия, засегнали чувствително Балканския полуостров и среднодунавските области. С огромните усилия на войската, която отблъсква външната опасност и преодолява вътрешните социални вълнения, императорите от III в. успяват да запазят държавата (Велков 1981, 79).

Стопанският упадък по време на кризата се отразява особено опустошително върху западната половина на Империята. Изтокът проявява по-големи съпротивителни сили, което определя по-нататъшното развитие и „византинизирането“[1] на Римската империя (Острогорски 1998, 69). Стопанският срив, придружен от тежки социални и политически катаклизми, не пощадява и източната половина на Империята. Намалява броят на населението, което води до недостиг на работна сила и замиране на занаятите и търговията.

Кризата от третото столетие ражда нови взаимоотношения, материализирани в реформаторското дело на император Диоклециан (Острогорски 1998, 74). Военноадминистративните реформи на Диоклециан (284–305 г.) и Константин Велики (306–337 г.) налагат съществени промени в териториалната структура със създаването на префектури, диоцези, нови провинции (Велков 1959, 55; Велков, Тъпкова-Заимова 1979, 377–378). Западната част на Балканския полуостров е спадала към префектурата Илирик, по-късно Източен Илирик. Тези територии са били включени в диоцеза Мизия, съставен от 10 провинции. По-късно той е разделен на два по-малки диоцеза (Македония и Дакия) с по пет провинции. Диоцезът Дакия е включвал провинциите: Крайбрежна Дакия (*Dacia Ripensis*) с главен град Рациария, Вътрешна или Средиземна Дакия (*Dacia Mediterranea*) със столица Сердика, Горна или Първа Мизия (*Moesia Superior, Moesia Prima*) със столица Виминациум (Костолац, Сърбия), Дардания (*Dardania*) с главен град Скупи (Скопие), Превалитана *(Praevalitana)* с център Шкодра (Албания) (Велков 1981, 80). Източно от споменатите провинции е започвала друга префектура, наречена Източна префектура (*Per Orientem*). Към нея е спадал диоцезът Тракия, който е включвал територите на старите римски провинции Мизия, без западните ѝ покрайнини, и Тракия. Диоцезът Тракия е бил съставен от шест по-малки провинции: Втора Мизия (*Moesia Secunda*) с главен град Марцианопол, Скития (*Scythia*) с център Томи[2], провинция Тракия (*Thracia*) при едноименния диоцез с главен град Филипопол, Хемимонт (*Haemimontus*) със столица Адриа-

[1] Терминът „Византийска империя“ се появява в историографията от XVI–XVII в., но по-широко разпространение получава през XVIII–XIX в. Целта е била да се направи разграничение между античната и средновековната Римска империя. Източната Римска империя е наречена постфактум от историците Византия, а името идва от античния Византион, преименуван на Константинопол и обявен за столица на Римската империя през 330 г.

[2] Още по въпроса вж. Zahariade 1988, 32, 187 – рец. Торбатов 1991, 229–233; Торбатов 1999.

нопол, провинция Европа (*Europa*) с главен град Перинт/ Хераклея и провинция Родопа (*Rhodopa*) със столица Траянопол[3] (табл. I).

Огромната територия, която заема Империята, налага разпределението на площта и властта с цел да се осигури максимална ефективност на императорския контрол. Император Диоклециан създава управленската колегия от двама августи и двама цезари, които споделят властта над източната и западната половина на Империята (Острогорски 1998, 75). Тетрархията обаче се оказва временна и не особено успешна система на управление. В резултат на това избухват редица граждански войни, в които Константин Велики побеждава и достигнал до автократична власт, изгражда отново общо управление, като предприема ново разделение на имперските територии. Той се отказва от изкуствения Диоклецианов изборен принцип, разпределя многократно Империята между своите наследници, което довежда до тежки кървави усложнения, но въпреки това многовластието продължава да диктува правилата (Острогорски 1998, 76).

Съществения белег за управленския ред на Диоклециан и Константин I е отделянето на военната от гражданската власт (Острогорски 1998, 77), нов данъчен ред и монетна система.

Промените в Римската империя от началото на IV в. имат основополагаща роля за икономиката и политиката през следващите столетия. Проведените реформи от император Диоклециан (284–305 г.) засягат всички области на живота в държавата – политика, администрация, икономика, финанси и свързаните с тях сфери. Паричната реформа от 294 г. и Едиктът за цените от 301 г. определят за векове напред основните правила като златния монометализъм в паричното обращение с употребата на златна монета с теоретично тегло от 5,45 г (1/60 от либрата). Паричната реформа има за цел да улесни и разшири употребата на металните парични знаци, като отсича „фолиси“ и „нумуси“ – високостойностни монети от билон (посребрени бронзови монети), които са с тегло 10 г. Последвалите действия на държавата имат за цел да улеснят събирането на данъците. Ето защо е извършена актуализация на данъчните регистри, като е въведен т. нар. индиктион[4].

Реформаторската дейност на император Диоклециан е продължена от император Константин Велики (306–337 г.), който наред с промяната във външната политика предприема стъпки за подобряване на вътрешното състояние на Империята в административно и финансово отношение. Най-отчетливо неговите преобразувания се открояват в проведената нова парична реформа, която е трябвало да отговаря на историческите реалности, да гарантира пълноценна обмяна на златните номинали и паричните знаци от бронз и мед, които често са губили от стойността си при девалвация. Във връзка с това е нужно да се отбележи политиката на държавата през IV–V в. за преминаването от данъци в натура към данъци в пари, което създава резервен фонд от натрупани сериозни средства в злато (Hendy 1985, 224).

Следваща важна стъпка в развитието на Римската империя е окончателното ѝ разделяне през 395 г. на източна и западна част, процес сложен, продължил десетилетия. Източната Римска империя фактически се явява продължител на „старата“ империя, но вече с център Константинопол, Западната със столицата Рим просъществува по-малко от век, като през 476 г. загива под ударите на германските племена. Следващият V век в социално-икономически план залага основите на нови взаимоотношения, но процесите текат бавно и трудно се налагат новите порядки.

---

[3] Хронологията на установяването на тези административни единици и границите между тях все още не са напълно сигурни (Velkov 1977, 62, бел. 175).

[4] Документна регистрация за период от 15 години.

В политическата история на Източната Римска империя през VI в. Балканският полуостров продължава да заема централно място в събитията, които в преобладаващата си част са от жизнено значение за цялостното развитие на Империята (Велков 1981, 82). От втората четвърт на VI в. насетне започват системни нашествия на славяни и прабългари, които отново поставят Империята пред сериозни проблеми. Набезите на варварите разкриват един много важен фактор – устойчивостта на градовете, на градския живот в тях, където независимо от естествените икономически и етнически промени се съхраняват различни антични традиции. Градовете се явяват основни опорни пунктове и същевременно икономически и военни средища (Велков 1981, 83).

Непрекъснатите заплахи и набези на варварски племена на юг от Дунава допълнително допринасят за изменения в икономическия и обществения живот на Империята, водят до съществени промени от етнически и демографски характер (Данчева-Василева 2006, 489–498; Данчева-Василева 2009, 79–91; Данчева-Василева 2009б, 294–313). През V, VI и VII в. етническият облик на градовете е хетерогенен и пъстър по състав. Местните жители постепенно намаляват за сметка на притока на нови групи заселници, в които се включват и „варвари". От друга страна, постепенно многоликото градско население се консолидира и става носител на късноантичната градска материална и духовна култура (Тъпкова-Заимова 1979, 412).

Историческите събития и следствията от тях стоят в основата на прехода от Късната античност към Ранното средновековие, една от важните цивилизационни промени на Балканите[5]. Населението от тези територии е било принудено столетия да живее под непрекъснатата заплаха от варварските племена, които са се намирали по границите на източната част на разделената през 395 г. Римска империя. В резултат на тази несигурност се поражда естественият стремеж към адаптация с новите реалности, които стоят в основата на новата историческа епоха (Старостин 2017, 195–208).

Археологическите проучвания в Сердика показват, че към периода на Късната античност (IV–VI в.) принадлежат най-добре запазените архитектурни останки: части от няколко улици, включително кардо и декуманус максимус, две раннохристиянски базилики, термален комплекс, няколко жилищни и търговски сгради със значителен размер и различен план, големи участъци от водопроводната и канализационната система на града, десетки съоръжения и структури (Иванов, М. 2020).

Настоящото изследване разглежда периода VI–VII в. от историята на Сердика, който все още е недостатъчно проучен. Проучванията показват, че останките от древния град лежат под дебел земен пласт от 3–4 до 8–9 м на места (Герасимов 1964, 5). Въпреки огромния обем нова информация данните за града от споменатия период остават сравнително ограничени. Тази неравномерност на археологическите податки е забелязана отдавна (Станчева 1974, 212; Динчев, Гатев 1999, 60–61) и се обяснява, от една страна, с непредставителния характер на жилищата и структурите от този период и от друга, с тяхното унищожаване в по-значителна степен от масивните основи на османските и съвременните сгради (Иванов, М., Горянова 2011а, 459; Иванов, М. 2016, 259; Динчев 1998, 16–23; Динчев 1999, 13 и посочената там литература)[6].

---

[5] Подробно за различните гледни точки на този процес вж. Григоров 2012, 54–65.

[6] Подробно проблемите за градското устройство и формата на живот през Късната античност са разгледани от Венцислав Динчев, който отбелязва, че промените в условията за общественото развитие водят до занижени критерии за градския статут и до известно размиване на границата между градовете и останалите селища в съзнанието на съвременниците, отразено в изворите. Анализът на изворите доказва наличието на несигурност във възгледите на късноантичните автори относно градския статут

Хронологическият обхват на настоящото изследване включва периода между 498 г. и първите десетилетия на VII в. Отправният момент е паричната реформа на император Анастасий I в 498 г. (DOC I; Grierson 1967, 283–304), която се приема за начало на византийското монетосечене (Wroth 1908, 12; Юрукова 1969, 21–31; Grierson 1999, 2). Реформата има за цел да стабилизира монетната система, която през V в. претърпява известни катаклизми[7]. Крайната дата на проучването е свързана с управлението на император Ираклий (610–641 г.), от когото в Сердика са последните открити монети и един печат[8]. Данните на терена сочат, че в периода края на VI – първите десетилетия на VII в. активният живот в града замира. Регистрираните огромни разрушения за самия край на VI в. според проучвателите са в резултат на силно земетресение (Иванов, М. 2011, 318) Предполага се, че то бележи края на градското развитие на Сердика, т.е. на организирания градски живот тук през Късната античност[9].

Поставената тема с нейните хронологически рамки се отнася към период, който включва множество трансформации в обществения, икономическия и политическия живот в Източната Римска империя. Тези процеси всъщност са в основата на прехода от Античността към Средновековието, важен теоретичен проблем за конструиране на историческата периодизация (Григоров 2012, 54–65)[10]. Във връзка с това представените в изследването наблюдения върху откритите в Сердика нумизматични и сфрагистични паметници могат да помогнат в значителна степен за изясняването на този преходен период в Сердика.

1.2. Сведенията за Сердика от VI–VII век

Близо век и половина антична Сердика е обект на археологически проучвания и научни изследвания. Разкопките са ръководени от най-големите учени на своето време: братя Шкорпил (Шкорпилови 1890, 48–50, 53–58); Вацлав Добруски (Добруски 1896, 434–435; Добруски 1901, 778); Богдан Филов (Филов 1913, 70–74); Андрей Протич (Протич 1912, 51–94); Йордан Господинов (Господинов 1921, 65–66); Теофил Иванов, Сава Бобчев (Иванов,

---

на различни селища, респективно относно самата същност на градския статут, и поставя въпроса за границата на градската форма на живот по това време.

[7] Вж. *Coinage of the Byzantine Empire: Coinage of the Byzantine Empire.* <https://www.doaks.org/visit/museum/exhibitions/past/coinage-of-the-byzantine-empire/online/Introduction/Frame_Introduction.html>(13.02.2019).

[8] Вж. тук „Четвърта глава. Сфрагистични паметници, открити в Сердика".

[9] Откритите монети в Сердика след времето на Ираклий са от X в. – Константин VII и Роман I (913–959).

[10] В статията си „Дискусия за прехода между Античността и Средновековието и за хронологичните рамки на „средните векове" Валери Григоров подробно и историографски обосновано е поставил темата за прехода между Античността и Средновековието. Той отбелязва, че „проблемът се разисква в научното поле на историографията, докато археологическата наука остава в известна степен встрани от дискусията". Според него археологическата наука дължи това на историографията, най-малкото за да предложи свои аргументи, които да бъдат взети под внимание. Периодът, който се анализира в статията, включва времето от смъртта на Теодосий I до управлението на Ираклий (610–641 г.) и се приема за специфичен етап на формиране на Византийската империя. Авторът отбелязва, че преходът между Античността и Средновековието се характеризира с динамика на промени, при които в различна степен античните елементи остават добре разпознаваеми, а новите явления, които ще определят обществото през Средните векове, са все още в начални фази на изява. Не само историографски, но и при археологически наблюдения трудно се дефинира преходът между двете епохи. Времевият хоризонт е твърде широк, с доста приблизителни и условни граници, което позволява различно интерпретиране (Карпантие 2001, 117; Динчев 2006, 5; Аладжов 2010, 10; Григоров 2012, 55–56).

Т., Бобчев 1964, 9–76) и др.[11], като трябва да се подчертаят приносите на специалистите, разработили конкретни теми, или с обобщаващи трудове за историята на Сердика: Велизар Велков (Велков 1959; Velkov 1977; Велков 1981, 79–90; Велков 1989, 14–26), Магдалина Станчева (Станчева 1974, 209–222; Станчева 1989, 6–36; Станчева 1994, 53–79; Станчева 1997, 7–50; Станчева 1999, 185–191 и посочената там библиография), Ани Данчева-Василева (Данчева-Василева 2006, 487–498; Данчева-Василева 2008, 2–23; Данчева-Василева 2009, 79–91; Данчева-Василева 2009а, 47–85; Данчева-Василева 2009б, 294–313; Данчева-Василева 2015, 429–452; Данчева-Василева 2017а, 335–356), Венцислав Динчев (Динчев 1998, 16–23; Динчев 1998а, 25–33; Динчев 1999, 13–31; Динчев, Гатев 1999, 49–61; Динчев 2001, 223–252; Динчев 2005, 277–295. Динчев 2006; Динчев 2009, 414–448; Динчев 2010, 24–40; Динчев 2011, 61–77; Динчев 2011а, 101–124; Динчев 2013, 237–279; Динчев 2013а, 532–553; Динчев 2014) и още десетки археолози (Григорова 1969, 43–59; Григорова 1981, 10; Григорова 1983, 26; Григорова 1986, 70; Шалганов 1989, 59–65; Шалганов, Иванов 2006, 314–324; Шалганов 2008, 9–16; Шалганов, Кирова 2010, 20–45; Шалганов, Козарев 2010, 351–352; Шалганов 2011; Шалганов, Козарев 2011, 313–315; Шалганов, Козарев 2012, 313–315; Шалганов 2016, 36–44; Шалганов, Стоянова 2016, 543–546; Даскалов и др. 2001, 133; Даскалов и др. 2002, 124; Даскалов 2003, 287–296; Даскалов, Горянова 2009, 118–136; Иванов 2010, 123–128; Иванов 2011, 316–319; Иванов, Горянова 2011а, 456–459; Иванов 2012, 315–317; Иванов 2012а, 318–320; Иванов 2013, 290–292; Иванов 2013а, 147–160; Иванов 2014; Иванов 2016, 259–262; Борисова-Кацарова, Аладжов 2014, 366–369; Кацарова и др. 2016, 549–553; Кацарова и др. 2017, 311–314; Кацарова и др. 2018, 253–256; Кацарова и др. 2019, 279–282; Борисова-Кацарова, Станев 2017, 314–316 и др.)[12] и историци, посветили на Сердика голяма част от своята научна дейност.

Сведенията за политическата история на Сердика в периода IV–VI в. са твърде оскъдни (Данчева-Василева 2017, 43). Това не е изключение предвид информацията и за други големи градове на Балканите, които се споменават в изворите във връзка с политически събития от значение за историята на Византийската империя. Рядко в изворите има сведения за живота в самите укрепени градове, за муниципиалната административна и военна власт, за отношението по повод едно или друго събитие и съпричастността с действията на централната власт или негативната реакция спрямо тях (Данчева-Василева 2017, 40–41).

В своята *Хроника* Марцелин Комес дава информация за Сердика от разглеждания период, която се отнася за 516 г. Той съобщава за илирийските епископи и по-точно за Охридския Лаврентий, Сердикийския Домнион, Никополския Алцис, Нишкия Гаян и Пауталийския Евангел, които получили заповед от император Анастасий (491–518 г.) да се явят лично при него. Алцис и Гаян починали в Константинопол, Лаврентий бил отстранен, тъй като изобличавал императора пред свитата в двореца. Епископите на Сердика и Пауталия „били отправени веднага в собствените им епархии от страх пред илирийското православно войнство“ (Marcellinus Comes, *Chronicon*, 516 (IX) – ЛИБИ 1, 315). Това е свидетелство за връзката на политическата с религиозната власт, в частност на императора с висшия клир, стоящ начело на местното духовенство, в случая Илирик (Данчева-Василева 2017, 41). Император Анастасий е силно религиозен и привърженик на монофизитизма – ориентация, която той не демонстрира открито до 512 г., когато се отказва от православието и минава на позициите на монофизитизма (Jones

[11] Повече за изследванията до 80-те години на миналия век вж. Георгиева, Велков 1974. За проучванията и историята на църквата „Св. София“ подробна библиография вж. Динчев 2014 и посочената там литература.

[12] Информация за археологическите разкопки на територията на антична Сердика вж. в ежегодните отчети от поредицата „Археологически открития и разкопки“.

1964, 232–233; Данчева-Василева 2017, 41). Резултатът от тези действия води до скъсване с Халкедонските постановления, които потвърждават никейския Символ на вярата за триединството на Господ Бог. Тази неочаквана промяна се обяснява с неговата политика на толериране на източните провинции, населението на които в голямата си част изповядва монофизитството (Данчева-Василева 2017, 41).

Свикването на митрополитите на Илирик, които се придържат към решенията на Халкедонския събор, цели да се упражни натиск върху тях, за да приемат ориентацията на императора. Ако се съди по действията на Анастасий I, може да се предположи, че голяма част от населението на Сердика и по-конкретно християнската община с духовните ѝ служители е била настроена негативно към личността на императора заради неговите монофизитски позиции. Сведения обаче за подобно отношение на населението и духовните му водачи няма в изворите (Данчева-Василева 2017, 42).

Политиката на следващия император Юстин I (518–527 г.) също като неговия предшественик има връзка със Сердика в идеологически план. Той поддържа православието и решенията на никейския Символ на вярата, като предприема репресии срещу монофизитството и гонение на неговите привърженици (Данчева-Василева 2017, 42). Същевременно възобновява връзките си с Рим, като за целта през 518 г. свиква събор в Константинопол, на който официално са възстановени Халкедонските норми на вярата, което се отнася за цялата Империя. Заедно с това продължава преследването на привържениците на монофизитството, както и на поддръжниците на император Анастасий I (Jones 1964, 268–269; Данчева-Василева 2017, 42). Свидетелство за това е информацията от Марцелин Комес: „Началникът на двореца Аманций и кубикулариите [т.е. телохранителите на императора] Андрей, Мизахел и Ардабур били заловени като покровители на манихеите и като предатели спрямо император Юстин. От тях двама – Аманций и Андрей – били посечени, а Мизахел и Ардабур били изпратени на заточение в Сердика. Теокрит, сподвижник на Аманций, когото същият началник Аманций тайно подготвял за император, бил задържан и умрял в затвора, смазан от огромни камъни“ (Marcellinus Comes, *Chronicon*, 519 (XII) – ЛИБИ 1, 317). В случая Сердика е предпочетена като място на заточение[13] от Юстин I, който вижда в този град, в гражданството и най-вероятно и в градската управа свои поддръжници заради известната още от времето на Анастасий I православна ориентация, т.е. приемането и почитането на Халкедонските постановления. Вероятно гоненията на единомишлениците на Анастасий I са започнали още през 518 г. с идването на престола на новия император Юстин I (Данчева-Василева 2017, 4). Един печат от Сердика, представен по-нататък в настоящото изследване, е свидетелство за времето на религиозните противопоставяния от първите десетилетия на VI в.

Липсата на преки сведения за съдбата на Сердика от първите десетилетия на VI в. е факт, който може да се тълкува като указание, че градът в този период не е преживял сериозни катаклизми. Тезата не е убедителна и няма как да бъде обяснено, че столицата на провинцията е останала встрани от нападенията в западните предели на Източната Римска империя и конкретно на Балканския полуостров (Данчева-Василева 2017, 43)[14]. Става дума за славянските нашествия на Балканския полуостров, последвани от трайно заселване на многочислени славянски племена (Данчева-Василева 2017, 43 и бел. 67).

[13] Градът не е отбелязан в други източници като място за заточение.

[14] Изворите, които имат отношение към историята на Сердика, са разгледани от Ани Данчева-Василева в статии и в обобщаващия труд „История на средновековна София IV–XIV век“ (Данчева-Василева 2017).

Тези събития преобразяват Империята и налагат отпечатък върху всички сфери на обществения, политическия и духовния живот.

Първото по-голямо нахлуване на славяните се отнася към началото на управлението на император Юстин I (518–527 г.), като едно от славянските племена – анти, навлиза на юг от Дунава, но е отблъснато от стратега на Тракия Герман (Божилов, Гюзелев 1999, 30–31). Нападенията продължават и по времето на император Юстиниан I, като през 531 г. славяни заедно с хуни и авари извършват първото си голямо проникване на юг от Дунава и нанасят непоправими злини на ромеите (Данчева-Василева 2017, 44). Последва самостоятелно нахлуване на славяните през 535 г. на Балканския полуостров, насочено към Тракия, когато те пленяват голям брой ромеи. Оскъдните данни не позволяват нашествията от 531 и 535 г. да се свържат със Сердика (Данчева-Василева 2017, 71).

През 535 и 538 г. в Добруджа навлизат българите и завземат 32 крепости (Данчева-Василева 2017, 44 и бел. 72).

Следващото голямо нахлуване на славяните е през 547–548 г., когато голяма войска преминава Дунава и напада Илирик, по-точно Далмация (Данчева-Василева 2017, 44–45)[15]. През следващата 549 г. има ново нападение на славяните, като част от тях се отправят към Илирик, но в изворите не се споменава нищо за Сердика (Божилов, Гюзелев 1999, 32–33), което се тълкува от изследователите като указание, че градът не е бил засегнат при това нападение.

През 550 г. е извършено едно от най-многочислените славянски проникванията отсам Дунава, което стига до град Найсус (Ниш). Във връзка с това нападение във византийските източници се среща и името на Сердика. В *История на войните* Прокопий Кесарийски пише, че император Юстиниан I изпраща в Италия племенника си Герман, назначен за главнокомандващ войските против Тотила и готите, като му дава пари, за да събере голяма войска от тракийци и илирийци. „Докато в илирийския град Сердика Герман събирал и устройвал войската [...] в ромейската земя нахлули славяни в такова множество, каквото никога по-рано не било виждано. Те преминали реката Истър и дошли до Ниш“ (Procopius Caesariensis, *De bellis*, VII, 39, 40 – ГИБИ 2, 134). При тази опасност император Юстиниан призовава Герман да отложи похода в Италия и да се погрижи по възможност за отбраната на Солун и други застрашени градове[16]. Герман се отнася сериозно към опасността от славяните (Данчева-Василева 2017, 45 и бел. 77), но в разгара на кампанията внезапно умира и войската в Сердика е поверена на Йоан, зет на Герман, и на един от синовете му – Юстиниан. След нападението през 550 г. славяните променят отношението си към имперските земи, които нападат и опустошават. Те сменят тактиката си, като се разделят на части, продължават да разграбват Източната империя, но вече и остават на нейна територия: „презимували тук като в собствена земя и не се опасявали от никакво противодействие“ (Божилов, Гюзелев 1999, 33).

След 550 г. се зареждат нахлувания на анти и склавини, а също и на българи на юг от Дунава, които заливат Мизия, Тракия и останалите области на Балканите (Данчева-Василева 2017, 47). През 551 г. множество славяни в съюз с българите кутригури навлизат в Илирик, грабят и оставят зад себе си много убити (Дуйчев 1972, 62–63). През 578 г. хиляди славяни проникват в Тракия и я плячкосват. Император Тиберий Константин (578–582 г.) отново се обръща към хаган Баян с молба за помощ срещу славяните,

[15] При това нападение според А. Данчева е възможно славяните да са залели околността на Сердика и жителите на подградията да са пострадали, но в изворите не се споменават подобни събития.

[16] Много е вероятно откритите в Сердика девет печата на император Юстиниан да са свързани с организацията по рекрутирането на войската.

като аварският вожд е трябвало да започне война срещу тях (Велков 1959, 50; Божилов, Гюзелев 1999, 34–35, 68).

Анализът на изворите показва, че е възможно Сердика да е била засегната при „нападенията на юг от Дунав през 547–548, 549, 551 (по всяка вероятност на два пъти) и през 558 г.", въпреки че няма писмени данни, каквото е положението и с много други неотбелязани градове (Данчева-Василева 2009, 83; Данчева-Василева 2017, 49). Това мнение не се приема еднозначно, като „презумпцията, че след като нашествията са били насочени към Дардания, Нови Епир, Македония или „Средна Гърция", то те са засегнали и Сердика, не е съвсем коректна. Неколкократното „засягане" на града през десетилетието от 547–548 до 558 г. не се потвърждава и от археологическите данни" (Динчев 2014, 56).

Според Прокопий Кесарийски Сердика е сред градовете, чиито крепости са били възстановени от Юстиниан I (Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 1 – ГИБИ 2, 157). Въпросът относно строителството на фортификационните съоръжения в Сердика е обект на дискусии десетилетия наред. В крайна сметка колегията се обединява около мнението, че строителството по времето на Юстиниан I е последният строителен период на градската крепост, който включва укрепване на по-ранните ъглови, междинни и кръгли кули, изграждане на нови кули с полигонален план при северната градска порта, изграждане на протейхизма и пр. (Динчев 2014, 61 и цит. лит.). Така към средата на VI в. Сердика се оказва подходяща изходна база за мащабна военна акция с условия за продължително пребиваване на значителна военна формация (Динчев 2014, 57). В подкрепа на това се явяват откритите печати на военачалниците Приск и Фока (преди да стане император), които несъмнено са изпратени до висш командир в Сердика със заповед или молба за помощ или логистика[17].

Краят на късноантична Сердика изглежда е свързан с известните аваро-славянски обсади на Солун/Тесалоника в края на VI–VII век, тъй като е на пътя на нашествениците към крайната им цел (Бурмов 1952, 167–215; Божилов, Гюзелев 1999, 43). Известно е сведението от *Чудесата на св. Димитър Солунски*, че по време на поредната (четвъртата?) обсада на Солун в него е имало бежанци от Ниш и Сердика (*Miracula Sancti Demetrii*, II, 171 – ГИБИ 3, 135; Данчева-Василева 2009, 86–87). Вероятно това сведение се отнася за 617/ 618 г., но са изказани и други мнения по въпроса (вж. Данчева-Василева 2017, 55 и бел. 114).

За периода IV–VI в. Сердика присъства в изворите и чрез имената и деянията на своите епископи. От първата половина на IV в. е познат епископ Протоген, който е начело на местната епископска катедра. Той участва в Първия вселенски събор през 325 г., на който подкрепя осъждането на арианската ерес и се подписва под никейския Символ на вярата. През 343 г. е организатор и домакин на Сердикийския събор, където е сред водещите представители на ортодоксалните епископи, сред които преобладават тези от западните провинции (Марков 1995, 44; Вачкова 2013, 20–22, 112–113, 130; Динчев 2014, 57). Провеждането на този събор е сигурен белег за значението и авторитета на Сердика в първата половина на IV в. През 20-те – началото на 30-те години на V в. епископ на Сердика е Юлиан, който като привърженик на несторианската ерес е лишен от сана си, анатемосан е и е заточен (Марков 1995, 38, 44; Вачкова 2013, 260–262; Динчев 2014, 57). От 50-те години на V в. е известен епископ Зосим, участник в Четвъртия вселенски (Халкедонски) събор, на който се присъединява към осъждането на монофизитската ерес (Станев, Ждраков 2001, 21, 25 и бел. 32; Вачкова 2013, 262 и цит. лит.; Динчев 2014, 57).

[17] Вж. тук Четвърта глава.

Както беше отбелязано вече, в своята *Хроника* Марцелин Комес посочва като епископ на Сердика Домнион, когото императорът монофизит Анастасий привикал в столицата през 516 г. заедно с други илирийски ортодоксални епископи (Marcellinus Comes, *Chronicon*, 516 (IX) – ЛИБИ 1, 315; Марков 1995, 44)[18]. След Домнион Сердикийски епископ става Базилиск. През 549 г. той заедно с други епископи от диоцеза *Dacia* се противопоставя на илирийския епископ, папата и най-вече на император Юстиниан I, който в старанието си да сближи позициите на ортодоксалните християни и монофизитите, предизвиква обсъждането на християнологични спорове около така наречените три глави. Според изследователите в резултат на позицията си Базилиск изгубва поста си и на следващата година умира (Марков 1995, 44; Станев, Ждраков 2001, 21, 25). Следва епископ Леонтий, споменат в надпис от времето на император Тиберий II Константин (578–582). В надписа се посочва, че епископът се е погрижил за възстановяването на постройки и водопровода в Сердика. Леонтий е най-разпознаваемият сановник от Сердика благодарение и на две оловни плочки (*signacula*), открити при археологическите проучвания. Последният известен епископ е Феликс, за когото от сведения от 594 г. се разбира, че е бил в обтегнати отношения с римския папа Григорий I (Gregorii I papae *Epistolae*, V, 8 – ЛИБИ 1, 376).

Въпреки ограничения брой извори за Сердика за VI–VII в., те доказват значението ѝ за политическия и духовния живот на Балканите, а събитията, отразени в тях, намират потвърждение в открития археологически материал, добит при проучването на късноантичните пластове на града.

[18] За този епископ има сведения от XVII в. В тях той е представен като духовен наставник на Юстиниан I, който в чест на Домнион издига сердикийската „Св. София“ и я освещава чрез неговите мощи (Станев, Ждраков 2001, 23–24 и цит. лит.; Динчев 2014, 58).

ВТОРА ГЛАВА

ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ В СЕРДИКА ПРЕЗ VI–VII ВЕК

2.1. Наблюдения върху монетното обращение в Сердика до VI век

Археологическите проучвания на територията на антична Сердика имат дълга история, но от второто десетилетие на XXI в. те са особено интензивни. Реализацията на редица инвестиционни проекти, строежът на метрото, оформянето на градската инфраструктура, отделни частни строежи и др. предизвикаха спасителни разкопки, които обогатиха информацията за различните исторически периоди на града и попълниха музейните фондове с голямо количество подемен археологически материал, включително находки с голяма научна и експозиционна стойност. Най-многобройни са монетите, част от които са обект на настоящото изложение.

Откритите антични монети в Сердика могат да се определят условно в няколко големи хронологически групи:

1. Елинистическа епоха – края на Римската република;
2. Епоха на Принципата (Римската империя през I–III в.);
3. Късноантична епоха (IV – началото на VII в.).

Достигналата до нас информация за откритите монети при разкопките от миналия век е оскъдна и много обща (Иванов, Бобчев 1964, 16, 17, 37; Венедиков, Петров 1964, 86, 96, 100; Станчева 1989, 10, 16; Бобчев 1989, 49, 59). Едва в публикациите след 2000 г. се наблюдава известно детайлизиране на данните за намерения нумизматичен материал (Шалганов, Кирова 2010, 20–45 и посочената там литература; Божкова 2016, 45–50; Шалганов 2016, 36–44; Шалганов, Стоянова 2016, 543–546), въпреки че все още преобладават обектите, за които се съобщава само броят на откритите монети.

В тази част на изследването е разгледан нумизматичният материал главно от разкопките през последните десет години в Сердика на следните обекти: „Метростанция 8-II“, „Западна крепостна порта“; „Света Неделя – север“; ул. „Веслец“, 13. Става дума за сериозен масив от монети, от които само част са описани, други все още са в етап на лабораторна обработка и т.н. Въпреки трудностите целта на следващите редове е да се очертаят основните моменти в монетното обращение на Сердика до VI в.[19], за да се открояят разликите със следващите векове. Количеството и спецификата на емпиричния материал налагат да се обърне внимание на отделните хронологически обособени групи монети, които участват в циркулацията. Тя не е механичен сбор, а е комплекс парични знаци, всеки от които има отделна история, поява, връзка с определени събития и т.н. Същевременно със своите характеристики монетите се различават от другите видове археологически артефакти и като такива предлагат допълнителна перспектива за по-големия археологически дискурс. Тяхното производство във всички общества е свързано

[19] При обсъждането на монографията бяха изказани мнения тази част да се редуцира, което направих. Информацията е важна, защото само така ще се добие представа за разнообразието на нумизматичния материал, който се открива в Сердика и който трябва да се идентифицира и селектира.

с определен авторитет – обединение, държава, владетел, който чрез тях се легитимира. Използването на паричните знаци обикновено включва всички нива на обществото и това се проследява по археологически път (Shanks 1998, 15–42; Aarts 2005, 1–25; Gilles, Weisse 2006/2007, 127–136; Kemmers, Myrberg 2011, 89). Функцията на парите обуславя тяхното движение в рамките на обществата и се явява връзка между техните структури и отделния индивид. Всеки етап от жизнения цикъл на една монета се осъществява в определен контекст, който също подлежи на анализ – производството, употребата ѝ, нейната „интеграция" в археологическа среда и откриването ѝ при разкопки или по друг начин. Различните изследователски похвати осигуряват максимална информация за обекта, неговото място и роля в обществените, търговските и социалните отношения и др. (Kohl 1975, 43–50). Скромен опит в това отношение са и настоящите наблюдения върху монетното обращение в Сердика в периода от I до VI в. Предвид големия брой монети[20] и широкия им хронологически обхват ще се спра само на отделни характерни или редки екземпляри, които допълват общата картина на обмена, като за яснота ги обособявам в няколко условни групи.

Първата включва най-ранно датираните монети, открити на територията на Сердика до завладяването на Тракия от римляните – времето от IV в. пр. Хр. до 45 г. Това са бронзови парични знаци на: Филип II (359–336 г. пр. Хр.) – 5 бр. (табл. IV, 1); Александър III (336–323 г. пр. Хр.); Антигон Гонат II (277–239 г. пр. Хр.) – 3 бр.; монети на Тесалоника от II в. пр. Хр. (SNG Cop.: 388) – 3 бр.; монети на Атина от II в. пр. Хр. – 2 бр. (Kleiner 1975, 327, № 261). Към този условно определен дял се отнасят и римски републикански денарии от находката при Ларгото от II в. пр. Хр. (Стоянова, Прокопов 2018, 331–342) – *Cn. Blasio Cn.f.*, 112–111 г. пр. Хр. (Crawford 1974, 296/1), *L. Valerius Flaccus*, 108–107 г. пр. Хр. (Crawford 1974, 306/1), както и един републикански денарий от II в. пр. Хр. от находката от „Св. Неделя – север" – *L. Calpurnius Piso Caesoninus* и *Q. Servilius Caepio*, 100 г. пр. Хр. (Crawford 1974, 330/1a) (табл. IV, 2).

Описаните по-горе монети не са свързани с археологически структури от периода на IV в. пр. Хр. – II/I в. пр. Хр., а се намират в пластове от I–II в. Може да се предполага, че те са пренесени със земна маса от друго място, която е използвана за заравняване на терена, или че са случайни находки.

Другата група монети се отнасят към I в. пр. Хр. – I в. Това са бронзови екземпляри на Реметалк I (10 г. пр. Хр. – 12 г.) (Станчева 1989, 10), от разкопките „Метростанция II" – 1 бр. (табл. IV, 3); Реметалк III (37–41 г.) (Иванов, Т., Бобчев 1964, 45–50), екземпляри от цитираните по-горе колективни находки от Ларгото (Стоянова, Прокопов 2018, 339–342) и „Св. Неделя – север", а така също и отделни единични екземпляри.

Следва нумизматичен масив, в който са представени всички императори от Юлиево-Клавдиевата династия с различни бронзови и сребърни емисии. От първия римски император Август (27 г. пр. Хр. – 14 г.) в Сердика са открити сестерции и денарии (табл. IV, 4). Следват екземпляри от времето на император Тиберий (14–37 г.), между които и една силно изтрита бронзова монета с три контрамарки, характерни за Дунавския лимес (Vladimirova-Aladzhova 1999, 45–50; Paunov 2012, 147–149).

От управлението на Клавдий I (41–54 г.) са открити голям брой бронзови монети, отсечени в провинция Македония – в колонията Филипи и в Тесалоника, с надпис ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Исторически се свързват с включването на Сердика и района

[20] Според ръководителя на проучванията на обект „Метростанция 8" Марио Иванов там са открити над 5500 бр. монети и находки за периода I–VI в., което позволява за първи път да бъде направен опит за археологически обоснована хронология и периодизация на града.

в новата провинция Тракия. Най-впечатляваща монета от този период е сестерций на Британик (Аладжова 2011, 110–117), която е намерена в най-ранния за Сердика археологически пласт от I в. в жилище с дървена конструкция (Иванов, М. 2011, 316) (табл. IV, 5).

Краткият живот на Британик (14 години) и почти незабележимото му участие в политиката на Империята пораждат многобройни въпроси около произхода и разпространението на неговите монети (Златкова 1981, 233). Оскъдната информация за монетосеченето на Британик предизвиква и дискусия относно неговата датировка (Imhoof-Blumer 1915, 85–93; von Kaenel 1984, 127–166, Taf. 20 и посочената там литература). Различните автори изказват с голяма доза предпазливост и условност своите предположения. Относно датировката на екземплярите от тип А по-ясно мнение изразява Х. фон Кенел, като предлага те да се отнесат към 46–51 г. (von Kaenel 1984, 149). По-различна е датировката на появилите се в последните години по аукционите екземпляри от двата типа – 50/51–54 г. (CNG 2004**,** no. 1368; Gemini Auction IV, 2008, lot 397; CNG 2009, lot 992; Numismatik Lanz 2002, 308; CNG 2004**,** no. 1368; Gemini Auction IV, 2008, lot 397; CNG 2009, lot 992; Numismatik Lanz 2002, 308; Triton XIII 2009: lot 312). Напоследък се появиха сериозни аргументи за това, че монетите на Британик са локално производство на монетарница в Тракия, вероятно Перинт (Теодосиев 2017, 605).

Хронологически следва „Годината на четиримата императори“ (68–69 г.), от които Галба, Отон и Вителий са представени в Сердика със свои серии денарии.

Монетният поток се засилва по времето на Флавиите, а емисиите от бронз и сребро на императорите Веспасиан (69–79 г.), Тит (79–81 г.) и Домициан (81–96 г.) са отчетлив компонент в паричното обращение. Освен това при разкопките на „Метростанция II“ беше открита златна монета, ауреус на император Домициан, рядка находка, за което говори фактът, че това е шестият известен екземпляр в България и единственият от стратифициран археологически обект (Paunov 2012, 150) (табл. IV, 6).

Следващата голяма група монети, които доминират по количество в сравнение с предходните, са на ранните Антонини. Паричните знаци на императорите Нерва, Траян и Хадриан са сестерции, дупондии, асове, денарии. Представени са многобройни серии, свързани с важните исторически събития от това време. Беше констатирано, че сред денариите на въпросните владетели често се намират фурета.

Активизирането на монетната циркулация в Сердика съвпада с оформянето на градския статут на селището и засилването на търговските му връзки.

Нов период в историята на Сердика, съответно и в паричния обмен, настъпва с времето на император Марк Аврелий (161–180 г.). Тогава градът започва да сече собствени монети, върху които се изписва името му. В бронзовото градско монетосечене в Тракия и Мизия се проследяват три етапа, свързани с различията в неговия характер и функции (Юрукова 1994, 111–114). Първият обхваща периода от разкриване дейността на съответната монетарница до идването на власт на Септимий Север (193–211 г.). През този период в монетното производство доминират единичните екземпляри и малките серии, поради което то се определя като „монетосечене за престиж“. Такава е неизвестната доскоро монета на Марк Аврелий от Сердика, на чийто реверс са представени трите нимфи, всяка от които държи в ръка вретено (Владимирова-Аладжова 2013а, 97–98; Владимирова-Аладжова 2016, 326–333; Aladzhova 2018, 23–29). След публикацията станаха известни още два екземпляра със същия реверс от съкровището с бронзови монети, открито през 2012 г. при разкопките на обект „Метростанция 8-II“ (Иванов, М. 2013, 290–292; Aladzhova 2018, 23–29) (табл. IV, 7).

В монетната циркулация в Сердика се включват освен монети на този град и такива на Пауталия, Филипопол, Виминациум, Бизия, Хадрианопол, Траянопол и др. Обикно-

вено местните монети са от най-малкия номинал един асарий, докато тези от другите градове са от по-голям номинал, предимно еквивалентен на сестерций. По времето на Септимий Север всички големи монетарници в източните римски провинции обогатяват своето монетосечене и разширяват неговия интензитет. В тържищата на тези райони бронзовите монети на градските управи поемат функциите на римските сестерции, дупондии и асове. Данните от проучените съкровища с монети на градските управи от Мизия и Тракия показват и наличието на единични екземпляри от монетарници в Македония и Мала Азия, които явно са участвали в паричния оборот и са били ценени като редовни платежни средства с ефективен покупателен курс, но е възможно те да са свързани и с движението на военните части (Юрукова 1987, 93; Юрукова 1994, 112). В Сердика са открити монети от Никея, Анкира и търговска пломба от Памфилия (Владимирова-Аладжова 2014, 50–56).

Наред с бронзовите монети на градските управи през II–III в. при разкопките в Сердика са намерени сребърни и златни парични знаци, както и монета фуре на императрица Луцила (164/168–169 г.) (Владимирова-Аладжова 2019б, 163–167) (табл. IV, 8).

Градската монетарница в Сердика спира работа при император Галиен (253–268 г.), но при император Аврелиан (270–275 г.) възстановява дейността си вече като имперска и сече монети до 311 г.

Една от целите на проведените реформи през 294 и 301 г. от император Диоклециан е да се стабилизира стойността на сребърната монета. В резултат, в периода 294–310 г. се сече номинала *argenteus*, който е с тегло около 3 г (1/96 част от римския паунд) (Depeyrot 1992, 38–39). Тези монети са сравнително редки поради факта, че заради високото качество на среброто те скоро след отсичането си са били изваждани от обращение. При разкопките на западната крепостна порта на Сердика беше открита монета на Констанций I от този номинал (Борисова-Кацарова, Станев 2017, 314–316; Jeločnik 1961, 83, № 73; RIC VI: Rome 42a) (табл. V, 1).

След смъртта на Констанций I на 25 юли 306 г. армията провъзгласява Константин I за август и пълновластен император на запад като наследник на баща си. Настъпват сложни времена на противоборство между Изтока и Запада, между наследниците и претендентите за власт, докато в битката при Милвийския мост през 312 г. Константин I побеждава Максенций и става едноличен повелител на Западната римска империя. След тази дата в Сердика преобладават монетите на императорите от Константиновата династия, а почти половината от тях са сечени в западните монетарници – Арелате, Сисция, Августа Треверорум, Тицинум, Аквилея.

Хронологически следва масивът от парични знаци, свързани с Теодосиевата династия. След 395 г., с окончателното разделяне на Римската империя на Източна и Западна паричното обращение във всяка от частите се развива по свой начин.

Монетите от IV–V в. от проучените обекти на територията на антична Сердика представляват приблизително 50% от целия открит нумизматичен материал, като в различните обекти този процент варира[21]. Какъв дял в този масив представляват монетите, датирани през V в., е трудно да се определи, тъй като те продължават да са в обращение и в следващите векове. На този етап на изследване може да се предположи, че паричните знаци от петото столетие представляват 1/3 от открития нумизматичен

[21] Има обекти, където материалите, вкл. монети от IV–V в., достигат до 90%.

материал[22]. С малки изключения това са монети от номиналите AE 3 и AE 4, които са в незадоволително физическо състояние (Владимирова-Аладжова 2017б, 183–190)[23].

От V в. в Сердика е открит солид на император Теодосий II (408–450 г.) и тремис на Лъв I (457–474 г.) (RIC X, № 243; Depeyrot 1996, 79/2; Владимирова-Аладжова 2017, 520–523) (табл. V, 2).

Представените наблюдения върху монетната циркулация в антична Сердика имат за цел да представят пъстрата картина на стоково-паричния обмен в града от I в. пр. Хр. до VI в., както и разнообразието от парични знаци, включени в нея (табл. V, 3).

2.2. Парично-тегловната система през IV–VII в.

С името на император Константин Велики се свързва монетната реформа, чиито номинали и съотношения остават валидни до X в. Нейното поетапно въвеждане започва през 313–314 г. от западните провинции в градовете Августа Треверорум, Рим, Аквилея, Тицинум и др., които са под контрола на Константин Велики.

Основата на монетната система е литрата, наследена от Рим, която се разделя на 12 унции, унцията на 24 скрипела = 144 кератиона. 1 скрипел (1,135 г) = 6 кератиона, а 1 кератион (карат) = 0,187 г, която е най-малката част от мерителната система. Нейното тегло е изчислено въз основа на сушените семки на вечнозеленото растение рожков (*Ceratonia siliqua*). Всяка от семките (1 карат) тежи 0,189 г. Гръцкият *κεράτιον* (кератион) е еквивалент на латинската *siliqua* (силиква). 1728 карата = 1 римска литра (327,169 г), 1 солид с идеален грамаж 4,55 г × 5,2816 карата = 24,03128 карата за 1 солид (1 г = 5,2816 карата), 144 карата = 1 унция (27 г) (Grierson 1999, 1–3; Raeder 1987, 10; Morrisson 2002, 911). За улесняване приложението на новата парична система и за практичност в отчетността са възприети по-ниски тегловни мерки и техни фракции и мултипликации, които едновременно представляват и определени парични суми или части от литрата със сметководно значение. В практиката кератионът като мярка за стойност е улеснявал точното пресмятане на парични суми с остатък, който според установения курс на солида се е изплащал със сребърни, билонови, бронзови, медни монети. Според Бертеле теоретическото чисто злато е от 24 карата, като златните слитъци в римо-византийското монетосечене са се изработвали от почти чисто злато – 23¾ карата, или почти 99% (Bertelè 1978, 91–92). За да се узакони постоянното златно съдържание от 363 г., върху всички златни солиди на обратната им страна, в отреза до съкращението на монетарницата, се изписват буквите OB (*obrizum* или *obriziacus*) – „рафинирано, пречистено злато“ (Morrisson 2002, 911, 919)[24].

С реформата на император Константин I се въвежда солидът като основна парична златна единица, но не се променя основната тегловна единица литра от 324 г, като теглото на 1 солид е 1/72 част от литрата, което отговаря на теоретичното 4,50–4,55 г (RIC VII, 2–3). Към тези тегла следва да се пристъпва внимателно, тъй като на практика има солиди с различно тегло, следователно и теглото на литрата е различно. При едно изследване, основано на теглото на монети от различни столетия, са предложени следните

[22] Анализът се гради на базата на публикации за резултатите от археологическите проучвания, сведения от ръководителите на отделни проучени парцели, както и на обработения нумизматичен материал от обектите „Метростанция 8-II“, „Западна крепостна порта“, ул. „Веслец“ 13 и др.

[23] Обикновено за тези монети липсват данни в документацията от разкопките и обяснението е, че малките им размери не позволяват да се идентифицират, но когато се използва металдетектор при разкопките, видимо техният процент нараства.

[24] Тази практика продължава до началото на управлението на Лъв III (717–741 г.).

стойности за литрата през късноримския и ранновизантийския период: 324 г – през IV и V в.; 322 г – през VI и VII в.; 320 г – от VII до IX в.; 319 г – между IX и началото на XIII в., а след това то пада под 319 г (Schilbach 1970, 166–168; Bendall 1996, 6–7; Entwistle 2002, 611). Различните автори в своите проучвания използват различни тегла – Т. Момзен смята, че теглото на римския паунд, предхождащ византийския, е 327,45 г (Mommsen 1860, 35); Н. Дюр използва 348 г при описването и каталогизирането на колекцията от византийски теглилки на Женевския музей (Dürr 1964, 65–106); Шилбах приема, че византийската литра през VI–VII в. тежи между 313 и 322 г, а в провинциите са използвали литра с тегло около 285 г, което се приема с резерви (Entwistle 2002, 611). Има различни обяснения за разликите в теглото на литрата, между които е и съществуването на местни стандарти. Те са засвидителствани, поне през римския период, от теглилките с надписи, в които изрично е отбелязано, че принадлежат към местна система (Entwistle 2002, 611; Kushnir-Stein 1995, 48–51). Въпросът е открит и дава възможност за спекулации, особено когато се отнася за артефакти, открити при археологически разкопки, които не са запазили цялото си тегло (Grierson, Mays 1992, 29–30 с подробности за дискусията). Според С. Бендал голямото разнообразие от теглилки прави безполезни опитите да се конструират алтернативни системи на базата на римската литра, при положение че 327,45 г е само резултатът от пресмятанията на дискутираната валидност, която се основава главно на наблюденията върху теглото на римски монети (Bendall 1996, 6). Към 55% от теглилките над 50 г предпоставят литра с тегло от 310 до 325 г, а само 28% от теглилките, които са по-леки от 50 г, предполагат литра, чието тегло варира в този интервал. Това означава, че при тежест, която е изисквала използването на комбинация от тежести, например измерването на 5 унции, извършено с такива от 2 и 3 унции, дефицитът ще бъде съставна величина (Bendall 1996, 6). Последният пример е красноречиво доказателство за недокрай изяснените въпроси относно измервателната система през IV–VII в.

Сложността в прилагането на системата на мерките и теглилките е само една от причините в Константинопол и другите по-големи византийски градове да се създадат и започнат да действат под надзора на финансовия вестарх сдруженията на „трапезитите“. Това са служители или частни лица, които под клетва не само са обменяли различните монети от благороден метал, но и са имали задължението да следят за теглото и физическата запазеност на държавните металически пари, както и да осведомяват финансовите чиновници или епарсите за наличието на фалшиви монети (Morrisson 2002, 919).

Монетната система във Византия е триметална, т.е. отсичат се златни, сребърни и бронзови монети (Hahn 1986, 176). Въпреки това среброто има малка роля, особено в източните територии на Империята (Hahn 1986, 176; Klose 2004, 51; Whittow 2008, 468).

Солидът като основна парична единица се запазва непроменен от средата на IV до на 60-те години на X в. За организацията, производството и контрола върху златното монетосечене и златните слитъци, както и за издаването на сребърни и бронзови монети, обменяеми на златните солиди, семиси и тремиси, отговаря многоброен апарат от чиновници начело с *comes sacrarum largitionum* (Hendy 1985, 371–471; Hendy 1989, 4–8). От времето на Ираклий (610–641 г.) тази институция е реорганизирана, като ръководството на сложното производство, контрол и разпространение на златните монети е възложено на вестариона *χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου*, длъжност, действала във Византия до края на XIV в. (Morrisson 2002, 913; Дочев 2017, 20).

2.3. Колективни монетни находки

Настоящото проучване е изградено върху обнародваната информация за открити монети в Сердика и близката ѝ околност, върху непосредствения преглед и идентификацията на монетите от археологическите проучвания през последните 20 години, както и на данните от инвентарните книги на РИМ – София и НАИМ – БАН. Поради това, че материалите невинаги са вписвани точно, липсват подробности, метрични данни и др., определянето им е затруднено, а датировката – обща. За голяма част от откритите монети през годините не е ясно къде са предавани и съхранявани, а наличните в повечето случаи са трудни за идентифициране. Съществува и проблем с начина на организация в самите институции по почистването и съхранението им, тъй като солите в почвата, влагата и др. довеждат до корозия и промяна на повърхността на монетата, изменят нейното тегло и диаметър. Това се отнася за бронзовите номинали (Štefan 2005, 106–107), които са трудно различими или напълно обезличени поради дългата употреба и силната корозия, причинена от деструктивните за метала условия.

При изследване на циркулацията най-важни са монетите с конкретно местонамиране, което помага при локализацията на средищни центрове и търговски пътища, като тези екземпляри представляват 73% от всички открити парични знаци (Kent 1974, 185). Друг ресурс са монетите, съхранявани в музеите, но за тях невинаги има конкретни данни, тъй като са дарени или откупени, но вероятността те да произхождат от околността, е голяма (Krmnicek 2005, 85–86). По тази причина в анализа съм включила и такива находки. Дългогодишните ми наблюдения върху паричния поток в Сердика помогнаха да добия представа за продължителността на циркулационния живот на монетите, което е важно и помага да се изгради представа за търговията, а оттам и за икономиката на града през VI–VII в.

Проученият нумизматичен и сфрагистичен материал е от следните по-значителни по площ обекти: „Лозенец“[25]; „Метростанция 8-II“; „Света Неделя – север“; „Западна крепостна порта“; „Амфитеатър“; ул. „Веслец“ 13. Представени са и находки от по-ограничени теренни проучвания във връзка с различни инвестиционни проекти в центъра на София (табл. II и III).

Откритите в Сердика и близката ѝ околност монети разглеждам в две групи – колективни находки и единични екземпляри. Първите от своя страна се разпределят на съкровища по необходимост и съкровища със спестовен характер, при които в продължение на години са добавяни или изваждани монети. Вторите произлизат най-вече от ареала на населени места. Съкровищата по необходимост са свързани с някаква заплаха (Reece 1988, 261–269) – лична или свързана със семейството, населеното място и пр. Колективните монетни находки са особено важни при изследване на паричното обращение в определен период.

Кога едно съкровище се приема за малко или голямо, е въпрос на дискусии от десетилетия, като същевременно определението е относителна величина (Владимирова-Аладжова 2006, 164). Според Банай средният размер на една колективна находка, съставена от златни номинали, през IV–VII в. за Източна Европа се изчислява на 136 монети (Banaji 1996, 46).

Основните платежни средства през VI–VII в. са бронзовите монети, които участват в ежедневния обмен на пазара (Laiou, Morrisson 2007, 23–42). Бронзовите и медните мо-

[25] Обектът е извън укрепения град, но нумизматичният материал като хронология и вид се доближава до този от вътрешността на града.

нети са емитирани в големи количества, но те се споменават много рядко в историческите източници и затова знаем малко за производството на монети с ниска стойност и тяхната употреба. Може да се предположи, че функцията на бронзовите монети е била двойна: да улеснява търговията и да позволи на населението да конвертира златни монети с висока стойност в такива, подходящи за ежедневни нужди, и обратно, когато дойде време да се плащат данъци, да бъдат обърнати в злато (Guest 2012, 107).

Покупателната способност на населението се оценява спрямо номиналите, които се употребяват – колкото повече са монетите от малък номинал, толкова по-малка е покупателната способност на населението, което води и до спад в търговските връзки (Duncan 1993, 3) и създава условия за продължаване на натуралната размяна. Малките обеми на експортни стоки и ограниченото използване на монети довеждат до все по-силното затваряне на стопанската система в рамките на регионално производство с висок процент на вътрешно потребяване и малък излишък от стоки, предназначени за експорт.

Колективните монетни находки от VI–VII в., за които има информация, че са открити в Сердика, не са голям брой[26], но са важни за историята на града и околността.

В края на 80-те години на миналия век при обработката на дворно място в центъра на София е открита находка от 7 златни монети (тремиси), които принадлежат на императорите Теодосий II (408–450 г.), Лъв I (457–474 г.), Базилиск (475–476 г.), Анастасий I (491–518 г.), Юстин (518–527 г.) и Юстиниан I (527–565 г.). Само Юстин I е представен с две монети, докато останалите владетели са с по една (Юрукова 1981, 129; Теодосиев 2017, II, 499; Владимирова-Аладжова 2020, 117–126)[27]. Макар и малко, съкровището е интересно със своето съдържание от тремиси. Те представляват най-малкият златен номинал, утвърден с реформата на император Константин Велики. Монетите принадлежат на шестима императори, управлявали с различна продължителност – от близо четири десетилетия за Теодосий II и Юстиниан I до Базилиск, заемал трона за малко повече от година. Паричните знаци са сечени в продължение на близо 150 години.

Монетите са със стандартните за номинала изображения и надписи – върху лицето бюст на императора надясно и надпис с името и почетните титли. При екземпляра на Базилиск в края на името му, след буквата С е изписано обърнато надясно Ч вместо U. Тази особеност – подмяната на буквените знаци, е позната при някои екземпляри върху реверса (RIC X, 113), докато в случая е върху лицевия надпис. Върху обратната страна е представена Виктория в ход, държи венец и кълбо с кръст, заобиколена от надпис VICTORIA AVGVSTORVM, в отреза CONOB. При тремисите на Теодосий II надписът е разделен VICTORIA – AVGVSTORVM, докато при останалите екземпляри няма такъв интервал. При монетата на Лъв I липсва последната буква М от надписа.

Анализът на изображенията върху разглежданите монети показва различна степен на художествено майсторство. При някои екземпляри личат старанието и професионализмът на гравьора, подготвил матрицата (№№ 2, 4, 6), докато при други се забелязва известна небрежност и схематизъм (№ 7). Върху тремисите на Базилиск, Анастасий I и Юстиниан I, върху лицето и опакото, има допълнително издраскани знаци – графити, дело на различните сарафи, проверявали монетите в процеса на тяхното обращение. Графити се срещат върху монетите в широк хронологически диапазон – IV–XII в. (Holzer 1944, 33–47; MIB I, 48–49; Христова 1993, 83–92; Владимирова-Аладжова 2018 165–172). Обяс-

[26] Необходима е уговорката, че тук представям изследването само на монетите, които са публикувани или са ми предоставени от ръководителите на разкопките.

[27] Монетите се съхраняват във фонда на НАИМ – БАН.

нения на тези знаци са различни, за едни автори те определят по-високата стойност на дадена монета или нейното златно съдържание (Gerassimov 1978, 123; Герасимова-Томова 1981, 8–11; Бъчваров, Балабанов 1982, 30–32; Бъчваров 1984, 35), за други това са маркери за редукция в теглото. Напоследък се приема общата теза, че става дума за сарафски знаци за отбелязване количеството на преброените монети, за проверка на теглото, чистота на метала и др. С императорски декрети са узаконявани таксите и данъците в държавата, които се събират не в монети, а в кюлчета. Събирачите на данъци не просто е трябвало да събират кюлчета, с които са им се изплащали налозите, но и да се уверят под прекия надзор на имперски чиновници, че златото е било рафинирано (Grierson, Mays 1992, 31). В същото време ежедневните вътрешни плащания продължават да се извършват с медни монети и поради това обикновеният човек не е притежавал и събирал златни. Те обаче са били необходими на всички, които са дължали данъци и такси на държавата. Това налага всеки поданик на Империята да прибягва до услугите на сарафските ателиета, които по регламентирани цени са предоставяли на купувачите необходимите им солиди. Задължение на сарафите е било да проверяват и удостоверяват теглото и чистотата на златото, като допълнително маркират с врязани знаци – графити, повърхността на монетите. Освен продажбата на злато сарафските бюра са и изкупували такова от частни лица, държавни служители и военни, на които държавата е изплащала заплатите в златни монети. Те от своя страна също са се нуждаели във всекидневието си от медни монети, които са получавали от сарафите срещу продадени им солиди, които отново са били подлагани на проверка за теглото и чистотата на метала и на съответно маркиране. Това е един непрекъснат процес, в резултат на който върху златните монети се появяват различни по вид, големина и сложност знаци, които са отговаряли на санкцията на сарафските бюра. Във връзка с това В. Хан смята, че графитите трябва да се разглеждат като щемпели или „символи емблеми“ на даден сараф или ателие, които гарантират и маркират проверените монети (MIB I, 22).

Тремисите от разглежданата находка са с различна степен на запазеност, но като цяло качеството им е добро. Монетата на император Анастасий I (№ 4) е пробита на две места срещуположно, което вероятно е следствие от вторичната ѝ употреба като накит. При тремиса на Юстин I (№ 5) ядрото е допълнително огънато и с орязана периферия, действия, които днес трудно могат да се обяснят.

Теоретичното тегло на тремисите е 1,50 г, или 1/3 от това на солида от 4,50 г (RIC X, 12). Метрологичните данни на монетите в находката са: 1,13; 1,40; 1,43; 1,43; 1,45; 1,46; 1,51 г; общо 9,81 г, или средно по 1,40 г. Редуцираното тегло се приема за нормално, като съдим по теглата на откритите екзагии за проверка на златните номинали (Владимирова 1985, 22–31; Vladimirova-Aladzhova 1997, 19–25; Владимирова-Аладжова 2007, 150–161; Vladimirova-Aladzhova 2008, 247).

Шест от тремисите са сечени в монетарницата на Константинопол и само екземплярът на Юстиниан I е сечен в Тесалоника, но според някои автори въпросът е дискусионен (MIBE I, № 24; Metcalf 1988, 65–110). Активността на столичната монетарница през V–VI в. е доказана чрез нейната продукция, а находката от Сердика само потвърждава това. Номиналът тремис често се открива в смесени находки от VI–VII в. наред с медните фолиси и солиди (Юрукова 1981a, 228; Jurukova 1992, 299, 302, 303–328; Божкова, Петрунова 2008, 57–63; Божкова 2000, 18–37). Същевременно редки са примерите за съкровища, съставени единствено от тремиси, като разглежданото по-горе. Изследванията показват, че тремисите представляват 13,05% от златните монети, които са в обращение през VI–VII в. на Балканите (Morrisson et al. 2006, 47), но въпреки това те преобладават в някои златни съкровища като находка V от Големаново кале (провинция Мизия Втора), при

която от общо 125 екземпляра тремисите са 90, а солидите – 35 (Jurukova 1992, 303–305). По-ниската парична стойност на тремиса го превръща в търсена монета и в ежедневните плащания, което обяснява неговата продължителна употреба (RIC X, 12–13).

Тремисите се споменават и в писмените извори. В *Codex Theodosianus* е записано: „Императори Аркадий и Хонорий, августи, до Мартиниан, комес на императорското съкровище. Да наредиш да се дават на нашите храбри войници в Илирик не по два тремиса за отделна хламида, но по един солид“ (*Codex Theodosianus*, VII.6.4 – ЛИБИ 1, 266).

Съкровището е открито преди повече от 40 години в района на антична Сердика, но то липсваше в публикуваните досега описи на съкровищата от V и VI в. (RIC X, xc–cxvi; Morrisson et al. 2006, № 1–368) и през 2020 г. излезе неговата първа публикация (Владимирова-Аладжова 2020, 117–126). Укриването на находката с тремиси от Сердика вероятно е свързано с преживян катаклизъм от средата или първите десетилетия от втората половина на VI в. Хронологически тя се отнася към групата колективни находки, укрити в периода 548–551 г. и 558–559 г. вследствие на заплахата от нахлуването на кутригурите през 548–551 г. или на славяните в 558–559 г. (Morrisson et al. 2006, 78, 87, carte 3; Данчева-Василева 2009, 83). Към този период се отнасят и други находки от района на Перник, Кюстендил, Самоков, Трънско и др. (Даскалов 2003, 287–289; Paunov 2000, 77–93).

Разгледаната колективна находка от златни монети от VI в. е единствената известна засега от района на Сердика. Има данни за единични екземпляри от злато: при разкопките на кулата на ул. „Искър“ – тремис на Юстин I (518–527 г.)[28]; при източната крепостна стена – солид на Юстин I (518–527 г.)[29]; тремис на Маврикий Тиберий (582–602 г.) от разкопките в комплекса „Лозенец“ (Божкова 2004, 80).

Скромното количество златни монети, открити в Сердика, се отнася към период, през който златото активно участва в търговския обмен, с него се издължават задълженията към фиска, а износът на ценностния материал е наказуем. Поради голямата си ценност обаче то е било старателно съхранявано, което обяснява представената ситуация.

През 1967 г. в Софийско е намерена находка от византийски златни монети, от която за НАИМ са откупени 3 солида: по един от Константин II (659 г.), Констант II (654–659 г.) и Константин IV Погонат (674–680 г.). Находката е укрита около 680 г. (Герасимов 1969, 234; Morrisson et al. 2006, 229; Теодосиев 2017, II, 501). Монетите са извън определената хронология на това изследване, а и тяхното местонамиране е несигурно. Екземпляри от тези императори се срещат обикновено в други части на България, предимно по Черноморието (Jurukova 1966, 223–227; Juroukova 1969a, 255–263; Youroukova 1980, 186–170).

От Сердика и близката околност има информация за 12 колективни находки от бронзови монети, открити в различни години. През юни 1929 г. при разкопаване на основите на нова сграда вляво от шосето, което води към софийските гробища при с. Орландовци, са открти 9 бронзови монети от Анастасий I (491–518 г.), също 9 от Юстин I (518–527 г.) и две от малък номинал. Вероятно това са 18 фолиса и 2 полуфолиса (описание на по-малкия номинал е възприето в по-късните цитирания на находката, въпреки че без повече информация предположението може да има и други варианти) (Morrisson et al. 2006, 306; Данчева-Василева 2009, 83; Теодосиев 2017, II, 495). Находката е разпръсната.

През 1972 г. в кв. „Бояна“ е намерена находка от 10 бронзови византийски монети. Професор Й. Юрукова е видяла 4 монети (фолиси от 40 нумии) на Тиберий II Константин

[28] РИМ – София, № 4668.

[29] РИМ – София, № 4673.

(578–582 г.), по две сечени в монетарниците на Константинопол и Никомедия. Укриването му е определено в 584–586 г. Находката е постъпила в Исторически музей – София (Morrisson et al. 2006, № 228; Теодосиев 2017, II, 498).

През 2000–2003 г. в района на кв. „Лозенец“ се проведоха археологически проучвания на късноримски и ранновизантийски комплекс (Даскалов и др. 2001, 133; Даскалов и др. 2002, 124). При разкопките са открити повече от 2000 монети и монетни фрагменти и един монетовиден паметник – контролна тежест за проверка на теглото на златния номинал – солид (Божкова 2000, 18–37). Най-ранните монети са от III в., а най-късните – на император Ираклий от 612–615 г. От Константиновата династия се датират 173 монети (8,65%), от Валентиновата – 147 монети (7,35%), в това число и една сребърна – силиква (Божкова 2000, 18–37). От периода на управлението на Теодосий I и това на Марциан, т.е. от 408–457 г. са 700 екземпляра (35%). Според анализа на Б. Божкова това е времето, в което на обекта се развива най-интензивна дейност (Божкова 2000, 18–37). От втората половина на V в. са 21 монети (1,05%). От VI–VII в. са общо 74 монети (3,70%). В масива монети се съдържат 6 колективни находки, от които една е с ранновизантийски монети (44 бр. – 2,15%). Находката е от т. нар. смесен тип – включва 21 фолиса, 11 половин фолиса, 9 бр. от 16 нумии, 1 бр. от 5 нумии и една златна монета – тремис (Божкова 2000, 18–30; Божкова 2004, 80–81). Монетите принадлежат на императорите: Юстин или Юстиниан I – 1; Юстиниан I – 11; Юстин II – 6; Маврикий Тиберий – 1 тремис; Фока – 15; Ираклий – 6 (Божкова 2004, 80) (табл. 1).

Таблица 1. **Номинали и монетарници на находката от комплекс кв. „Лозенец“, София – Южен парк**

Година на отсичане	Монетарница					Без монетарница	Общо
	CON	TES	NIC	KYZ	ANT		
518–527 или 527–538			1E				1
Юстиниан I (527–538)	1K					1M	2
527–562		1IS*					1
532–537	1M						1
538–542		4IS					4
547–552		3IS					3
Юстин II (527–538)							1
567–568		1K					1
569–570						1K	1
570–571	1K						1
573–574		1K					1
577–578		1K					1

Година на отсичане	Монетарница					Без монетарница	Общо
	CON	TES	NIC	KYZ	ANT		
Маврикий Тиберий (583/4–602)	1 тремис						1
585–586		1K					1
589–590	1M						1
593–594		2K					2
Фока (602–603)	3M						3
603–604					1M		1
604–605		1K					1
603–610	1K						1
605–606	1M		1M	1M			3
606–607	1M		1M			1M	3
607–608	1M						1
608–609					1M		1
Недатирана						1M	1
Ираклий (611–612)		1K					1
612–613			1M	1M			2
613–614	1M						1
614–615	1M						1
Недатирана						1M	1
Общ брой	14	16	4	2	2	5	43

* В публикацията екземплярът е посочен като от неясна монетарница (по Б. Божкова).

В състава на съкровището има 9 монети от 16 нумии[30], които представляват 20,93% от общия брой. Този рядък за Източните Балкани номинал се среща често в Сердика (Лазаров 1991, 16–22; Владимирова-Аладжова 2013, 93–100). От района на Велес (дн. Северна Македония) обаче има публикувана находка, в състава на която има 94 екземпляра от 16 нумии и 17 от 8 нумии (Lilčić, Adžievski 1999, 73–82).

В съкровището липсват тежките номинали след реформата на Юстиниан I за сметка на лошите като качество екземпляри от VII в. Находката се явява моментно отражение на паричното обращение на пазара в Сердика от първите години от управлението на Ираклий. Препечатаните екемпляри на Фока и Ираклий свидетелстват за криза в монетосеченето от неблагороден метал. Преобладават екземплярите на монетарниците от Константинопол и Тесалоника (Божкова 2004, 83). Последно датираните монети от находката от „Лозенец“ на император Ираклий я свързват с много малкото съкровища от

[30] В текста на Б. Божкова са съобщени 9 монети от 16 нумии, а в таблицата са 8.

VII в., открити в България – от крепостта „Ряховец“ (Бъчваров 1994, 115), Несебър (Юрукова 1978, 61), съкровището от Акалан (Филов 1912/1913, 324–325; Юрукова 1992, 10–16), от Одесос (Лазаренко 2003, 151, 153–156).

Въз основа на нумизматичния материал Б. Божкова заключава, че значението на монетите, открити в площта на този комплекс, извън стените на Сердика, е голямо. Те предоставят данни, които с необходимата предпазливост може да се отнесат и към монетната циркулация в късноантична и ранновизантийска Сердика (Божкова 2004, 83). Като се има предвид, че археологическите разкопки на територията на античния град се провеждат най-вече под формата на спасителни, то и паметниците, открити по време на такива кампании, често са оскъдни (Станчева 1989, 11–29).

На базата на монетите от съкровището и археологическите разкопки в Сердика, както и на постъпили във фонда на РИМ – София, Б. Божкова посочва най-интензивна монетна циркулация в годините на управлението на Константин I и Констанций II. Сравнително добре са застъпени и паричните знаци на Валентинианова и Теодосиевата династия. Със сигурност се намират монети на Фока, но липсват данни за такива на Ираклий. В такъв случай монетите от разкопките в кв. „Лозенец“ доуточняват границата на монетното обращение в Сердика от ранновизантийския период и косвено свидетелстват за събития, които в една или друга степен са засегнали не само архитектурния комплекс в кв. „Лозенец“, но и самия град (Божкова 2004, 83).

От района на Сердика има публикации за открити монети при Долни Пасарел (Теодосиев 2017, 484); Ковачевци (Пенчева 2010, 29; Теодосиев 2017, 486) и др. Тази информация е важна в случаите, когато се проследява движението на паричните знаци в околностите на късноантичния град.

Друга находка от района на Германския манастир с неуточнена дата на откриване (преди 2003 г.) е съставена от 48 ранновизантийски монети и е постъпила в РИМ – София. Монетите са с различен номинал, сечени по времето на императорите Анастасий I, Юстин I и Юстиниан I. Най-късната монета е от Юстиниан I от XV година на неговото управление (542–543) (Даскалов 2003, 288; Теодосиев 2017, II, 482)[31].

От разгледаните дотук колективни монетни находки само тази от кв. „Лозенец“ е открита при редовни археологически проучвания. Въпреки че е от обект, отдалечен от същинския град (*extra muros*), нейният анализ е важен.

При разкопките на обект „Метростанция 8-II“ от нивото на улица до антична сграда през 2010 г. е открита находка от три монети[32]. Те са деканумия на император Анастасий I, сечена в Константинопол през 517–518 г. (MIB I, 36), фолис на Юстин I, сечен в Тесалоника през 518–522 г. (MIB I, 70, № 11 – сече се само до 522 г.) и монета на император Теодосий II. Трите монети са с много добро качество и най-вероятно са част от по-голям сбор.

Монетата на император Анастасий I (MIBE I, 2001, 34 [a]2) е интересна с изображението си върху обратната страна: CONCORDI около I, в отреза CON. Този тип продължава традицията от император Зенон (RIC X, 948), но е с двойно по-голямо тегло (табл. XII, 2).

От същия обект, „Метростанция 8-II“, в помещение 8 на сграда А2 при разкопките са намерени заедно три монети от 40 нумии[33]. И трите монети принадлежат на Юстин I, сечени през различни години в монетарницата на Константинопол: 518 г. (MIB I, 13); 518–522 г. (MIB I, 14); 522–527 г. (MIB I, 16).

[31] Находката не е отбелязана при Morrisson et al. 2006.
[32] ПИН А 20.
[33] ПИН А 1271.

От обект „Западна крепостна порта“ е открита находка от 3 монети[34] – фолис на Анастасий I (512–517 г.) от Константинопол (MIB I, 36) и две монети на император Юстиниан I от 16 нумии, сечени в Тесалоника през 538–542 г. (MIB I, 169).

При разкопките на обект „Метростанция 8-II“ в деструкции над плочник са открити заедно три монети на император Фока от: 605–606 г., сечена в Константинопол (MIB II, 61); 606–607 г., сечена в Никомедия (MIB II, 76); 606–607 г., сечена в Тесалоника, върху повърхността има следи от по-късно препечатване (MIB II, 91).

Друга находка беше открита при проучването на обект „Метростанция 8-II“ на *decumanus maximus*, в пасаж между помещения № 1 и № 7 на сграда 2/А, в горял пласт (Иванов 2011, 316–319)[35]. Монетите бяха слепени накуп и след разделянето им се установи, че са 23, една от които силно компрометирана, с неотстраними налепи и силна корозия (Владимирова-Аладжова, под печат).

Номиналите на монетите от съкровището са фолиси и половин фолиси, сечени по времето на трима императори – Анастасий I (2 фолиса), Юстин I (4 фолиса и 2 полуфолиса) и Юстиниан I (14 монети, които се отнасят към две групи – 6 фолиса преди 538 г. и след тази дата – 7 фолиса и 1 половин фолис). Наблюденията върху монетната циркулация показват, че тези монети съставляват основната част в паричното обращение през VI век (Laiou, Morrisson 2007, 23–42) (табл. 2).

Таблица 2. Съдържание на монетната находка от обект „Метростанция 8-II“

Император	**Монетарница**			**Монетарница обезличена**	**Общо**
	Константинопол	**Никомедия**	**Кизик**		
Анастасий I, 512–517	2M				2
Юстин I, 518–527	1M 2K	3M			6
Юстиниан I, 527–537	5M	1M			6
Юстиниан I, 538–545/6	5M 1K	1M	1M		8
Обезличена повърхност				1	1
Общо	16	5	1	1	23

Най-ранни са екземплярите на император Анастасий I, които се отнасят към годините след неговата монетна реформа (512 г.) до края на управлението му (518 г.), т.е. тези парични знаци са участвали на пазара повече от 30 години. Очевидно, въпреки извършените законодателни промени в областта на монетосеченето, „старите“ парични

[34] ПИН 2119–2122; декуманус максимус, под плочника в кв. F1.

[35] ПИН А 589, дълб. 2,60/R_3.

знаци остават в циркулация като редовно платежно средство, равностойно с „новите“ емисии.

Следват монетите на Юстин I (518–527 г.). При управлението на този император във византийската монетна система няма сериозни промени във видовете номинали и тегловни стандарти. Новост е, че реформените бронзови монети освен в Константинопол, Никомедия и Антиохия започват да се секат и в монетарниците на Кизик и Тесалоника, а тези в Александрия и Херсонес имат свои специфични номинали (MIB I, 24, 42–44).

Най-многобройни в съкровището са монетите, отсечени при управлението на император Юстиниан I, което наред с голямата си продължителност се характеризира със засиленото развитие на икономиката и строителната дейност, както и с предприетите реформи, в резултат на които се стабилизира обстановката в Империята (Laiou, Morrisson 2007, 27). Тези монети съставляват около 64% от състава на находката и както отбелязах вече, те се отнасят към два периода – преди 538/539 г. и след тази дата (табл. 3). През тези години императорът предприема реформа на бронзовите монети. Тегловният стандарт на фолиса е увеличен от 18,19 г на 24,07 г, съответно в същата пропорция са увеличени и теглата на останалите номинали от 20, 10 и 5 нумии (MIBE I, 16). Друго предположение е, че теоретичното тегло на фолиса е станало 26,88 г (1/12 от либрата). Около 35% от монетите в находката са сечени след реформата и представят няколко последователни емисии в периода 538/539–545/546 г. Трябва да се отбележи, че присъствието на високомодулните следреформени екземпляри в толкова добро качество и характеристики досега не е известно от Сердика.

В находкта преобладават монетите от 40 нумии – 19 на брой, и 3 от 20 нумии, или общата сума на монетите е 20½ фолиса. Данните от съкровищата на Балканите сочат, че делът на този номинал при тях е 68,91%, чувствително по-голям от неговите подразделения (Morrisson et al. 2006, 48).

Таблица 3. **Монети на Юстиниан I (по години), обект „Метростанция 8-II“**

№	Император	Номинал	Година	Официна	Монетарница
1	Юстиниан I	M	527–537	Γ	Константинопол
2	Юстиниан I	M	527–537	Γ	Константинопол
3	Юстиниан I	M	527–537	A	Константинопол
4	Юстиниан I	M	527–537	неясна	Константинопол
5	Юстиниан I	M	527–537	Δ	Константинопол
6	Юстиниан I	M	527–537	B	Никомедия
7	Юстиниан I	M	XII 538–539	Γ	Константинопол
8	Юстиниан I	M	XII 538–539	B	Константинопол
9	Юстиниан I	M	XIII 539–540	A	Константинопол
10	Юстиниан I	M	XIIII 540–541	B	Константинопол
11	Юстиниан I	M	XЧIIII 544–545	A	Константинопол
12	Юстиниан I	K	XIIII 540–541	A	Константинопол
13	Юстиниан I	M	XIII 539–540	A	Никомедия
14	Юстиниан I	M	XЧ 541–542	A	Кизик

Големината на находката е обичайна за VI в. и това го потвърждават откритите съкровища като тези от София, кв. „Бояна“ (Morrisson et al. 2006, № 228; Теодосиев 2017, II, 498) и кв. „Орландовци“ – находка от 20 бронзови монети (Morrisson et al. 2006, 306; Теодосиев 2017, II, 495), от Реселец, Плевенско – 26 броя от Юстин II, Тиберий Константин и Маврикий Тиберий, от Ракита, Плевенско – 20 екземпляра от Юстин II, Маврикий Тиберий (Юрукова 2001, 214–222).

За това какво е представлявала през V–VII в. общата сума на съкровището от 20½ фолиса, може да се открие информация в изворите (вж. напр. Papanikola-Bakiritzi 2002). От тях научаваме, че дневната заплата на занаятчия през късния V в. е 3 фолиса, надница на строител през VI–VII в. е 5 фолиса, а през 570 г. надницата на зидар е 12 фолиса, каквато е и на работник в каменна кариера (Irmscher 1983, 23–25). Интересно е да се отбележи, че според *Codex Theodosianus* за 20 фолиса е било възможно да се купи при разпродажба дюкянче за маслинено масло (*Codex Theodosianus*, XIV.24 – ЛИБИ 1, 280).

Монетите в находката са сечени в монетарниците на Константинопол – 16 бр. (69,57%; оф. А – 4 бр.; В – 2 бр.; Г – 3 бр.; Δ – 1 бр.), 5 бр. (21,74%) от Никомедия (оф. А – 1 бр., В – 1 бр.) и 1 бр. от Кизик (оф. А – 1 бр). Видно е, че преобладават знаците на първа официна на столичната монетарница, следвана от Г и Δ, при Никомедия и Кизик отново е представено ателие А (табл. 3). Наблюденията сочат, че в периода 538–542 г. настъпва известна промяна в съотношението на пазара между продукцията на отделните монетарници. Водещата роля остава на Константинопол, следван от Никомедия и Кизик, а снабдяването на Сердика с техните монети остава редовно. Византия е наследила почти всички източни монетарници на Римската империя – Константинопол, Антиохия, Александрия, Тесалоника, Картаген, Кизик и Никомедия, които са фигурирали между най-значителните римски императорски монетарници. Водещата роля на традицията в организацията на монетното производство е видна най-вече при Кизик, който не е голям град през VI и VII в. като Никея и Ефес, но има монетарница, която е една от най-активните на изток (Юрукова 1969, 21–22). Превесът на столичната *moneta publica* съвпада с общата картина на монетното обращение на Балканите и в частност в Сердика.

Последната датирана монета в находката от Сердика е от 19-ата година (544–545 г.) от управлението на Юстиниан I и се явява *terminus post quem* за укриването на колективната находка.

Добрата запазеност на последните фолиси подсказва, че те не са били дълго време в обращение и най-вероятно съкровището може да се отнесе към групата монетни находки, укрити в периода 548–551 г. или в 558–559 г. (Morrisson et al. 2006, 78, 87, carte 3) вследствие заплахата от нахлуването на кутригурите (548–551 г.) или на славяните (558–559 г.) (Гюзелев, Божилов 1999, 68; Morrisson et al. 2006, 78). Тези находки са от района на Перник, Кюстендил, Самоков, Трънско и т.н. (Даскалов 2003, 287–289; Paunov 2000, 77–94).

Съкровището е изключително важно за историята на Сердика от края V–VI в. по няколко причини:

– то е първото, публикувано от града, открито при археологически проучвания в стратифицирана среда и запазено като съдържание;

– монетите в него могат да бъдат напълно идентифицирани (дата, монетарница);

– засега това е единствената проучена находка с монети само от периода 512–518 до 549–550 г. от император Анастасий до Юстиниан I;

– според публикациите на Балканите с такъв състав и датировка има още само шест находки (Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 299), както и публикувана находка с подобно съдържание и датировка, но с по-голям брой монети от района на Несебър (Тенчова 2012, 619–640);

– укриването на монетите може да се свърже пряко с инвазията на кутригури и/или славяни и с преживените сътресения от населението в Сердика.

От 12-те колективни находки от бронзови монети 6 са открити при археологически проучвания. Съдържанието на голяма част от тях е твърде символично (по 3–4 бр.), но двете по-големи находки от „Лозенец“ и „Метростанция 8-II“ предоставят интересна информация. Първото съкровище включва 43 монети от Анастасий I до Ираклий, както и малка златна монета и контролна тежест. Този състав го отнася към групата на смесените съкровища, като то е първото от този вид в Сердика. При него липсват големите номинали на император Юстиниан I, сечени след реформата от 538 г.

Съкровището от „Метростанция 8-II“ е по-скромно като състав, но има изявен пик на натрупване, който е между 538 и 549 г. То представя моментна картина на паричното обращение в Сердика от средата на VI в., като дава информация за продължителната циркулация на монетите през VI–VII в. На Балканите с такъв състав и датировка има още само шест находки (Morrisson et al. 2006, 299), както и публикувана находка с подобно съдържание и датировка, но с по-голям брой монети от района на Несебър (Тенчова 2012, 619–640).

Съставът на двете сердикийски съкровища показва, че продължителността на употреба на отделни екземпляри от този период е от 30/40 до 100 години – факт, регистриран в паричното обращение и в други провинции (Mihaylov 2019, 361–376).

2. 4. Единични монетни находки

2.4.1. Монети на Анастасий I (491–518)

През 1908 г. излиза каталогът на Wroth (Wroth 1908, 12), който представя реформата на Анастасий I от 498 г. за начало на византийското монетосечене. По-голямата част от изследователите на тази материя възприемат идеята и до днес тя съществува в нумизматичната наука. Целта на реформата е да бъде въведена стабилна бронзова монета и точно съотношение между бронзовия и златния номинал[36]. Паричният еквивалент на монетите от злато и сребро се е равнявал на стойността на вложения в тях метал (Morrisson 2002, 918–919). Предполагаемото съотношение между основните номинали от злато и сребро е: 1 солид = 2 семиса = 3 тремиса = 12 тежки милиаренсии = 15 леки милиаренсии = 30 силикви (Hahn 1999, 17).

През V в. производството на монети от бронзова сплав преживява сериозна криза. Произвежда се предимно малката монета, която в нумизматичната литература се нарича нумус, минима или центенионалис, чието тегло през V в. намалява от ок. 1,5 до ок. 0,5 г (Hendy 1985, 475; Hahn 1999, 15–16). Законовите промени е трябвало да заменят малките бронзови миними с няколко номинала, които да облекчат плащането на данъци и финансовите сделки с малък размер на вътрешния пазар, за които са необходими предимно бронзови, нискономинални монети. Новите монети остават в употреба дълго след управлението на Анастасий I (Ridyard, Benson 1996, 122)[37].

Фолисът, който е въведен още при император Диоклециан, реално намира приложение чак до VI в. През 498 г. се въвеждат в обращение нови бронзови монети от три

[36] Реформата от 498 г. не е предизвикана от обезценяване на златния номинал, нещо повече, според сведенията на Прокопий, който се базира на официална информация, император Анастасий успял да натрупа огромната сума от 3200 кентария, или не по-малка от 23 040 000 солида (Hendy 1985, 224).

[37] Монетите от IV–V в. са използвани като редовни платежни средства и по-късно, през VI в., до края на управлението на Юстиниан I (Торбатов 2002, 48).

отделни номинала – фолис, полуфолис и деканумион, върху реверса на които е отбелязана тяхната номинална стойност с букви от гръцката азбука M, K и I. Предреформеният нумус също продължава да се сече (MIB I, 23–24). Паричната стойност на бронзовите монети е била повишена, като 1 солид вече се е разменял за 10–16 либри бронзови монети (MIB I, 24; Hendy 1985, 478; Morrisson et al. 2006, 51, tabl. 2).

Втора реформа, която фактически допълва тази от 498 г., е извършена през 512/513 г. При нея теглото на бронзовите номинали от 40, 20 и 10 нумии е удвоено и се въвежда нов номинал със стойност 5 нумии и „Є“ върху реверса на монетата, а предреформеният нумус вече е имал стойност на 2,5 нумии (Hendy 1985, 476–477; MIB I, 24, 34). Има предположения, че в резултат на втората реформа се удвоява паричната стойност на бронзовите номинали, но без да се променя съотношението спрямо златния солид. Така бронзовият номинал достига желаната от император Анастасий стойност (MIBE I, 9–15).

След 1 септември, 507 г. на обратната страна на монетата се отбелязва и номерът на официната в монетарницата, в която е отсечена монетата.

Разгледаните монети на император Анастасий I от Сердика са 41 броя – 40 медни и 1 от злато (от колективната монетна находка) (табл. 4). Въпреки че през VI–VII в. нумиите като номинал престават да се секат, бронзовият номинал продължава да се изчислява в нумии. Най-многобройни – 20, са паричните знаци от 40 нумии (M), следват 15 броя от 20 нумии (K), 3 деканумии (I) (табл. XII, 2) и 2 пентанумии (Є). Фактът, че и в разгледаните колективни находки монетите от 40 нумии са най-многобройни, следвани от половин фолисите, говори, че това е устойчивата ситуация на пазара в Сердика. Важно е да се отбележи, че в пластовете с монетите на Анастасий I се срещат и дребни монети, които в голям брой от случаите се отнасят към V в., но продължават да участват в циркулационната среда или са просто загубени. През V в. номинал AE 1 се сече само при Теодосий II (408–450 г.), Лъв I (457–474 г.) и Зенон (474–491 г.), а AE 3 спира да се сече към 425 г. След тази година се произвежда малката монета нумус, минима или центениионалис с тегло през V в. от 1,5 до 0,5 г (Hendy 1985, 475; Hahn 1999, 15–16). Бронзовите монети се отсичат по системата *al marco*, т.е. от определено количество метал се произвежда определен брой екземпляри, без да се следи теглото на всяко ядро (Hendy 1985, 330).

В закон от 445 г. е посочено, че 1 солид се е разменял за 7000–7200 нумии, или обменният курс на бронзовите монети през V в. е много нисък. Вероятно това е причината за драстичното намаление на производството на бронзови монети през този период (Metcalf 1969, 10–11; Hahn 1999, 16).

Стойността на бронзовите монети е трудно да бъде определена, тъй като техният паричен еквивалент не се определя от стойността на металната сплав, от която са изработени, спрямо златото, а от административно определения им курс за обмяна, който винаги е по-висок от себестойността на самите бронзови монети (Morrisson 2002, 919–920).

Сред известните монети на Анастасий I от Сердика няма регистрирани екземпляри от най-малкия номинал – нумуси. Причината е, че на тези неугледни монети все още не се обръща достатъчно внимание поради това, че надписите при тях рядко се разчитат и те масово се определят общо във времето на V в.[38]

[38] По информация на д-р Анастасия Беливанова монети от дребен номинал с монограми са открити при разкопките на обект в близост до крепостните стени на Сердика. Заедно с монетите има и 3 плочки (*signacula*) също с монограм (Лъв I?). До приключване на изследването монетите не ми бяха предоставени за публикация.

За разлика от римските монетарници провинциалните византийски ателиета не копират изцяло типовете и номиналите, сечени в Константинопол и поради това тяхното производство внася допълнителна информация (Юрукова 1969, 21–30). В Сердика най-многобройни са монетите от константинополската монетарница, следвани от ателиетата на Никомедия и Антиохия.

Единственото злато на Анастасий I е тремис, чиято ниска парична стойност е превърнала този номинал в търсена монета и за ежедневните плащания – факт, който налага и неговата продължителна употреба.

Таблица 4. **Монети на Анастасий I (491–518)**

Период	Солид	Тремис (1)	M (20)	K (15)	I (3)	E (2)	Нумус
491–498							
498–512		1 (Кон)	9 (Кон) 1 (Ник) 2	8 (Кон) 2 (Ник)	2 (Кон)		?
512–518			4 (Кон) 2 (Ник) 2	3 (Кон) 1 (Ант) 1	1 (Кон)	2 (Кон)	

2.4.2. Монети на Юстин I (518–527)

Хронологически следват монетите на Юстин I (518–527 г.), които са 63 на брой, включително четири златни (табл. 5)[39].

При този император бронзовият стандарт остава непроменен (MIBE I, 15), но има промяна в монетната система, свързана с началото на производство на реформените бронзови парични знаци и в монетарниците на Кизик, Тесалоника, Александрия (Египет) и Херсонес (Кримски полуостров). В периода 518–527 г. Империята следва монетната политика от предходния период, но ако съдим по откритите монети в Сердика, можем да предположим, че има известно увеличение на тяхното количество.

В Сердика най-многобройни са монетите от 40 нумии (табл. XII, 1, 3–5), следват тези от 20 нумии, които са почти два пъти по-малко от големия номинал. Екземплярите от 10 и 5 нумии са равни по брой (с разлика от 1 брой[40]), но са по-малко от големите номинали. Като монетарници преобладават монетите на Константинопол, следвани от

[39] Идентифицираните монети от император Юстин I дават основания да се предположи интензивен търговски обмен в града, а откритият печат на императора от непознат досега тип позволява да се разсъждава върху ролята на града по това време (Владимирова-Аладжова 2018а, 125–131).

[40] Описаните монети са сбор от монетите от различни обекти в Сердика. Това са екземпляри, от които 90% са непочистени и трудни за идентифициране.

Никомедия, Антиохия и Кизик. За периода 518–527 г. монетите на Тесалоника са по-малобройни от останалите монетарници. Паричните знаци на Юстин I от Сердика, също като тези на Анастасий I, са сериозно износени, което може да се дължи на тяхната продължителна употреба, надхвърляща управлението на самия император[41].

Между редовните монети са открити и две подражания на фолиси на Юстин I, които имитират продукцията на константинополската монетарница от този период[42]. Изображението върху лицето е грубо, а надписът се състои от несполучливо имитирани отделни букви. Върху обратната страна най-отчетлива е буквата M, което определя и номинала на монетата. Тези парични знаци, открити заедно с официалните платежни средства на византийската държава, показват, че те са приемани от финансовите власти като редовно разплащателно средство (табл. XIV, 2). Монетите имитации от VI–VII в. се откриват поединично или в колективни находки от този период (Юрукова 1965, 21–23; Gaj-Popovič 1973, 95–100; Hahn 1976, 85–88; Жеков 1987, 22–25; Владимирова-Аладжова 1992, 73–92; Владимирова-Аладжова 1998, 70–75; Торбатов 2002–2003, 21–22; Филипова 2005, 85–87; Пенчев 2008, 57–67; Тенчова 2011а, 100–114; Тенчова 2012, 619–640). Приема се, че различните групи имитации се произвеждат в различни центрове по различно време независимо един от друг (Михайлов 2007, 208; Пенчев 2008, 63). Наскоро се лансира тезата, че имитациите са местни монети на романизираното население в Северен Илирик. Като аргументи се изтъкват имитациите, открити в *Naissus, Iustiniana prima, Ulpiana* (Иванишевић, Стаменковић 2014, 169–176).

От този император в Сердика са известни и две златни монети – солид, открит при източната крепостна стена[43] и тремис от разкопките на кулата на ул. „Искър“[44]. Като прибавим и двата тремиса от съкровището, описано по-горе, излиза, че от този император са регистрирани най-голям брой „злата“ в града, но това не позволява да се правят генерални изводи поради ограниченото количество разглеждани монети.

Таблица 5. **Монети на Юстин I**

Период	**Солид (1)**	**Тремис (3)**	**M (30)**	**K (22)**	**I (4)**	**E (3)**
518–522			12 (Кон) 2 (Ник) 2 (Тес)	8 (Кон) 2 (Киз)	1 (Кон)	1 (Кон)
522–527			4 (Кон) 1 (Ник) 2 (Киз)	4 (Кон) 1 (Киз)	1 (Кон)	
518–527	1	3	5 (Кон) 1 (Ник) 1	3 (Ник) 1 (Ант) 3	2 (Кон)	2

[41] В Сердика е открит печат на император Юстин I от непознат досега тип (вж. тук Четвърта глава „Сфрагистични паметници, открити в Сердика“).

[42] Имитации на този владетел са познати и от други обекти, вж. Bellinger 1966, 87–90.

[43] Инв. № 4673 – РИМ – София.

[44] Инв. № 4668 – РИМ – София.

2.4.3. Монети на Юстиниан I (527–565)

От управлението на император Юстиниан I на този етап в Сердика са регистрирани 130 монети, от които една златна (тремис) (табл. 6). Това е владетелят с най-големия брой парични знаци от VI–VII в. (табл. XIII, 1–11)

Близо 40-годишното управление на Юстиниан I се разделя на четири периода на базата на проведените частични парични реформи (Серов 2011, 45–69).

През първия период (527–538 г.) няма промяна на тегловия стандарт и дизайна на бронзовите монети, въведен през 512 г. От това време в Сердика има 8 фолиса и 8 полуфолиса, отсечени в монетарниците на Константинопол, Никомедия и Антиохия. Новост е производството на монетния двор в Тесалоника между 527 и 562 г. Това са бронзовите номинали от 16, 8, 4, 2 и 1 нумии, означени съответно с гръцките букви IS, H, Δ, Γ, B и A (MIB I, 66–67; Metcalf 1976, 13–15; MIBE I, 64–65). В Сердика най-голям брой – 18, са монетите от 16 нумии. (Владимирова-Аладжова 2013а, 93–100)[45]. Според откритите екземпляри този номинал се сече в ограничено количество (Лазаров 1991, 16–21). Данните от днешна Южна България за VI–VII в. (Тенчова 2011, 237–238) показват, че от всички открити монети на Тесалоника само 0,4% са 16 нумии. Ситуацията на Балканите е идентична, 16-те нумии са 1% от всички монети от VI–VII в. (Morrisson et al. 2006, 56, фиг. 8). Откритите в Сердика екземпляри са значим брой (Юрукова 1981а, 227, 249; Божкова 2000, 18–37; Даскалов 2003, 287–296). Нетрадиционният номинал 16 нумии е обект на редица изследвания и класификации (Metkalf 1976, 13–15; MIBE I, 64–65), от които е важно да се отбележи ограничената територия на неговото разпространение. Тези монети се откриват в Тесалоника и нейната околност (Metcalf 1976, 13–15), по поречието на Вардар и Морава (Lilcic, Adzievski 1999, 73–81). Находките от Перник и с. Катунци (Юрукова 1981а, 227, 249; Paunov 2000, 77–83) представят другото трасе на разпространение – поречието на река Струма. По долините на реките и съществуващите пътища монетите достигат и до Долни Дунав (Metkalf 1976, 13–15; Lilcic, Adzievski 1999, 73–81; Paunov 2000, 77–83).

Едно от обясненията за увеличаване броя на дребните номинали в обращение е техният по-нисък тегловен стандарт спрямо продукцията на другите ателиета, което ги прави предпочитани от страна на властите заради по-ниската им себестойност. По-голямото количество на нискомодулните монети се приема за белег на ниска покупателна способност и фрагментиран пазар.

През втория период (538–542 г.) настъпват промени в дизайна на аверса на солидите, като изображението на императора – в 3/4 анфас, държащ копие през рамо и щит, е заменено с бюст изцяло насреща, като владетелят вместо копие в дясната си ръка държи кълбо с кръст (Wroth 1908 1, xci; DOC I, 69–70; MIB I, 47)[46]. При реверса няма изменения от 522 г.

След 537–538 г. освен солиди с тегло от 24 кератиона (4,55 г) започва сеченето на така наречените „леки солиди" (Hendy 1985, 492–493), като при Юстиниан I се произвеждат емисии с тегла от 22 (4,17 г) и 20 (3,79 г) кератиона. През 538–539 г. е предприета нова парична реформа на бронзовото монетосечене, тегловният стандарт на фолиса е увеличен от 18,19 г (1/18 от либрата) на 24,07 г (1/13½ от либрата), съответно в същата пропорция са увеличени и теглата на останалите номинали от 20, 10 и 5 нумии (MIBE I, 16). С тази реформа освен теглото се променя и иконографията: лицето на монетата е с допоясно изображение на владетеля насреща с шлем, броня и щит, в дясната ръка държи кълбо

[45] Между специалистите тече дискусия относно годината, в която се е извършила промяната. Според В. Хан тя е станала в 537 г. с началото на новия индиктионен цикъл (MIB I, 47).

[46] Най-ранна регнална година върху монетите е XII година (XII, 538/9 г.).

с кръст, а върху реверса е изписана поредната регнална година на съответния император – от лявата страна на номиналната стойност (М, К, I) на латински език се изписва ANNO, а от дясната страна с римски цифри се посочва годината на управление (MIB I, 59–63; Grierson 1982, 60)[47]. Ситуацията през периода се отличава с това, че през него се секат най-големите по тегло и размер византийски бронзови фолиси. От това време са 13 фолиса, 10 полуфолиса и 3 деканумии. Освен досега регистрираните монетарници на пазара в Сердика новост са монети на Кизик и една на Картаген, чиято продукция рядко е представяна в балканските провинции[48].

През третия етап (542–550 г.) следват две парични реформи – през 542 и 550 г., които променят съотношението между златните и бронзовите номинали. Тегловият стандарт на бронзовите монети е намален на ниво между предходния и този от 512–538 г. (Hahn 2005, 56; MIBE I, 16–20), но също така са намалени диаметърът и теглото на редовните номинали, което не се е случвало след 498 г. Теоретичното тегло на фолиса е променено на 1/15 от теглото на либрата (MIB I, 26; Morrisson et al. 2006, 51, Tab. 2), реципрочно е намалено и теглото на останалите номинали от 20, 10 и 5 нумии. В тази група монети преобладават 40-те нумии (32 бр.) Следват номиналите от 20 нумии (6 бр.) и 10 нумии (2 бр.).

През последния период (550–565 г.) от управлението на Юстиниан I тегловият стандарт е отново редуциран и достига нивото от периода 512–538 г. Притокът на монети чувствително намалява, като регистрирани в Сердика са 6 фолиса, 7 полуфолиса и 4 деканумии, а картината на пазара е различна в сравнение с предходните периоди. Екземплярите от 20 нумии са запазили представянето си, но количеството на фолисите е намаляло за сметка на това от 10-те нумии. При разпределението по монетарници се отчита, че продукцията на Константинопол бележи спад, а екземплярите от Тесалоника се увеличават, като номинали от 16, 8 и 4 нумии представляват 19,23% от откритите монети в Сердика (Gandila 2018, 426–495) (табл. XIII, 7–8; 9–10, 11). През 562 г. в монетарницата в Тесалоника е прекратено производството на специфичната серия от номинали от 16, 8, 4, 2 и 1 нумии и започва сеченето на стандартните за по-голямата част от Византийската империя номинали от 20 и 10 нумии. Тяхното тегло обаче е като това на монетите от 16 и 8 нумии (MIB I, 68; MIBE I, 65).

Анализът на монетното обращение при Юстиниан I в Сердика показва, че най-голям е делът на монети в периода 538–550 г., като след това чувствително спада. По това време се секат и вискономинални монети, които имат по-скоро пропагандна цел, като съдим по малкото известни екземпляри от тях (Тенчова-Янцик 2017, 633–638). По отношение на монетарниците се отчита присъствието на традиционните за Балканите ателиета на Константинопол, Никомедия, Кизик, но се появяват монети от Рим и Картаген.

Въпреки опита за стандартизиране на монетосеченето различните монетарници в Империята, водени от нуждата да се съобразят с особеностите на конкретните пазари, секат различни номинали. В това отношение Тесалоника е пример за бързо приспособяване към реалностите на пазара. Хронологически групирането на монетите показва, че със засилване на опасността от варварските нашествия след средата на VI в. притокът на монети в града намалява – логично следствие от несигурността на пазара.

От този император липсват златни монети с изключение на екземпляра от разглежданата колективна находка. Засега този факт не може да получи категорично обяснение.

[47] Най-ранна регнална година върху монетите е 12 година (XII, 538/9 г.).

[48] Тук бронзови монети се секат само през 13-а и 14-а регнална година (DOC I, 164–166; MIB I, 69–70).

За разлика от ситуацията в Сердика на територията на днешна България са открити десетки съкровища със златни монети – солиди и тремиси от император Юстиниан I, чието укриване обикновено се свързва с опасността от варварските набези на юг от Дунав.

Във връзка с това трябва да се отбележат и разсъжденията относно ролята на златните монети в късноримската и византийската икономика, която е противоречива. От гледна точка на държавата, която има монопол върху монетосеченето, нейната цел е била предимно фискална. Това дава възможност на имперското управление да изпълнява задълженията си чрез преразпределение на богатството за оцеляването на Империята и да гарантира, че богатството на държавата винаги ще се връща в центъра. Оттук следва, че наличието на златни монети, независимо дали са съкровища, или единични находки, отразява по-скоро нуждите на държавата и нейните лостове, отколкото съществуването на пазарна икономика (Guest 2012, 106).

Има и друга гледна точка, според която златото става все по-важно в ежедневни транзакции, но възниква и въпросът как се е развила ситуацията с течение на времето, ако системата е продължила да работи по същия начин (Banaji 2006, 267–73).

В Сердика са открити и 9 печата на император Юстиниан I, които вероятно са свързани с изпращането на важни императорски заповеди относно подготовка на войската за отпор на вражески нападатели, строителни дейности по възстановяване на крепостната стена и др.

Таблица 6. **Монети на Юстиниан I**

Период	**Солид**	**Семис**	**Тремис (1)**	**M (59)**	**K IS (31) (18)**	**I (11)**	**E H Δ (3) (3) (4)**
527–538				5 (Кон) 2 (Ник) 1 (Ант)	4 (Кон) 2 (Ник) 2 (Ант)		
538–542				8 (Кон) 2 (Ник) 2 (Киз) 1 (Кар)	5 (Кон) 4 (Ник) 1 (Ант)	3 (Кон)	
542–550			1	29 (Кон) 1 (Ник) 1 (Киз) 1 (Рим)	3 (Кон) 2 (Ник) 1 (Киз)	2 (Кон)	3 (Кон)
550–565				2 (Кон) 3 (Ник) 1 (Ант)	4 (Кон 3 (Тес)	2 (Кон) 1 (Киз) 1 (Тес)	
527–565					18 (IS – Тес)	2 (Кон)	3 (H Тес) 4 (Δ Тес)

2.4.4. Монети на Юстин II (565–578)

В 565 г. император Юстин II наследява Юстиниан I. Хазната е значително опразнена, защото увеличените византийски владения при неговия предшественик са изисквали големи финансови средства за тяхното поддържане (Дуйчев 1972, 27). Същевременно външнополитическата ситуация се влошава. Още през 568 г. лангобардите

нападат Италия и завладяват почти цялата страна. Северните и източните граници също са застрашени. Юстин II провежда няколко неуспешни кампании срещу аварите, а през 572 г. се стига до война с Персия, при която Византия губи част от Сирия и на императора се налага да плати 45 000 солида на персите (Ангелов 1976, 162). През 578/579 г. славяните извършват поредното си голямо нападение в Тракия (Тъпкова-Заимова 1966, 59). С идването на престола император Юстин II провежда монетна реформа, която се изразява в намаляване теглото на бронзовия номинал (MIBE II, 9). Второ подобно намаляване е извършено и през 569/570 г. когато 1 солид става равен на 20 либри бронз = 480 фолиса (MIBE II, 10). Нов момент в монетосеченето е, че по едно и също време отделни монетарници използват различни еталони. През 565–569 г. в Константинопол, Кизик и Никомедия се секат фолиси с тегло 1/21 от либрата, в Антиохия/ Теуполис още се ползва стандарт от 1/15, а в Тесалоника се секат полуфолиси с тегло 1/54. След 570 г. Кизик и Никомедия произвеждат фолиси по стандарт 1/24 от либрата, Антиохия/ Теуполис – 1/21, а в Константинопол се ползват едновременно и двата еталона (MIBE I, 92–106), което показва, че привидно единната номинална система има и чисто регионални измерения.

Регистрираните в Сердика монети на Юстин II са 61. От тях 41 бр. са с номинал 40 нумии, 14 бр. – 20 нумии, 2 бр. – 10 нумии, и 4 бр. – 5 нумии (табл. 7). Равносметката е, че се запазва преимуществото на фолисите, но количеството на полуфолисите е значително намалено, а броят на деканумиите е два пъти по-малък от този на номинала от 5 нумии. Представени са традиционните монетарници на Константинопол, Никомедия, Кизик и Антиохия, като столичната е най-силно представена, а тази на Тесалоника я следва.

През 568–569 г. на пазара се пускат успоредно два типа полуфолиси: на лицето с бюст на императора насреща; на лицето със седналите фигури на императора и съпругата му – характерен тип за монетосеченето на Юстин II (табл. XIV, 1). В нумизматиката все още се поставя въпросът защо именно София, седнала на трон редом до Юстин II, се налага в монетосеченето, а силен политически персонаж като Теодора никога не попада върху дребната металопластика. Обяснението вероятно се крие в характера на християнската религия, която извежда на преден план императрицата майка, а не съпругата на Юстиниан I, която остава василевса без наследници. През VII в. изображенията с две и дори три фигури стават широко разпространени, като при две фигури по-старшият е представен вляво, а при три – в средата (Grierson 1999, 25–26).

Паричните знаци от времето на Юстин II са почти два пъти по-малко от тези на неговия предшественик Юстиниан I, което се обяснява със значително по-краткия период на неговото управление[49]. В голямата си част намерените досега екземпляри са лошо запазени. Възможно е това да се дължи на проблеми в качеството на метала, от който са произведени, или на химическата агресивност на пръстта, в която са попаднали.

[49] При разкопките в Сердика е намерена имитация на фолис на Юстин II, но тя не ми беше предоставена за публикация. Имитациите на монети на този владетел са редки. Такава например е открита при разкопките на Юстиниана Прима (Иванишевић, Стаменковић 2014, 169–176).

Таблица 7. **Монети на Юстин II**

Период	Солид	Тремис	Силиква	M (41)	K (14)	I (2)	E (4)
565–570				10 (Кон) 3 (Ник) 2 (Киз)	5 (Кон)		
570–578				16 (Кон) 2 (Киз) 2 (Ант)	1 (Ник) 3 (Тес)	2 (Ник)	1 (Ант) 3
565–578				1 (Кон) 5	5 (Тес)		

2.4.5. Монети на Тиберий II Константин (578–582)

Краткото управление на Тиберий II е свързано с опитите му за стабилизиране на бронзовия номинал. През 578 г. се въвежда нов бронзов номинал от 30 нумии, като същевременно се променя и обозначението на стойностите – m, XXX, XX, X и Ч, съответно за 40, 30, 20, 10 и 5 нумии. Посочването на поредната регнална година се запазва само върху фолисите с изключение на монетарницата в Антиохия (Теуполис), където година на управление е поставяна и върху емисиите от 20 и 10 нумии (MIB II, 55–57).

През 579 г. фолисът повишава теглото си, като вместо старите 21 фолиса от либрата започват да се произвеждат 18 при запазване на съотношението между златните и бронзовите номинали (MIBE II, 10). Тази ситуация продължава по-малко от две години и преди смъртта на Тиберий II се повишава стойността на солида, което довежда до промяна на съотношението: 1 солид = 24 либри бронз = 576 фолиса (при монетна стъпка от 24 фолиса от либрата); съответно 1 карат злато = 1 либра бронз = 24 фолиса (MIBE II, 11). След 580 г. монетарниците в Константинопол, Никомедия, Кизик и Теуполис използват еталон за фолиса, равен на 1/24 от либрата (ок. 13,26 г).

Монетите на император Тиберий II Константин, открити в Сердика, са 39 броя (табл. 8). Фолисите запазват водещата си роля, докато полуфолисите намаляват за сметка на номинала от 30 нумии. Относно дела на монетарниците трябва да се отбележи големият спад на екземплярите от Тесалоника. Водещата роля си запазва Константинопол, следвана от Никомедия, Кизик и Антиохия (Теуполис). Монетите, както тези на Юстин II, се откриват в лошо физическо състояние, което вероятно е свързано с лошото качество на метала. Могат да се предположат и проблеми в снабдяването със суровина, за което подсказват двата екземпляра на Тиберий II, препечатани от наследника му Маврикий Тиберий.

Таблица 8. **Монети на Тиберий II Константин**

Период	Солид	Тремис	m (14)	XXX (12)	XX (7)	X (4)	E (2)
578–582			12 (Кон) 2	9 (Кон) 1 (Киз) 1 (Ант) 1	2 (Кон) 1 (Ник) 1 (Тес) 3	2 (Кон) 2	 2

2.4.6. Монети на Маврикий Тиберий (582–602)

В периода 582–602 г. монетната система на Византийската империя с малки изключения почти не се променя. При бронзовото монетосечене се запазва тегловният стандарт, въведен при Юстин II (565–578 г.), от 1/24 от либрата (13,64 г) и използван през по-голямата част от управлението на Тиберий II (578–582 г.). Прекратява се сеченето на монетите от 30 нумии. Върху останалите бронзови номинали се връщат обозначенията за стойност с гръцките букви M, K, I и E. Старите норми се запазват в Антиохия, но през 589 г. и там са възстановени традиционни означения на номиналите (MIB II, 68–75).

С политиката на император Маврикий е свързано въвеждането на нов лекотегловен солид от 23 карата с тегло 4,35 г, който се сече само от столичната монетарница (MIBE II, 11). Няма конкретни данни от изворите, но според някои изследователи се запазва обменният курс от 480 фолиса за 1 солид, въведен през 565/6 г.

Монетите на император Маврикий Тиберий от Сердика са 48 броя, от които 1 тремис от находката в Лозенец и 47 бронзови монети (табл. 9; табл. XIV, 3–4).

Запазва се тенденцията на намаляване на притока от парични знаци към града. Номиналите от 40 и 20 нумии са почти равен брой, докато по-малките са представени с една деканумия. Засега няма открити или описани пентанумии.

Тенденцията се отчита и при данните от провинция Долна Мизия, където фолисите остават със същото относително присъствие, както в периодите след 550 г., а полуфолисите увеличават своя дял за сметка на номиналите от 10 и 5 нумии (Михайлов 2018, 15).

При монетарниците водещата е столичната в Константинопол. От Тесалоника са регистрирани само 4 монети.

Таблица 9. **Монети на Маврикий Тиберий**

Период	Солид	Тремис	½ силиква	M (24)	K (23)	I (1)	E
582–592				10 (Кон) 3 (Ник) 2 (Киз) 1	6 (Кон) 1 (Ник) 1 (Ант) 3 (Тес) 3		
592–602				4 (Кон) 1 (Ник) 1 (Киз)	3 (Кон)		

Период	Солид	Тремис	½ силиква	M (24)	K (23)	I (1)	E
				1	1 (Тес) 2		
582–602		1		1 (Кон)	2 (Кон) 1 (Ник)	1 (Кон)	

2.4.7 Монети на император Фока (602–610)

Приема се, че управлението на император Фока (602–610 г.) „завършва късноримската, респективно – ранновизантийската епоха.“ (Острогорски 1998, 140). След 602 г. чувствително намаляват достигналите до нас исторически сведения, които засягат Балканския полуостров. През своето управление Фока прави опити да стабилизира съотношението между златните, сребърните и бронзовите номинали, но в същото време в различните части на Империята се появява известна разлика в стойността на номиналите. Например в източните части 1 солид се равнява на 576 фолиса (MIBE II, 12), докато в африканските части на Империята 1 солид е равен на 360 фолиса (MIBE II, 12). Тази ситуация оказва влияние при търговията между отделните градове и провинции. Като цяло монетната система в периода 602–610 г. не претърпява изменения. В Константинопол започва сеченето на нов златен номинал със стойност 1/6 солид. При бронза се преминава към връщане означението на номиналите с римски цифри, както при управлението на Тиберий II (578–582 г.). През 603 г. отново се въвеждат нумералите m, XX, X и Ч, а през 605 г. означението за 40 нумии се променя от m на XXXX във всички монетарници освен в Теуполис. Отново започва производство и на номинала 30 нумии (с означение XXX), като новостите са въведени и в монетарницата в Тесалоника (MIBE II, 65–67).

Една от най-големите промени върху аверса на монетите е извършена от император Фока в началото на VII в. За пръв път императорският образ придобива индивидуален характер – Фока е изобразен с брада, която става общоприета за следващите емисии.

Промяна настъпва при този император и в надиса: върху лицето – DN започва да бъде предавано като DmN, а накрая се превръща в DNN (MIBE II, 60).

Монетите на император Фока, открити в Сердика, са приблизително колкото на Маврикий Тиберий – 47 броя (табл. 10). Най-много са екземплярите от 40 нумии, следвани от 20 нумии. Регистрирани са още номиналите XXX нумии – 3 бр. и деканумии – 2 бр. През втората половина на VI в. в някои провинции са регистрирани тенденции за сближаване броя на двата най-големи бронзови номинала. За Сердика тази тенденция е трудно да се дефинира.

При управлението на Фока преобладават екземплярите от Константинопол, следвани от тези на Никомедия, чийто брой е увеличен в сравнение с този от предишните управления. Регистрирани са и 20 нумии от Тесалоника, които се отнасят към „по-леките“ монети от този номинал, сечени в града (табл. XV 1–2). По-късно тези емисии са прекратени и монетарницата в града сече номинали от бронзова сплав с тегловния стандарт като при останалите монетарници.

Между монетите на Фока се установиха няколко препечатани екземпляра върху ядра на Маврикий Тиберий (табл. XV, 3–5). Това е широко прилагана практика, която се използва през различните периоди на Византийската империя. Препечатват се предимно монетите от неблагороден метал, но тази практика е прилагана понякога и при

златните монети. Предполага се, че всеки път когато монета от благороден метал чрез служебните лица влиза в монетарницата, там е била по-скоро препечатвана, а не претопявана и изцяло преработвана, както често се е случвало с монетите от благороден метал. В случай, когато този кръговрат е бил по някаква причина изкуствено увеличен, подобно препечатване е можело да се извърши няколко пъти за сравнително кратък период (Hendy 1985, 287). Най-честите примери за подобно препечатване са от края на VI и VII в. (Владимирова-Аладжова 2001, 97–114). Същият процес се наблюдава и през X и XI в., но вече по-рядко (DOC II.1, 218–219; DOC III.2, 635–639). Златото и среброто се препечатват по изключение (DOC III.I, 456). Между фолисите се откриват екземпляри, които нямат следи от износване – белег, че са били закратко в обращение. Липсата на дребните фракции, по-малки от 10 нумии, може да бъде обяснена със стагнация на пазара, както и с разширяване на натуралната размяна във всекидневните взаимоотношения.

Таблица 10. **Монети на Фока**

Период	Солид	XXXX (32)	XX (10)	XXX (3)	X (2)
602–610		17 (Кон) 15 (Ник)	4 (Кон) 2 (Тес) 3 (Ник) 1 (Киз)	3 (Ник)	2 (Кон)

2.4.8. Монети на император Ираклий (610–641)

Управлението на Ираклий е съпроводено от различни реформи, включително и в паричната система. В тази връзка едно от действията е свързано с централизиране на монетосеченето. То е предизвикано от множеството военни конфликти по границите на Империята, които създават несигурност при работата на монетарниците (MIB III, 14; Grierson 1982, 106). Затварят се военните монетарници, както и тези в Антиохия и Тесалоника (MIB III, 15). В първите години от своето управление Ираклий извършва корекция в съотношението между златните и бронзовите номинали. При бронзовото монетосечене са проведени няколко частични парични реформи, които обезценяват стойността на бронзовите монети и водят до намаляване на значението им в общото парично обращение. От 610 г. един солид започва да се изчислява на 600 фолиса, като теоретичното тегло на фолиса за периода 610–616 г. е 13,64 г. През 616 и 624 г. еталоните за фолисите на два пъти са намалени, съответно на 1/36 и 1/48 от либрата.

През 615 г. се провежда реформа в сребърното монетосечене[50], като се въвежда нов сребърен номинал, наречен хексаграм, с теоретично тегло 6,82 г (6 скрипула), като 12 броя от новата монета имат стойност на 1 солид (Grierson 1982, 103–104; Hendy 1985, 494–495). Отсичането на хексаграма е тясно свързано с финансирането на войната с персите (MIB III, 99), затова и монетата остава основно характерна за източните територии на Империята (Grierson 1982, 104). Тези сребърни монети са сравнително редки и се откриват поединично (Владимирова-Аладжова 2018в, 114–120) (табл. XVII, 1–6).

След промените на изображението върху лицето на монетите на Фока, и неговият наследник Ираклий е представен с характерни черти върху монетите му – в зряла възраст, с широка брада и дълги мустаци.

[50] Тази реформа засилва значението на среброто в монетното производство на Византия.

При император Ираклий за пръв път се появява легенда на гръцки език – върху сребърните номинали се появява надписът ЄN TOITO NIKA (ἐν τούτῳ νικᾶ) (Wroth 1908, 26). Пожеланието е заимствано напълно от римските монети – *In hoc signo vinces* е често срещана легенда в монетосеченето на Константин Велики.

През 629–631 г. след победата на Ираклий над Персия е възстановен еталонът от периода 580–616 г. След този двегодишен период следват нови редукции. В периода 631–639 г. тегловният стандарт за фолиса е 1/48 от либрата, а през 639–640 г. е намален на 1/60 от либрата. Тези промени стават на фона на масовото заселване на славяни на Балканите.

Откритите монети на император Ираклий в Сердика са 30 броя – фолиси и половин фолиси, които са в лошо физическо състояние (табл. 11). Част от монетите са препечатани, а при някои се установява двойно подпечатване. (табл. XVI, 1). Тези монети се свързват с последните години от съществуването на Сердика като град и кореспондират с един оловен печат на император Ираклий, открит при археологическите разкопки в Сердика (Владимирова-Аладжова 2013–2014, 19–23). Нумизматичните данни сочат, че е съществувало снабдяване и разпространение на новоотсечени бронзови монети до 614–615 г. Това показва, че финансовите институции все още работят през първите години на управлението на император Ираклий.

Таблица 11. **Монети на Ираклий**

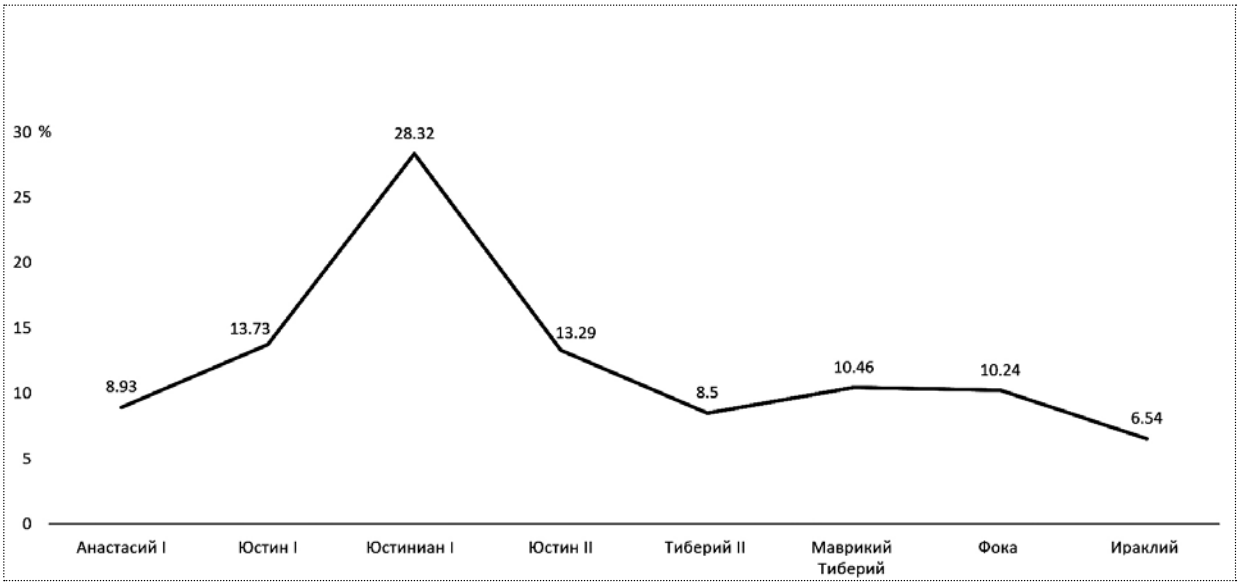
Период	**Солид**	**Тремис**	**Хексаграм**	**М (24)**	**К (6)**
610–616				11 (Кон) 4 (Киз) 3	3 (Кон) 2 (Алек)
616–641				2(Кон) 4	1 (Кон)
610–641					

Наблюдения

Проучените парични знаци от Сердика в периода VI–VII в. са 459 броя от бронз и 7 от злато (6 тремиса и 1 солид). Те са идентифицирани сред масив от близо 9200 монети от I в. пр. Хр. – XVI в. Анализирани са част от откритите в Сердика монети, които са публикувани, и други, предоставени ми за обработка. Този нумизматичен масив не е достатъчен за генерални изводи, но свидетелства за тенденции и специфики. В бъдещи проучвания те могат да бъдат потвърдени и допълнени, но е необходима основа за надграждане при следващите резултати.

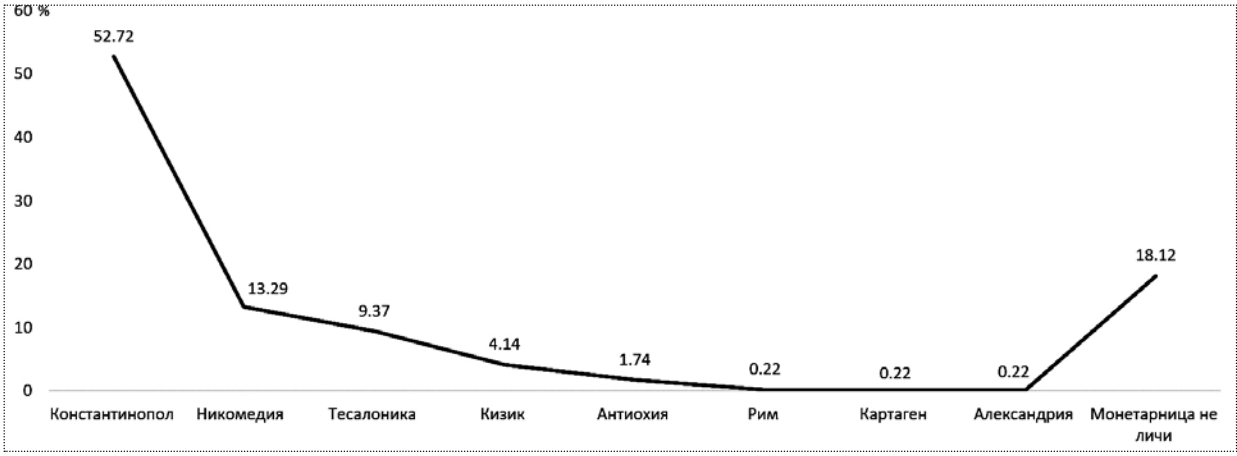
Изследваните монети принадлежат на 8 императори: Анастасий I (491–518), Юстин I (518–527), Юстиниан I (527–565), Юстин II (565–578), Тиберий II Константин (578–582), Маврикий Тиберий (582–602), Фока (602–610), Ираклий (610–641) (диаграма 1).

Диаграма 1. **Разпределение на монетите по императори**



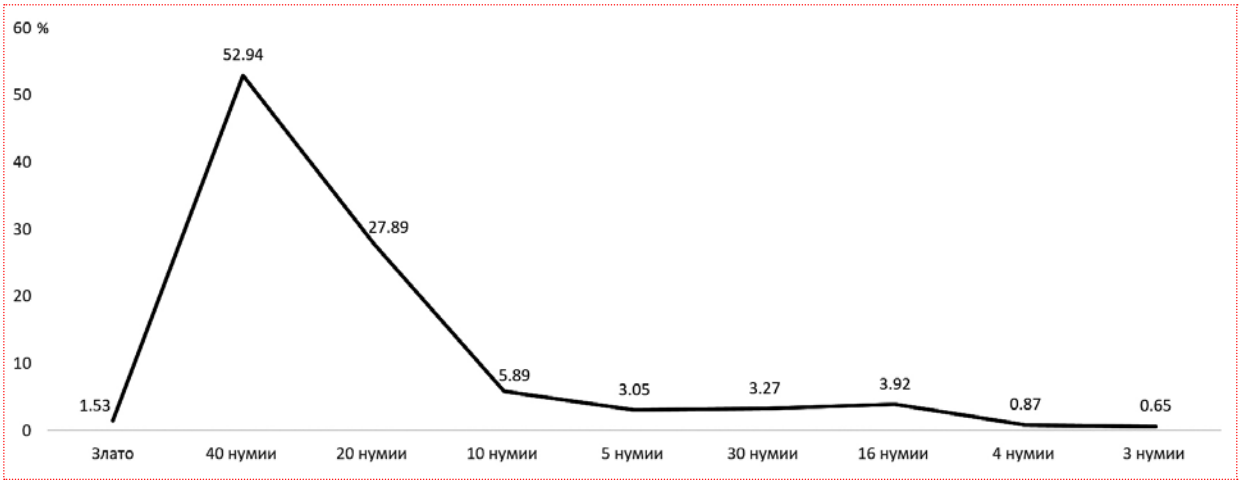
Паричните знаци са произведени в 8 монетарници: Константинопол, Тесалоника, Кизик, Антиохия, Никомедия, Рим, Александрия, Картаген, като преобладават монетите на столичните ателиета. Включените монети в паричното обращение от времето на императорите Анастасий I и Юстин I остават на пазара и след тяхното управление. Някои парични знаци остават в обращение до 100 години. Римската държава епизодично демонетизира бронзовите си монети с провежданите парични реформи, което води до нестабилност, но също така е предпоставка тези парични знаци да останат на пазара в продължение на десетилетия (диаграма 2).

Диаграма 2. **Разпределение на монетите по монетарници**



На пазара в Сердика преобладава номиналът от 40 нумии, следван от 20, 10, 5 нумии. При Юстиниан I в търговския обмен се включват монетите от Тесалоника от 16, 8 и 4 нумии, като разнообразните номинали се явяват една от отличителните черти на пазара в града. Най-голям брой са монетите на император Юстиниан I, при когото високомодулните фолиси са добре представени както в колективни находки, така и поединично. След 550 г. се отчита спад в постъплението на парични знаци на пазара в Сердика (диаграма 3).

Диаграма 3. **Разпределение на монетите по номинали**



Последните монети, открити при разкопките в Сердика, са на император Ираклий, чието управление е свързано с катаклизми от външнополитически и вътрешноикономически характер, както и със затихване функциите на града. До X в. на територията на античния град няма открити монети, а първите от това столетие са на император Константин VII и Роман (913–959 г.).

Върху част от откритите монети на императорите Фока и Ираклий са нанесени повторно един или два печата. Препечатването е процес, при който върху по-ранна монета се отпечатва ново изображение. Този метод се използва в периодите на война, през които се налагат спешни плащания на войската. Това изисква отсичане на много монети в кратък период. За да се спечели време, се спестява част от процедурата при изработване на монетите (претопяване на метала и изработване на монетното ядро) и директно върху старата монета се нанася новият печат, като обикновено отпечатъкът му е по-слаб и личат следи от предходния печат.

2.5. Каталог[51]

Монетна находка от тремиси (1979)

1. **Теодосий II (408–450)**

Лице: D N THEODO-SIVS P F AVG. Драпиран бюст с диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORVM, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вляво. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 15,2–15,5 мм; т. 1,43 г

Константинопол (408–419).

RIC X, 213; Depeyrot 1996, 70/1. Инв. № 4016 – НАИМ – БАН (табл. VI, 1).

2. **Лъв I (457–474)**

Лице: D N LEO PE-RPET AVG, Драпиран бюст с диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORV, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вляво. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 14,1–14,5 мм; т. 1,51 г

Константинопол (457–474).

[51] В каталога са включени само монетите от известните и достъпните ми колективни находки.

RIC X 611; Depeyrot 1996, 93/3. Инв. № 1644 – НАИМ – БАН (табл. VI, 2).

3. **Базилиск (475–476)**

Лице: D N LEO BASILIS –CЧS PP AVG, Драпиран бюст с диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORV, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вляво. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 14–14,4 мм; т. 1,46 г

Константинопол (475–476).

RIC X 1008. Инв. № 1645 – НАИМ – БАН (табл. VI, 3).

4. **Анастасий I (491–518)**

Лице: DN ANASTASIVS PP AVG, бюст с перлена диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORVM, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вдясно. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 15–15,4 мм; т. 1,43 г; пробита на две места.

Константинопол (451–518).

MIBE I, № 12; DOC I 10a. Инв. № 4016 – НАИМ – БАН (табл. VII, 1).

5. **Юстин I (518–527)**

Лице: DN IVSTINVS PP AVG, бюст с перлена диадама надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORV, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вдясно. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 15,1–14,5 мм; т. 1,13 г; орязано и деформирано ядро.

Консантинопол (451–518).

MIBE I, № 5; DOC IV. Инв. № 1642 – НАИМ – БАН (табл. VII, 2).

6. **Юстин I (518–527)**

Лице: DN IVSTINVS PP AVG, бюст с перлена диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORV, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вдясно. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 15–15,2 мм; т. 1,43 г

Константинопол (451–518).

MIBE I, № 5; DOC IV. Инв. № 1646 – НАИМ – БАН (табл. VII, 3).

7. **Юстиниан I (527–565)**

Лице: DN IVSTINVS PP AVG, бюст с перлена диадама надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORV, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 16–16,6 мм; т. 1,40 г

Тесалоника (527–565).

MIBE I, № 24. Инв. № 1643 – НАИМ – БАН (табл. VIII, 1).

8. **Анастасий I (491–518)**

Лице: DN ANASTASIVS PP AVG, бюст с перлена диадема надясно.

Опако: VICTORIA AVGVSTORVM, Виктория в ход надясно, с глава, обърната наляво, държи венец и кълбо с кръст, звезда в полето вдясно. В отреза – CONOB.

AV, тремис; 14,6–14,8 мм; т. 1,45 г

Константинопол (451–518).

MIBE I, № 12; DOC I 10a. Инв. № 4332 – НАИМ – БАН (табл. VIII, 2).

Находка от обект „Метростанция 8-II“
(табл. IX, 1–12, X, 13–18, XI, 19–22)

1. **Анастасий I (512–517)**

CON 40 нумии.

Лице: бюст надясно, DNANASTA SIVS P PAVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.* Є, в отреза – CON.
AE, 31 мм; т. 17,1 г; MIBE I, 27.

2. **Анастасий I (512–517)**
CON 40 нумии.
Лице: Бюст надясно, DN ANASTA SIVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.*?, в отреза – CON.
AE, 30 мм; 15,7 г; MIBE I, 27.

3. **Юстин I (518–522)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, [DN IVSTI] NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.* Е, в отреза – CON.
AE, 29–30 мм; 11,20 г; MIBE I, 11.

4. **Юстин I (518–522)**
CON 20 нумии.
Лице: бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG.
Опако: К, кръст вляво, вдясно В.
AE, 24–26 мм; 5,29 г; MIBE I, 18.

5. **Юстин I (518–522)**
CON 20 нумии.
Лице: бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG.
Опако: К, кръст вляво, вдясно В.
AE, 24–26 мм; 5,47 г; MIBE I,18.

6. **Юстин I (518–522)**
NIKM 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.* В, в отреза – NIKM.
AE, 32–31 мм; 10,77 г; MIBE I, 34a.

7. **Юстин I (518–522)**
NIK 40 нумии.
Лице: бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.* ?, в отреза – NIK.
AE, 36 мм; 10,94 г; MIBE I, 35a.

8. **Юстин I (518 – 522)**
NIK 40 нумии.
Лице: бюст надясно, D[NIVSTI]/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда вляво, звезда вдясно, под М *off.* Є, в отреза – NIKC.
AE, 28–30 мм; 8,46 г; MIBE I, 35a.

9. **Юстиниан I (527–537)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off.* Г, в отреза – CON.
AE, 28–30 мм; 11,02 г; MIBE I, 12.

10. **Юстиниан I (527–537)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off.* Г, в отреза – CON.
AE, 28 мм; 10,66 г; MIBE I, 12.

11. **Юстиниан I (527–537)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTI/ NVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off.* Δ, в отреза – CON.
AE, 27–29 мм; 9,59 г; MIBE I, 87.
12. **Юстиниан I (527–537)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, [DN IVSTI/ N] VS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off.* Е, в отреза – CON.
AE, 28–29 мм; 11,28 г; MIBE I, 12.
13. **Юстиниан I (527–537)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст надясно, [DN IVSTI/ N] VS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, звезда л., кръст д., под М *off.* Δ?, в отреза – CON.
AE, 28–30 мм; 9,76 г; MIBE I, 12.
14. **Юстиниан I (527–537)**
NIK 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTINI AVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, кръст л., кръст д., под М *off.* В, в отреза – NIKM.
AE, 27–30 мм; 10,93 г; MIBE I, 105.
15. **Юстиниан I (538–539)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст насреща, DN IVSTINI ANVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (X/II) вдясно, *off.* В, в отреза – CON.
AE, 39–40 мм; 14,90 г; MIBE I, 95.
16. **Юстиниан I (538–539)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст насреща, DN IVSTINI ANVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (X/II) вдясно, *off.* Г, в отреза – CON.
AE, 42–43 мм; 14,90 г; MIBE I, 95.
17. **Юстиниан I (539 –540)**
CON 40 нумии.
Лице: бюст насреща, DN IVSTINI ANVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (X/III) вдясно, *off.* А, в отреза – CON.
AE, 38–40 мм; 15,48 г; MIBE I, 95.
18. **Юстиниан I (539–540)**
NIKO 40 нумии.
Лице: бюст насреща, DN IVSTINI/ A[NVS P P AVG].
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (X/III) вдясно, под М *off.* А, в отреза – NIKO.
AE, 40–41 мм; 15,57 г; MIBE I, 113a.
19. **Юстиниан I (540–541)**
CON 40 нумии.
Лице: Бюст насреща, DN IVSTINI A[NVS P P AVG].
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (X/II/II) вдясно, *off.* В, в отреза – CON.
AE, 38–40 мм; 14,64 г; MIBE I, 95.
20. **Юстиниан I (540–541)**
CON 20 нумии.

Лице: бюст насреща, DN IVSTINI A[NVS P P AVG].
Опако: К, горе кръст, ANNO вляво, година (Х/II/II) вдясно, *off.* ?
AE, 28–29 мм; 6,53 г; MIBE I, 96.
21. **Юстиниан I (539–540)**
NIC 40 нумии.
Лице: бюст насреща, DN IVSTINI/ ANVS P P AVG.
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (Х/Ч) вдясно, под М *off.* А, в отреза – NIC
AE, 38–39 мм; 15,06 г; MIBE I, 120a
22. **Юстиниан I (541–542)**
KYZ 40 нумии.
Лице: бюст насреща, надписът не се чете.
Опако: М, горе кръст, ANNO вляво, година (Х/ЧІ/III) вдясно, под М *off.* А, в отреза – KYZ.
AE, 32–34 мм; 12,30 г; MIBE I, 95.

Колективна находка от обект „ Метростанция 8-II“[52]
1. **Теодосий II (425–450)**
Константинопол
Лице: бюст надясно, DN TEODOSIVS PF AVG.
Опако: кръст в лавров венец, в отреза – CON.
AE, 16–17 мм; RIC X, 59.
2. **Анастасий (517–518)**
CON 10 нумии.
Лице: бюст надясно, DN ANASTASIVS PF AV.
Опако: CONCIRDIA I, в отреза – CON.
AE, 19 мм[53]; MIBE I, 34 (табл. XII, 2).
3. **Юстин I (518–522)**
Тесалоника 40 нумии.
Лице: бюст надясно, DN IVSTINVS.
Опако: *M* в отреза – TESSOB.
AE, 26–27 мм; MIBE I, 70 (табл. XII, 1).

Колективна находка от обект „ Метростанция 8-II“[54]
1. **Фока (605–606)**
Лице: бюст на император Фока насреща, Dm FOCA.
Опако: ANNO XXXX – II
II
В отреза CON *off.* B.
AE, 36 мм
MIBE I, 61 (табл. XV, 3).
2. **Фока (606–607)**
Лице: бюст на император Фока насреща, Dm FOCA.
Опако: ANNO XXXX Ч.
В отреза NIKO.

[52] ПИН А 20.
[53] Към времето на проучване монетите не бяха почистени и поради това не са теглени.
[54] ПИН А 1721.

AE, 37 мм
MIBE II, 69 (табл. XV, 4).
3. **Фока (606–607)**
Лице: бюст на император Фока насреща, Dm FOCA.
Опако: ANNO XXXX Ч (препечатана два пъти).
В отреза – TES.
AE, 37,5 мм
MIBE II, 91 (табл. XV, 5).

ТРЕТА ГЛАВА

ТЕЖЕСТИ, ОТКРИТИ В СЕРДИКА

3.1. За тежестите

В стоково-паричната размяна през вековете търговците са използвали мерки за определяне теглото и обема на стоката (Pernice 1894, 12). Тези контролни тежести отговарят на определени тегловно-метрични системи през различните исторически периоди, което предопределя голямото им разнообразие като материал (камък, метал, стъкло), форми и украси (Babelon, Blanchet 1895; Чуистова 1962). Това налага монетите и тежестите да бъдат проучвани комплексно, като взаимносвързани артефакти от определен исторически период.

По българските земи се откриват тежести от Античността до османския период, които имат свои специфични характеристики и тегло. Основният проблем при работа с тези артефакти е тяхната идентификация и хронология. Увеличаването на броя на разработките по темата в последните десетилетия разширява базата данни и подпомага процеса на изследване.

Публикациите за най-ранните тежести (IV–I в. пр. Хр.) от България засега са най-малко на брой (Герасимов 1950, 36; Герасимов 1956, 588–589; Юрукова 1976, 26–30; Герасимова 1976, 77–79; Герасимова-Томова 1977, 23–25; Василев 1988, 7–8; Lazarov 1992–1993, 77–84; Лазаров 1994, 107–113; Лазаренко 2002, 19–23; Lazarenko 2006, 169–177).

Публикуваните изследвания върху средновековните тежести също не са много (Дончева-Петкова 1981, 3, 22–28; Рогева 1981, 9 –10; Нешева 1985, 189–190; Квинто 1990, 24–27; Аладжов 1992, 1–2, 30–32; Минчев 2005, 241–252; Владимирова-Аладжова, Аладжов 2008, 56–62; Владимирова-Аладжова 2010, 679–694; Владимирова-Аладжова 2010а, 159–166; Aladzhova 2011, 28–29).

Най-многобройни са данните за късноантичните (ранновизантийските) тежести и информацията непрекъснато се допълва (Иванов, Т. 1960, 205–230; Димитров и др. 1966, 90–215; Герасимов 1973, 54–58; Тотев 1975, 10–11; Юрукова 1981а, 218–262; Койчева 1984, 22–25; Владимирова 1985, 22–31; Йотов 1988, 18–20; Драганов 1994, 142–149; Машов 1997, 55–65; Филипова 2001, 51–60; Владимирова-Аладжова 2001а, 42–46; Торбатов 2001, 46–47; Лазаренко 2002, 19–23; Дзанев 2004, 191–196; Дзанев 2009, 411–416; Паунов 2004, 49–53; Бънов 2005, 207–212; Филипова 2005, 84–88; Филипова 2006, 185–190; Филипова 2009, 462–464; Владимирова-Аладжова 2008, 524–531; Филипова 2018, 239–276).

Exagium (pl. *exagia*) е тежест, която представлява 1/72 от теглото на римската либра. С въвеждането от Константин Велики на златния солид, който представлява 1/72 от тежката римска либра, екзагията и солидът стават идентични, с еднакво тегло (Schilbach 1970, 183). Екзагиите са официални еталони за тегло, които определят най-ниската граница, до която може да достигне теглото на една златна монета – солид, без да загуби номиналната си стойност (Babelon 1892, 875). Разликата между действителното тегло на *exagia solidi* и теоретичното тегло на златните монети се обяснява с мерките на държавата да регламентира по-ниско тегло на солидите, което ѝ позволява да покрие разходите, свързани с монетното производство. Отсичането на златни монети с по-малко от регла-

ментираното тегло е регистрирано при различни владетели, като обяснението винаги е свързано с дейността на държавната машина, която трябва да попълни с ценностен метал държавната хазна (Metcalf 1988, 65–110). Официалните тежести са служили за контролиране не само на златните номинали, но и на самите контролни мерки[55]. Практиката показва, че в публикациите за тежестите се употребяват различни термини: *exagium*, тежест, контролна тежест, тежест еталон и пр. Някои изследователи приемат, че като екзагии трябва да се определят само паметници, които носят надписа *exagium solidi*[56]. Според други това са всички тежести, върху които има означено тегло (Герасимов 1956, 588–589; Юрукова 1976, 26–30; Alföldi 1978, I, 217).

Тежестите спадат към групата на монетовидните паметници, въпреки че за тях не е задължителна монетовидната форма и могат да се изработват от различен метал и стъкло. Тъй като в древността теглителните и монетните системи до голяма степен се припокриват, тежести, които служат изключително за контрол на монетното тегло, могат да бъдат различени само в случаите, когато са обозначени като такива.

Първата екзагия от днешните български земи е публикувана през 1853 г. (Pink 1938, 49–50, № 21; Драганов 1994, 142). От Северна България Т. Герасимов публикува друга екзагия със сфероидна форма и с косо изрязани полюси, върху единия от които е нанесен знак S (половин либра) и надпис по сферата *EXAMINATA AD PONDERA SACRA* („изпитано (теглото) по свещената тежест“) (Герасимов 1940/42, 230–232, обр. 325). Към тази група с известни условности принадлежи и бронзова екзагия от времето на Реметалк I (Герасимов 1956, 588–589; Юрукова 1976, 26–30), а към тежестите с надписи се отнася екземпляр от олово с тегло 1 либра, върху който на гръцки и латински е изписано в съкратен вид името на провинция Тракия (Schlumberger 1895, 28, 7; Pink 1938, 63). Тежест от 1 либра е открита при с. Пчеларово, Кърджалийско, която според В. Герасимова е с надписи на Лаодикея (Герасимова-Томова 1977, 23–25), а една друга е известна от района на Първомай (Шюкрю 2006, 173–176)[57].

Многото проучени археологически обекти през последните десетилетия помогнаха да се открият голям брой мерителни тежести и да се получи важна информация чрез тях за периода на Късната античност. Въз основа на наблюденията върху топографията на откритите паметници Фл. Курта отбелязва, че откриването на тежести и везни е специфично балканска особеност от края на VI в. (Curta 2017, 441).

Широкото използване на тежестите през късноантичната епоха освен като свидетелство за търговския обмен показва и несигурността в тези взаимоотношения, които се нуждаят от непрекъснат контрол на различни нива. Корупцията и измамата са двете често повтарящи се теми, които се открояват в имперското законодателство (Vikan, Nesbitt 1980, 29). Освен за злоупотребите и фалшификациите властта е трябвало да бди непрекъснато срещу незаконната спекула, злоупотребата на чиновници и търговци чрез фалшиви тежести. Според сведение от Теодосиевия кодекс император Константин I без да обвинява, напомня на Евфразий, представител на обществената хазна, „че когато данъците се плащат в злато, било монета или кюлче, блюдото за изтегляне на метала тряб-

[55] Подробна библиография по въпроса вж. при Hendin 2007, 109–122, Bibliography.

[56] Драганов 1994, 142, където авторът поставя този въпрос, но дискусията по въпроса реално не се състоя. С нарастването на публикациите за този вид паметници в световен мащаб английската дума *weights* ‘тежести’ се среща все по-често, но това не изключва ползването на различни синоними като тежести, тежести еталони, теглилки, екзагии. Ако приемем цитираното мнение, то в България трябва да са открити само няколко артефакта.

[57] Предложените от автора разчитане и интерпретация на надписа не са еднозначни и са обект на друго мое изследване.

ва да бъде в равновесие и металът да се претегля срещу равностойна тежест. Събирачът на данъците трябва да държи везните за края на връвта, на която висят с два пръста, останалите три пръста трябва да бъдат свободни и опънати към събирача на данъци и никакъв пръст не трябва да оказва натиск върху тежестта". По този начин точността на везните „ще бъде спазена и везните ще висят без нарушение" (*Codex Theodosianus*, XII.7)[58]. Идеята императорът да поучава данъчно лице за правилния начин за теглене, на пръв поглед изглежда странно, но император Константин е бил практичен и добре е разбирал как резултатът от тегленето може да се промени, като се използват предумишлено по-леки грамове или блюдото се окачва на везните с неравномерни въжета. Такива методи на спекула, ако се прилагат изкусно, не са толкова забележими, както например орязването на монети, и дават възможност да се мами хазната продължително време (Vikan, Nesbitt 1980, 29). Спекулацията с теглото е била нещо обикновено, но вредно и ако е широко разпространено, би могло значително да намали държавните доходи и да подкопае общественото доверие (Nesbitt 1980, 30). Измамата е била често срещана, но държавният интерес е налагал енергични контрамерки. През 363 г. император Юлиан въвежда реформи с голямо значение за пазара. Той постановява във „всяка градска община да има по един обществен *zygostates*, натоварен със задачата да урежда спорове между купувачи и продавачи относно тежестта на златните монети – подрязани или с намалено тегло по друг начин" (*Codex Theodosianus*, XII.7.2). С оглед защитата на държавните доходи и общественото доверие един едикт от 386 г. нарежда на преторианския префект Синегий да постави твърди мерки от бронз и камък, както и течни мерки, в пощенските станции и във всеки град (*Codex Theodosianus*, XII.6.21)[59]. На Синегий е било наредено също да осигури тежестта, която заедо с везните да бъде на пълен показ, когато данъкоплатецът плаща. Разпространението на фалшиви тежести и измамата станали причина за публикуването на закон на Валентиниан II, Теодосий I и Аркадий, който е продължение на закон на Грациан, Валентиниан II и Теодосий I и нарежда на преторианския префект да осигури съхранявянето на официални мерки и теглилки във всяка пощенска станция (*mansio*) и град (*civitas*), за да са сигурни данъкоплатците, че плащат точните суми. Подобни разпоредби са били въведени и през V в. (459 г.). В едикт на Лъв I и Майориан се критикува измамата и се отбелязва употребата от чиновници на подправени тежести. Нарежда се да се изправи нередността, като преторианската канцелария разпространи навсякъде „легализирани тежести". В допълнение се определя, че всеки бирник и търговец трябва да използва тези тежести, като се подразбира, че фалшивите тежести са били широко използвани[60].

Според достигналата до наши дни информация управлението на мерките и теглилките се е осъществявало от определен брой държавни чиновници и граждански лица (Владимирова-Аладжова 2009, 176–187 и цит. там литература). В закон от времето на Юлиан Апостат, поместен и в Юстиниановия кодекс, глава 15 на Новела 128 (545 г.), се казва, че преторианският префект и епархът на града са отговорни за теглилките за стоки, а *comes sacrorum largitionum* – за теглилките за златни, сребърни или бронзови монети. Напоследък се появиха твърдения, че ролята на *comes sacrorum largitionum* значително намалява през VI в., а задълженията му са поети от епарха на Константинопол

[58] Точно това пояснение как да се държи везната най-добре се вижда от изображението върху една тежест (екзагия) на император Юлиан вж. Vikan, Nesbitt 1980, 29.

[59] Службата на преторианската префектура е събирала държавните поземлени данъци.

[60] Откриването на голям брой тежести без означение на теглото им, което се различава от приетите стандарти, потвърждава практиката в търговските отношения през Късната античност да се използват и „несертифицирани" тежести.

(Feissel 1986, 119–142). Неговите отговорности като висш сановник в Константинопол са огромни, а властта му според съвременниците е царска, „само без багренородството“ (Литаврин 1984, 42). Длъжността е наследник на по-ранната *praefectus urbi* и като градоначалник на столицата той се е подчинявал непосредствено на императора, имал е голям щат от служещи, военен отряд, затвор (Перетерской 1984, 43). В неговите функции са влизали предотвратяване и потушаване на метежи, запазване спокойствието в столицата, организация на снабдяването на Константинопол с продоволствия и занаятчийски изделия, регулиране цените на предметите за широко потребление, контрол над състава и работата на производствените и търговските сдружения, съдебен надзор на занаятчийските конфликти. Той е бил натоварен и с ръководството на специалната служба за мерки и теглилки в столицата (Schlumberger 1895, 316). С тях търговците са се снабдявали в Константинопол и са ги разнасяли при пътуванията си из различни райони на държавата. Този висш чиновник определено е отговарял за изработването и въвеждането в употреба на стъклени теглилки през VI и VII в., а до IX в., според „Книга на епарха“, е имал абсолютен контрол върху всички форми на мерки и теглилки в столицата (*Eparchicon biblion* – по Nicole 1970, 32, 45, 47, 48, 56).

Тези теглилки е трябвало да се съхраняват в най-почитаната църква на всеки град. За Италия Юстиниан I дава нареждане стоките или монетите да се продават според мерките и теглилките, доставени от него „в присъствието на най-благословения папа или на най-достойния сенат“ (Bendall 1996, 14 и цит. там извор). На Изток църквата също е имала отношение към мерките и теглилките. Например при ръкополагането му за патриарх на Александрия през 610 г. Йоан Милостиви обнародва едикт, с който забранява използването на мерки, теглилки или везни, които не съответстват на стандартите.

Няколко вида официални власти са имали отношение към теглилките. На практика, както показват надписите върху запазилите се досега артефакти, други чиновници, неспоменати в императорското законодателство, също са пускали теглилки в обращение. В западните части на Империята това са били проконсули, *viri laudabiles* и *viri clarissimi*, известни са имената на седем *viri laudabiles*: *Silvanus, Secundius, Laurentius, Frumentius, Raginarius, Purpurius* и *Respectus* (Buttrey, Bruce-Hitchner 1978, 155–156 и цит. лит.). На Изток това са чиновници с титли като *anthypatos, comes* и *ephoros* (Entwistle 2002, 612).

Може да се обобщи, че отговорности по издаването и проверката на контролните тежести са имали различни официални лица.

Императорът. Освен теглилките с означени върху тях императорски монограми или анонимни императорски бюстове (Minchev 2004, 207–216), в Британския музей има три метални императорски теглилки. Най-ранната е с тегло 1 унция и принадлежи на Юстин II (565–578 г.), а другите – на Маврикий Тиберий (582–602 г.) (Bendall 1996, 13).

Епархът/Префектът. Късноримската империя е включвала четири префектури – тези на Изтока, Илирия, Галия и Италия. Рим и Константинопол обаче са били под властта на техни собствени градски префекти, които са имали предимство пред всички местни императорски чиновници. Градският префект е бил пръв член на сената и е бил единственият официален представител на властта, който е носел тога вместо военна униформа. Епархът на Константинопол е отговарял за Върховния съд и за поддържането на ред и правосъдие; той е отговарял също градът да бъде редовно снабдяван с необходимите провизии, надзиравал е търговията и производството, с други думи, под негов контрол е бил целият икономически живот на града (*Eparchicon biblion* – по Nicole 1970).

Проконсул/Антипат. Проконсулът е бил управител на специална провинция. Терминът вероятно е използван и за началника на администрацията на Константинопол до 359 г., когато е заменен от префект (*Eparchicon biblion* – по Nicole 1970, 32, 45, 56).

Comes Sacrorum largitionum/Komes ton theion thesauron. Висш финансов чиновник, чиято длъжност вероятно е учредена около 318 г., но за първи път се споменава в 342–345 г. Той е администрирал различни такси, включително митнически такси и контролираните мини, държавните мелници и монетарници; следователно производството на теглилки за монети е било сред неговите прерогативи. Неговата роля намалява от края на V в. и последният Comes е споменат при управлението на император Фока (Bendall 1996, 13).

През цялото съществуване на Византийската империя на почетните граждани са били давани титли. От време на време е възниквавала необходимост обаче да наградят някого с титла, по-висша от която и да е от вече съществуващите. При учредяването на всяка нова титла всички дотогава съществуващи вече добивали по-малко значение. Тъй като се добавяли все нови и нови титли, настъпил момент, в който дребни чиновници са носили титли, принадлежали век по-рано на най-висши представители на властта (Bendall 1996, 13).

Gloriosus/Endoxototos. Най-високата титла, връчвана на сенатори и висши чиновници, учредена към средата на VI в., по-висока от предишната най-висока *Illustris* (Bendall 1996, 13).

Illustris. От последната четвърт на IV до средата на VI в. това е бил най-висшият сенаторски ранг, даван на висши чиновници като преторианския префект, градския префект, магистър милитум и консулите. Тя не е била наследствена титла, но е носила определени фискални и церемониални привилегии. При определени случаи титлата е можело да бъде дадена и на други висши чиновници. Когато Антиохия е преименувана в Теополис след земетресение по време на управлението на Юстиниан, императорът опрощава данъците за три години, отпуска 200 литра злато на Антиохия, Лаодикея и Селевкия, които също са пострадали от трусовете, и дава титлата *Illustris* на едрите земевладелци. Титлата се появява върху теглилки като VI (*Vir Illustris*) (Bendall 1996, 14).

Spectabilis/Peribleptos. Втори по значение сенаторски ранг, споменат за първи път през 365 г. и даден на проконсули, наместници и военоначалници. Последната употреба на тази титла е засвидетелствана в папирус от 710 г. и се отнася за скромен чиновник от местната администрация (Bendall 1996, 14).

Clarissimus/Lamprotatos. Когато създава сената в Константинопол, Константин дава на новите сенатори титлата *Clari*, за да ги разграничи от сенаторите *Clarissimi* в Рим. С учредяването на титлите *Illustris* и *Spectabilis* през втората половина на IV в. обаче титлата започва да обозначава само най-ниската категория сенатори. Между 450 и 530 г. употребата на тази титла запада и престава изобщо да се употребява за сенатори. Върху теглилки тя се появява като VC (*Vir Clarissimus*) (Bendall 1996, 14).

Византийските теглилки са два основни вида – търговски, които се представят в литри (паунди), унции и техните фракции (Λ; Λ Ⱥ; или Γ за OVΓΓI A), и тежести за монети, върху които на изток се поставя теглото в номизми – N, а на Запад в солиди – SOL. Връзката между двата вида тежести на базата на гореописаните стойности е: 6 солида отговарят на 1 унция и така е много лесно изчисляването на теглото.

По-голямата част от металните тежести са с означено върху тях тегло в либри, солиди (номизми) и др. Обикновено няма начин да се разбере кой от представителите на властта е бил отговорен за направата на теглилките или колко прецизно е била проверявана тяхната точност. Ако те не са били използвани при покупко-продажби, а са били просто домакински теглилки, те вероятно не са се нуждаели от официален сертификат за автентичност. Според Бендал много от тях, особено тези с най-малко тегло, са доста

грубо изработени (Bendall 1996, 11). Тази констатация не е валидна за тежестите с малък грамаж от находката в Сердика (табл. XVIII).

Византийските теглилки за стоки и монети са били изработвани от три вида материали: бронз, стъкло и олово. В изключително редки случаи са използвани също злато[61] и сребро. Тежестите, изработвани от медна сплав (бронз), са с три основни форми: двойно пресечена сфера, квадрат или диск. Запазени са и малък брой осмоъгълни или многоъгълни теглилки (Stiegemann 2001, III.55-III.63.). За датирането на тежестите въз основа на тяхната форма засега няма единно мнение сред специалистите. Според Ентуистъл от началото на III до края на V в. теглилките с форма на пресечена сфера са били доминиращият тип (Entwistle 2002, 612; Entwistle 2016, 289). Те водят произхода си от по-ранните римски оловни и каменни екземпляри и върху почти всички има абревиатура, обозначаваща унцията (ɣ). Въпреки че употребата на *gamma*/*omicron* (Γ^{O}) като съкращение за унцията датира още от I в., то не се превръща в стандартна абревиатура, докато не започва да се появява върху квадратни теглилки през IV в. (Entwistle 2002, 612; Entwistle 2016, 289). Според наблюденията върху сбирката от Британския музей квадратният тип изглежда е бил доминираща форма до втората половина на VI в., когато дисковидният тип постепено я измества. За територията на България наблюденията върху базата и на нумизматичния материал сочат, че квадратните тежести се появяват по-скоро след V в., докато тези с формата на двойна пресечена сфера доминират и през VI в. Колкото до тежестите с дисковидната форма, наблюденията върху публикувания материал показват, че те се използват и през VI в., и след това (Vladimirova-Aladzhova 1997, 19–25).

Наблюденията върху известните ни тежести показват, че преобладават тези, върху които е отбелязана тяхната стойност и са нанесени допълнителни орнаменти, най-често „кръст във венец". Този мотив се среща в две разновидности – венец окръжаващ изпъкнал латински кръст, фланкирани от знака за стойността или венец, окръжаващ кръст над знака за стойността. Тези два мотива обикновено се срещат върху квадратни тежести от V и VI в. Други характерни типове включват теглилки с украса от архитектурни елементи – кръст в арка и знак за стойността или фасада на сграда, състояща се от две триъгълни арки (Гурулева 2018, № 240, 252), оградени от една заоблена арка. Има и „императорски" теглилки, украсени с една или повече императорски фигури (Minchev 2004, 207–216; Гурулева 2018, № 249). Стандартният вид от този тип представя два императорски бюста с нимб, диадеми и облечени с наметала, прикрепени със стилизирани фибули на дясното рамо, оградени с венец. Върху други екземпляри са представени изправени императорски фигури с щитове, копия или лъкове, участващи в ловни сцени, или са изобразени заедно с други фигури като тази на богинята на успеха (Тюхе) или на победата (Виктория). Тези теглилки наред с основната си функция служат и като средство за императорска пропаганда. Произвеждани са главно в края на IV и началото на V в., по времето, когато Империята е била окончателно разделена (Entwistle 2002, 612; Entwistle 2016, 289). Единствените други серии теглилки, украсени само с императорски фигури, са *exagia solidi.* Те са произвеждани с нарочната цел да служат като теглилки за монети, очевидно за проверка на теглото на солида и семиса. Въведени от Юлиан, повечето от тях се датират в края на IV или началото на V в., въпреки че са известни екземпляри и от управленията на императорите Марциан (450–457 г.) и Лъв I (457–474 г.).

[61] Тежест от злато с тегло 2,25 г – семис на император Марциан (450–457) (https://www.sixbid.com/browse.html?auction=3426&category=71633&lot=2839653 – 12. 04. 2009).

Ранните теглилки за солиди през IV и V в. обикновено са релефни, с орнаменти от двете страни и очевидно са сечени като монети. Тъй като върху повечето от тях има изображения на един или повече императори, изглежда, че те са били официално константинополско производство, сечени в монетарницата, въпреки че са много по-качествени от редовното медно монетосечене от епохата.

Шестото столетие се характеризира с голямо производство на тежести, търговски и за монети, което е продиктувано от нарасналата нужда от тях в търговията. Докато ранните теглилки за монети са ограничени до един солид, по-късните обикновено са гравирани и са произвеждани с тегло от 1 семис (2,27 г) до 72 солида (1 паунд или 327,45 г) (Bendall 1996, 14). Големият брой на тежестите от ниския номинал, под 3 унции (18 солиди или 81,9 г), както и разнообразието на модели, технически качества и художествени достойнства свидетелстват за наличието на производствени центрове в различните провинции. Без съмнение всички те би трябвало да се одобряват от официални лица в съответните центрове. Предвид наличието на многобройни варианти сред теглилки с подобен дизайн не би било учудващо, ако една част от това, което ни е известно днес, е било „домашно производство“ (Bendall 1996, 14). В тази връзка Бендал отбелязва, че не е сигурно дали днес разпологаме с метод, чрез който да разграничим официално сертифицираните теглилки.

Най-простият метод за нанасяне на орнамент върху теглилките, които обикновено са квадратни или кръгли, е гравирането. Другите форми са по-рядко срещани. Квадратните теглилки по всяка вероятност са били по-лесни за производство и по-големите тежести с тази форма са с по-сложни орнаменти. Тежестите с дисковидна форма най-вероятно са били изработени на струг и много от тях имат изпъкнали ръбове и жлебове около тях. Голям брой малки, кръгли теглилки са прецизно изработени, а номиналите са отпечатани или гравирани върху тях по доста груб начин (Bendall 1996, 15). По-грубите квадратни тежести често са украсявани с интересни сложни сцени, изработени с голямо умение, докато по-финитe кръгли заготовки обикновено имат най-прости орнаменти, в повечето случаи много зле изпълнени. Мотивите най-често са гравирани или отпечатани. Понякога гравираните орнаменти са подсилени чрез инкрустация. Теглилките почти винаги са изработвани от месинг, а инкрустациите – обикновено от сребро, понякога с елементи от мед. Трябва да се отбележи, че не е задължително да се инкрустират единствено тежестите с много сложни или необичайни орнаменти. Сребърни инкрустации се срещат и върху теглилки с най-прости орнаменти. За да се направи инкрустацията, гравирането трябва да бъде дълбоко, за да се задържи среброто. Среброто е използвано главно при надписи или орнаменти, в които има и човешка фигура – за откритите части на тялото като лице, ръце и тези части от краката, които не са покрити от въоръжението; при архитектурните типове – за инкрустация на колони или арки; при по-семпли типове – за инкрустация на венеца, в който е отбелязана стойността (Bendall 1996, 15).

Стъклото като материал за изработване на теглилки има определени предимства. За разлика от оловото и бронза то не е податливо на оксидиране и корозия, а опитите да се фалшифицира теглото на такава тежест, се установяват по-лесно. Методът за производство на стъклени теглилки, поне на част от тях, е следният: капка стъкло се излива върху желязна плоча, а след това теглилката се отпечатва с помощта на желязна матрица. Стъклото като материал има и допълнително предимство – теглилките, които се отклоняват значително от стандарта, могат лесно да бъдат претопени и преизползвани (Bendall 1996, 15; Юрукова 1981a, 218–262; Владимирова-Аладжова 2007, 150–161; Vladimirova-Aladzhova 2008, 239–250).

Едно скорошно статистическо изследване (Entwistle, Meek 2015, 1–14) на повече от 500 стъклени теглилки показва, че по-голямата част от тях са били използвани за измерване теглото на солида/номизмата (теоретично тегло 4,55 г) и техните подразделения – семис (теоретично тегло 2,27 г) и тремис (теоретично тегло 1,55 г) (Schlumberger 1895, 315–335). По този начин тяхното производство и администрация може да са били под пряката юрисдикция на *Comes sacrorum largitionum*, който според Кодекса на Юстиниан (гл. 15) е сред най-важните финансови служители във Византийската империя, отговарящи за теглото на златото, среброто и други метали (Delmaire 1989, 121). Следователно много е вероятно производството на стъклени тежести да е тясно свързано с ранните византийски имперски монетни дворове в Константинопол, Александрия, Картаген и Равена. Много рядка група стъклени теглилки с отпечатани върху тях означения за стойността показват, че те са били изработени за измерване не само на теглото на по-леки солиди и производните им, а също и за производни и подразделения на унцията (Schlumberger 1895, 315–335; Jungfleisch 1948, 13–17; Balog 1958).

Установени са повече от 20 различни иконографски типа стъклени теглилки, които могат да се отнесат към 8 категории (Entwistle 2002, 614; Владимирова-Аладжова 2007, 150–161; Vladimirova-Aladzhova 2008, 239–250):

1) теглилки с отпечатан върху тях правоъгълен монограм (Тотев 1975, 10–11; Jurukova 1992, 279–328);

2) с кръстовиден монограм (Fulghum, Heintz 1998, 105–120; Юрукова 1981а, 218–262; Юрукова 1994, 3–10; Минкова 2006, 177–184);

3) с монограм, поставен в центъра и заобиколен от надпис (Юрукова 1981а, 218–262; Юрукова 1994, 3–10; Минкова 2006, 177–184);

4) с един или повече императорски бюстове, понякога поставени до монограм или до бюст на епарх, или до Христос (Юрукова 1981а, 218–262; Юрукова 1994, 3–10; Минкова 2006, 177–184);

5) с бюст на епарх с обозначителен надпис (Владимирова-Аладжова 2001а, 42–46);

6) с бюст на епарх без обозначителен надпис;

7) с означение на стойността;

8) теглилки с подправени монограми или бюстове, понякога наричани арабо-византийски.

Най-характерните типове от гореизброените са тези с отпечатан върху тях правоъгълен или кръстовиден монограм. Разнообразните видове стъклени екзагии се датират в VI и първата половина на VII в., което подсказва, че монограмите с техните имена и длъжности трябва да са свързани не само с епарсите на Константинопол, но и с епарсите на главните градове в Империята (Bendall 1996, 66–68). Приема се, че изчезването на стъклените теглилки през VII в. е последица от свиването на икономиката през този период, както и от разпадането на административния апарат, отговорен за тяхното производство и разпространение, вследствие на загубата на ключови провинции като Сирия и Египет, завладени от перси и араби (Entwistle 2016, 287–300). В едно задълбочено интердисциплинарно изследване на стъклените екзагии се установява, че освен икономически и геополитически причини за спирането на тяхното производство влияние оказват и сложни екологични и културни процеси, които допринасят за сериозните затруднения при осигуряване на материал за производството на стъклото (Schibille et al. 2016, 1–26). Данните, получени на базата на многофакторен анализ при скорошни изследвания на стъклени екзагии от фондовете на Лувъра и Британския музей, показват използването на шест основни типа първично стъкло. През целия VI в. обаче византийските стъклени екзагии преимуществено са произвеждани от два вида стъкло,

което вероятно има египетски произход. Различните щемпели върху екзагиите от една и съща група стъкло разкриват мащабно прозводство на контролни теглилки, но същевременно регистрирането на едни и същи отпечатъци върху стъкло с различен състав свидетелства, че теглилките са произведени в различни центрове.

Стъклените екзагии са разпространени във всички византийски провинции – Египет, Сирия, Кипър, Крит (Schlumberger 1895, 31). Откриват се и в съседни на България територии – Подунавието (Сукидава, Пъкуюл луй Соаре), Северна Добруджа, Сърбия, Северна Македония, както и в Крим (Tudor 1948, 180–183; Diaconu 1961, 403–405; Кропотник 1973, 262–263; Горгиевска 1992, 1–2; Лилчић 2001, 289). Деликатният материал, от който са изработени и ограниченият период на тяхната употреба – втората половина на VI в. до арабското завоевание през VII в., са сред причините да се откриват сравнително рядко. Така, след публикуването на първата стъклена екзагия през 1973 г. днес броят им от България е петнадесет (Герасимов 1973, 58; Тотев 1975, 10–11; Юрукова 1981а, 232–233; Jurukova 1992, 279–328; Юрукова 1994, 3–9; Владимирова-Аладжова 2001а, 42–45; Владимирова-Аладжова 2005, 147–150; Минкова 2006, 178; Vladimirova-Aladzhova 2008, 239–250; Totev et al. 2017, 1017–1021; Тотев и др. 2019, 147–154)[62]. Тези екзагии произхождат от обекти с ранновизантийски пластове – крепостта при Перник, Августа Траяна – Берое (Стара Загора), Карасура (Рупките, Старозагорско), Одесос (Варна), Садовец, Плевенско, Никополис ад Нестум (Гърмен, Гоцеделчевско), Белица, Севлиево, от района на Добрич и др. (табл. XIX).

3.2. Тежести, открити в Сердика

Тежестите, използвани при търговската дейност и контрола на самите теглилки, са важни свидетелства за икономиката и политиката на Византийската империя през VI–VII в. Те представляват официални държавни еталони, които определят най-ниската граница, до която може да стигне теглото на един солид, неговите фракции или мултипликации.

3.2.1. Колективна находка от тежести

През 2010 г. при разкопките на обект „Метростанциа–8 II“ – сектор „Изток“[63], е открит комплект тежести, поставени в дървена кутия (табл. XXIII, 4). След разделянето на артефактите от пръстта се установи, че находката съдържа: девет тежести от бронз и две от стъкло, като от едната са запазени само отделни фрагменти; две везни, двураменни с две блюда, като от втората везна е запазено само едното блюдо (вероятно другото е разрушено вследствие химическите процесите в земните пластове); различни по големина части от раменете на везните.

Тежестите еталони отговарят на подразделения на ранновизантийската либра (табл. XX, 1–8, XXI, 1–3):

[62] Проф. Юрукова споменава в статията си от 1994 г. за стъклена екзагия от Нове, но впоследствие се оказа, че е допусната грешка, тъй като екземплярът е изработен от бронз.

[63] Според теренната археологическа документация находката е открита в сграда А6, помещение № 10.

1. **Г А** 26,86 г = 1 унция (– 0,43 г от теоретичното 27,29 г)[64];
2. **N Г** 13,30 г = 3 номизми (– 0, 02 г от теоретично 13,32 г)[65];
3. **N Г** 13,22 г = 3 номизми (– 0, 10 г от теоретично 13,32 г);
4. **N В** 8,77 г = 2 номизми (– 0,12 г от теоретично 9,00 г);
5. **I В** 2,21 г = 1/2 номизма – семис (12 силиквы) (– 0, 04 г от теоретично 2,25 г);
6. **Н** 1,41 г = 1/3 номизма – тремис (8 силиквы) (– 0,09 г от теоретично 1, 50 г);
7. **Н** 1,43 г = 1/3 номизма – тремис (8 силиквы) (– 0,07 г от теоретично 1,50 г);
8. **S** 1,01 г = 1 (силиква) скрипел = 6 кератиона (1 кератион = 0,189 г) = ¼ от номизмата (– 0,11 г от теоретично 1,13 г[66]);
9. **Г** 0,45 г = 1/2 скрипел = 3 кератиона = 1/8 от номизмата (– 0,11 от теоретичното 0,56 г[67]);
10. Стъклена тежест с монограм – 4,44 г = 1 номизма;
11. Фрагменти от стъклена тежест с кобалтово син цвят – няма измерено тегло.

Девет от тежестите са изработени от бронз и имат формата на паралелепипед. Изработени са много прецизно. По перифериите на някои има врязани канали (жлебове) – при № 1 два и по един при №№ 2–4. Те предават елегантност на плочките и едновременно с това служат като защита срещу злонамерена дейност върху артефактите. Тази сложна форма е вид гаранция, че това са оригинални тежести, а не имитации, каквито се срещат често.

Отчетената разлика между теоретичните тегла и измерените тегла на тежестите от колективната находка показва, че става дума за малки отклонения, които са в границите между 0,43 и 0,02 г. Първоначално тежестите са отговаряли на означеното върху тях и изискуемото от закона тегло. Причина за изгубеното тегло може да се търси в повредената или унищожена сребърна инкрустация на буквените означения върху тежестите.

Деветте екзагии от комплекта отговарят на седем номинала: 1 унция – 1 бр.; 3 номизми – 2 бр.; 2 номизми – 1 бр.; семис, ½ номизма – 1 бр.; тремис, 1/3 номизма – 2 бр.; 1 скрипел (6 кератиона) – 1 бр.; ½ скрипел (3 кератиона) – 1 бр. Двата екземпляра теглилки, отговарящи на 3 и 1/3 номизми, показват, че комплектът екзагии е пригоден да бъде използван за голям брой комбинации при измерването на различни тегла, и то с голяма точност. Както вече отбелязах, колективната находка с тежести от Сердика няма аналог в литературата. Нещо повече, за първи път се откриват сигнирани тежести от най-малки фракции като екземпляра от 1 скрипел (6 кератиона), маркиран с буквата S, и този с тегло от 1/2 скрипел (3 кератиона), маркиран с буквата Г. Досега кератионът се приемаше за сметководна единица, тъй като няма монети с това тегло (Hendy 1985, 337–338). Ситуацията се променя, като се отчете, че са известни две монети от времето на Юстин II (565–578 г.) и на Фока (602–610 г.) с описан номинал половин тремис (1/6 солид) (DOC I**,** 202, № 15; DOC II, 161, № 20) и тегло, съответно от 0,80 и 0,58 г. Относно съществуването на този номинал има известно колебание сред специалистите и това е отразено в обзорната студия на Ф. Гриерсон, който отбелязва съществуването на тези монети през 1982 г. (Grierson 1982, 56), но в изданието от 1999 г. те не са споменати (Grierson 1999). С откриването на комплекта тежести от Сердика, най-малките тежести в състава на който досега не са познати, вече може да

[64] В различните източници теоретичното тегло и измерените тегла на тежестите са дадени до първия или до втория знак след запетаята. За това при изчисленията понякога се получава разминаване при втория знак след запетаята (вж. RIC VII, 2–3; Schilbach 1970, 182–184).

[65] Schilbach (1970, 183) приема теглото на един солид за 4,444 г; Raeder (1987, 32) и Morrisson (2002, 911) приемат тежестта на солида за 4,50 г, което фактически спомага за по-лесното изчисляване на неговите мултипликации и фракции.

[66] При измерени тегла след втория знак 1,135 г.

[67] При измерени тегла след втория знак 0,567 г.

се твърди, че те съществуват реално в практиката/търговията и заедно с редките монети с ниско тегло доказват, че не трябва да се говори за сметководни единици, а за реално съществуващи тегла.

Данните от находката показват, че освен мярката 1 кератион съществува и негова мултипликация от 6 кератиона, както и фракция от 3 кератиона, сигнирани съответно с S и Γ. Материалното свидетелство за това е последната тежест с тегло от 0,45 г [68], разликата между теоретичното и реалното тегло на която е 0,11 г – сравнима с отклоненията при останалите тежести от находката. Обяснението на по-ниското тегло е същото, както при останалите екземпляри, а именно – липсата на част от инкрустацията върху хоризонталната хаста на буквата Γ.

Буквените означения върху тежестите от Сердика са традиционните за този вид паметници означения за теглото: в унция Γ A; в номизми N Γ, N B; половин номизма IB; 1/3 от номизмата H[69]. Следват най-малките споменати по-горе тежести от 6 (S) и 3 (Γ) кератиона. Буквата S се използва върху тежести за означение на различни тегла – ½ солид (семис), като цифрово означение на 6 и пр. (Гурулева 2018, 120–121)[70]. Важно е да се отбележи, че водеща е мярката кератион, а не скрипел, както се приемаше досега. Отбелязаните новости в находката от Сердика представляват неоспорим принос в развитието на нумизматиката и метрологията като науки.

Освен бронзовите тежести в находката има една запазена стъклена тежест и отделни фрагменти от още една. Стъклената тежест (№ 18 от каталога) представлява дисковидна плочка от стъклена паста с жълто-зелен цвят, с диаметър 21/23 мм, дебелина 5 мм и тегло 4,44 г. Върху лицевата страна в кръгло поле с повдигната периферия е отпечатан блоков монограм, който може да се разчете като Мусоний (Гурулева 2018, 54, no. 43, 44). Обратната страна е гладка. Тежестта отговаря на теглото на 1 екзагия. Познати са още няколко стъклени екзагии с този монограм, за който досега няма единно мнение при разчитането му (Entwistle 2016[71]; Гурулева 2018, 55, инв. №№ 7204, 7205)[72] (табл. XXI, 2а). Има сведения за префект на Константинопол с името Мусоний, който е заемал тази длъжност в 556 г. (Martindale 1992, 906, *Musonius 1*). Датата се отнася към времето на император Юстиниан I, когато в Сердика са открити най-голям брой монети и печати – свидетелства за доброто икономическо състояние на града.

Стъклените екзагии са редки паметници (Гурулёва 2020, 59–66), които, поради крехкостта на материала си трудно оцеляват. Това се констатира и в находката от Сердика, където втората екзагия е разрушена. Запазената тежест с разчетеното върху нея име на епарха Мусоний е важна с това, че поставя в нова светлина и въпроса за използването на кръстовидния монограм. Досега неговата поява императивно се поставяше в средата на VI в. (Entwistle, Meek 2015, 1–15), но екзагията от комплекта в Сердика показва, че процесът по замяната на единия вид монограм с друг вероятно е продължил години след това.

---

[68] Теоретичното се изчислява на 0,567 г.

[69] Среща се и буквата T – за означение на теглото на тремиса.

[70] Г. Шлюмберже (Schlumberger 1895, 333) съобщава за стъклена тежест от Берлин с тегло 1 г и буква S. В другата крайност е тежест от Сердика с буква S, но с тегло, равно на 36 номизми (вж. Владимирова-Аладжова 2008б, 524–525 и № 20 в каталога).

[71] Вж. представените там (Entwistle 2016) екзагии: The Menil Collection, inv. no. 1979-24.142 and X 490.610; London, British Museum, P&E, inv. no. 1981, 0601.4

[72] Ентуистъл го разчита като Νουμισιου или Нумисий (Entwistle 2016, 294), а Тубиас предлага прочит и като Мусилий (Tekin 2015, 192, № 720).

Откриването при археологически разкопки на комплект с бронзови и стъклени екзагии и части от 2 везни, поставени в дървена кутия, почти няма аналог в литературата. Колективните находки с тежести в големите европейски колекции са единици, което прави комплекта от Сердика важен за археологията, метрологията, изкуството и пр. Известни са находки с тежести от Късната античност, отрити в Северна Африка (Petrie 1926, 26 n^{0}, 64, 42 n^{0} 96, pl. XVI et XLVI), Белгия (Breuer, Alenus-Lecerf 1965, 103–116), Унгария (Csallany 1933; Entwistle 2016, 28–300)[73], в потънал кораб при Yassi Ada (Sams 1982, 202–230)[74], в Палестина/ Сирия (Gitler, Charrey 2019, 119)[75], както и находка от 21 стъклени екзагии от времето на император Ираклий, открита в Сарди (Fulghum, Heintz 1998, 105–120).

Намирането в Сердика на комплекта екзагии с везни, поставени в специална кутия, свидетелства, че те са предназначени за употреба от лице със специални функции и отговорност. Пълният набор от тежести еталони на мултипликации на номизмата, както и на нейните фракции, потвърждава това. Подборът на номиналите, при които повече от половината са с тегло, по-малко от 1/2 номизма, а най-малката отговаря на 3 кератиона (= 1/2 скрипел), показва, че става дума за много отговорна и прецизна работа, изпълнявана най-вероятно от специално назначен за целта служител. Местонамирането на комплекта тежести в сграда в центъра на античния град подсказва, че в нея се е извършвала търговска дейност със засилен контрол. Със сигурност може да се твърди, че тежестите са били предназначени за измерване на златни монети, благородни метали, лекарствени продукти, скъпоструващи подправки и пр.

От разкопките в Перник са публикувани пет екзагии – две стъклени и три бронзови, като четири са за проверка на златни монети и една търговска тежест (Юрукова 1981а, 228–233). В своята публикация Й. Юрукова отбелязва, че тези паметници са открити в един и същ културен пласт и ги характеризира като система от мерки – еталони, между които съществува вътрешна връзка. На базата на откритите ранновизантийски монети и екзагии авторката заключава, че функциите на византийската администрация в селището край Перник включват както контрола на теглото на златните монети, така и на това на мерките за тежест (пак там, 234).

От разкопките на късноантичното селище при с. Войвода, Шуменско, има няколко екзагии, но две са сигнирани с буквите В и Н (1/2 и 1/3 номизма), с еднаква стилистика на изработката са, като буквите са със сребърна инкрустация и най-вероятно са част от един комплект (Владимирова 1985, 25–26; Vladimirova-Aladzhova 1997, 19–25).

При разкопките на късноантичната крепост на нос Св. Атанас в Бяла в питоси за съхранение на продукция за търговия и лични нужди са открити десетки бронзови теглилки за измерване на зърно и други насипни стоки (Йотов, Минчев 2013, 48). Според Сорочан такива мерки е притежавал едва ли не всеки стопанин (Сорочан 2001, 158), но за търговците те са били и „инструмент за печалба“ (пак там, 158). В публикация за част

[73] Находката съдържа 8 тежести: 4 бронзови и 4 стъклени, от които 1 с името на епарха ΕΠΙ ΚΥΡΙΟΝΥΜΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ (тежести с името на този епарх са открити и в България – вж. Владимирова-Аладжова 2001а, 42–46), друга с блок монограма на името ΝΟΥΜΙCΙΟΥ, Νουμισιου; 'of Noumisios'; бронзовите тежести са с означения на 1, 2, 3 унции.

[74] При проучването на кораба, претърпял корабокрушение, са открити 9 тежести – 8 бронзови и 1 стъклена. Някои изследователи приемат тежестите за колективна находка, което за мен не е обосновано. Те са намерени на различни места в плавателния съд.

[75] Находката е подарена на музея в Израел през 2015 г. Точното ѝ местонахождение не е известно, но се предполага от издателите, че е от територията на Палестина или Сирия. Състои се от 11 дисковидни тежести от бронз с тегла, отговарящи на ½ номизма – 1 бр.; 1 номизма – 1 бр.; 2 и 3 номизми – по 1 бр.; 1, 2, 3 и 6 унции – по 1 бр.

от тежестите, които са от олово, В. Йотов заключава, че те принадлежат на ергастерий, датиран в VII в. (Йотов 2013, 428).

3.2.2. Единични тежести

В Сердика през годините са открити немалък брой тежести, които не са публикувани, но понастоящем не е ясно къде се съхраняват, а и не са вписани в документацията. За съжаление в много от случаите тези артефакти не се разпознават и попадат в общия списък на металните предмети, като така се губи информацията за тях[76]. Освен това възникват проблеми в организацията, в разпределянето по фондове, във връзка с авторското право при отдавна откритите материали и др. Правя това уточнение, защото в настоящото изследване са включени само теглилките, които ми бяха предоставени от разкопките в последните две десетилетия.

Тежестите от археологически проучвания, музейни и библиотечни колекции намират място в специализираните издания още от края на по-миналия век, а традицията продължава и до днес: от колекциите в Германия (Pernice 1894), вкл. от музеите в Трир и Баден (Binsfeld 1990; Steuer 1990); Парижката библиотека (Schlumberger 1895; 315–335; Babelon, Blanchet 1895; Balog 1958); от Картаген (Delattre 1918), Австрия (Pink 1938), Испания (de Palol 1949, 127–150), Коринт (Davidson 1952, № 1595; 1602, 1605, 1606, 209–210), Атинската агора (Lang, Crosby 1964), Дъмбъртън Оукс (Ross 1962, 83–85), Музея за изкуство и история в Женева (Ross 1962, 83–85); Сарди (Waldbaum 1983: Fulghum, Heintz 1998, 105–120); Румънската академия на науките (Ocheseanu 1984, 89–93); Северна Македония (Lilčić, Adžievski 1999, 73–82); Ефес (Pülz 2020, 118–120; tabl. № 61, 62, 67); музеи в Турция (Tekin, Baran-Celik 2013; Tekin 2015; Tobias 2015, 187–200; Tekin 2016; Asolati 2016, 163–188); Ермитажа (Гурулёва 2018) и др.

Единичните находки на тежести от Сердика са от две групи.

Търговските тежести са представени от 6, 3, 2, 1 унции (кат. №№ 1–7), като тежестите от 6 и 2 (2 бр.) унции са със сферична форма и косо изрязани полюси, 1 бр. е с формата на диск, а всички останали представляват правоъгълни плочки с различни размери. Към тази група принадлежи и един екземпляр с тегло, равно на 36 солида, маркиран с буквата S с инкрустация със сребро, без допълнителна друга буква. Той е с дисковидна форма и със закръглена периферия, която е непозната сред екземплярите от колекциите на Британския музей (Entwistle 2017), Ермитажа (Гурулёва 2018), музеите в Турция (Tekin, Baran-Celik 2013; Tekin 2015; Tekin 2016; Asolati 2016, 163–188), Женева (Dűrr 1964; Campagnolo, Weber 2015) и др.

Втората група са тежестите за проверка на солид (номизма) с означението N (употребявано на Изток) и SOL (използвано на Запад), които са 4 броя, и на неговите мултипликации от 4 и 3 номизми, представени с по един екземпляр. Данните показват, че тежестите от 1 номизма преобладават и при други обекти и колекции (Weber 2009). Трябва да отбележа, че тежестите за проверка на монети от разкопките в Сердика са доста повече, но поради това, че те не са почистени, няма информация за теглото им, което е най-важно при този вид паметници. Моите наблюдения върху този вид материали от различни музейни сбирки у нас показват, че близо половината от тях са с означение N. Останалите са без маркировка, но върху някои от тях има нанесени точки по повърхността (в групи по няколко или без определен ред), чието тълкуване като украса или като белег за номинал не може да е категорично. При тяхното определяне водещо е

[76] Надявам се, че след тази публикация ще се появят материалите от фондовете, които досега са били пренебрегвани.

теглото им (Юрукова 1976, XI, 3, 27; Dür 1964, №№ 247–248, 250, 283; Ocheseanu 1984, 89–93, № 20).

Около 10% от тежестите с маркировка N са с тегло от 4,2 г, при другата група теглата са различни и варират от 2,92 до 4,56 г. Това показва, че законово установеното тегло от 4,55 г редовно се нарушава, което говори за слаб контрол при производството или манипулация на държавата с цел попълване ресурса на хазната (Weber 2009). В тази връзка е и монетната политика на държавата, която чрез реформи редуцира теглото на монетите. Така след реформата на император Юстиниан I през 538 г. в обращение са пуснати леки солиди, чието тегло отговаря на 22 и 20 силикви (4,169 и 3,79 г) (MIB I, Tab. V, 9–38). По-късно следват и други промени, както и засилване на инфлационните процеси, които се отразяват пряко върху златния номинал, а оттам и върху теглото на контролните тежести.

Освен тежестите с буквени означения има и такива, които са без маркировка, но с по няколко точки или резки, които отговарят на определено тегло. Явно това са тежестите, за които се говори, че не са официално „сертифицирани“ и срещу които чиновниците трябва да се борят. Очевидно тези тежести се употребяват заедно с одобрените от държавата, защото се намират в едни и същи обекти и пластове (Паунов 2004, 49–53). Има и случаи, когато монети са били орязвани и пригаждани за тежести (Божкова 1977, 11–21; Горелый 1996; 86–97; Лазаренко 2002, 19–23; Дзанев 2004, 191–196), други са изливани от олово с приблизително тегло, отговарящо на изискуемото и т.н. Моите наблюдения показват, че най-многобройни са тежестите без означения, но с тегло около това на 1 солид (4,55 г) и неговите фракции. За Сердика това е видно от приложения тук каталог (№№ 7–11), както и от още една тежест от обект „Лозенец“, която е с тегло на 1 номизма и е намерена в находка от 43 монети, най-късната от които е на император Ираклий (Божкова 2000, 18–37; Божкова 2004, 73–86). Независимо дали откритите тежести са сигнирани, или не, те са употребявани в стопанския живот и търговията в Сердика през VI–VII в.

3.3. Каталог

6 унции

1. Сферична форма с косо изрязани полюси. Върху единия от тях със сребърна нишка са инкрустирани две гръцки букви 8 Ϛ (6 унции). Полюсите са центрирани чрез вдлъбнатини.

Бронз, вис. 33 мм; диам. на двата полюса 27 мм; т. 130 г.

VI–VII в.

Местонамиране: неуточнено, в Сердика. Инв. № 5103, РИМ – София (табл. XVIII, 1).

Публикации: непубликувана.

3 унции

2. Правоъгълна плочка с 3 големи точки в средата на едната страна (3 унции).

Олово, 36–39 мм; деб. 5 мм; т. 75,85 г.

Местонамиране: обект „Амфитеатър“, кв. 5/5А-С; дълб. 4,10 м. ПИН 452.

Публикации: непубликувана[77].

[77] Отчет от 14.11.2005 г. на д-р Е. Паунов. Датирана от автора на отчета в III в., но характеристиките на паметника не отговарят на тази датировка.

2 унции

3. Сферична форма с косо изрязани полюси. Върху единия от тях – означение за 2 унции 8 В. Полюсите са центрирани – вдлъбнатини в средата на основите.

Бронз, вис. 20 мм; диам. на основите 18 мм; т. 54,13 г.

VI–VII в.

Местонамиране: „Метростанция 8-II“, северна шахта, кв. Д 4; дълб. 538,58 м; А 1163 (табл. XVIII, 2).

Публикации: непубликувана.

4. Сферична форма с косо изрязани полюси. Няма буквени означения, но върху едната плоскост в средата има две вдлъбнатини, допълнително направени явно с цел да означат 2 унции.

Олово, вис. 18 мм; т. 54,13 г.

VI–VII в.

Местонамиране: „Метростанция 8-II“ – сектор „Север“, кв. Е, дълб. 538,16 м; ПИН А 1163 (табл. XVIII, 3).

Публикации: непубликувана.

5. Сферична форма с косо изрязани полюси. Върху единия от тях има буквени означения 8 В (2 унции) чрез сребърна инкрустация[78].

Бронз, вис. 17 мм; макс. диам. 23 мм; т. 54,2 г.

VI–VII в.

Местонамиране: обект „Късноантичен стопански комплекс и средновековно селище“, с. Мировяне, Столична община, област София. ПИН № 14.

Публикации: Станев и др. 2019, 149, кат. № 162/ V (2019).

1 унция

6. Кръгла плочка с профилиран страничен ръб. Върху едната страна чрез дребни точици с различна дълбочина са изписани буквите ГА (1 унция). В центъра има забележима вдлъбнатина, а над и под нея – по един кръст, изписан чрез точици.

Бронз, деб. 7,5 мм; диам. 26 мм; т. 25,19 г.

VI–VII в.

Местонамиране: неуточнено, в Сердика. Инв. № МИС А 3543 (табл. XVIII, 4).

Публикации: Маринова и др. 2018, 23.

7. Квадратна плочка, върху едната ѝ страна са гравирани буквите ГА (1 унция), над тях – кръст с по-дълго отвесно рамо. Кръстът и буквите са инкрустирани със сребърна нишка, която е запазена в момента.

Бронз, 24/24 мм; деб. 5 мм; т. 25,76 г.

VI–VII в.

Местонамиране: обект „Ларго“; МИС А7378, РИМ – София (табл. XIX, 1).

Публикации: Маринова и др. 2018, 22; Станев и др. 2019, 162.

8. Правоъгълна плочка с 3 три групи по 3 големи точки в средата една под друга.

Олово, 23/28 мм; деб. 4 мм; т. 25,95 г.

VI–VII в.

Местонамиране: обект „Амфитеатър“, кв. 5/5А – южно разширение; дълб. 4,40 м. ПИН 451.

Публикации: непубликувана. Отчет от 14.11.2005 г. на д-р Е. Паунов[79].

---

[78] Работено е по снимката от публикацията. Оригинална снимка не ми бе предоставена.

[79] Датирана е от автора на отчета в III в., но характеристиките на паметника и нумизматичният материал от обекта не отговарят на тази датировка.

Комплект тежести №№ 9–18

В дървена кутия са поставени: две двураменни везни, като от едната са запазени двете блюда, от другата – само едното блюдо, както и части от раменете на везните; 9 тежести от бронз; 2 тежести от стъклена паста, едната е фрагментирана. Всички тежести са прецизно изработени с украса и инкрустация на буквите със сребърна нишка. Малки части от кутията са полепнали върху пръстта, други са сублимирали, което прави невъзможно нейното възстановяване.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“ – сектор „Изток“. Сграда А6, помещение 10; дълб. 540,62 м; ПИН И 1493.

Публикации: непубликувана.

9. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е гравирана богато украсена арка върху две колони с капители. Под акротерия на арката е разположен кръст с дълго отвесно рамо; под хоризонталните рамене на кръста са изписани буквите **Г А** (4 унции). Кръстът и буквите са инкрустирани със сребърна нишка, отчасти запазена. Обратната страна е гладка, без знаци. Оградните страни са профилирани чрез два врязани канала.

Бронз, 21/21 мм; деб. 6,5 мм; т. 26, 86 г (табл. XX, 1).

10. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е гравирана двойна рамка, защрихована в стил „рибя кост“. В рамката са изписани буквите **N Г** (3 номизми), над тях – кръст. Вертикалните хасти на буквите са инкрустирани със сребърна нишка, която в момента е частично запазена. Оградните страни са профилирани чрез врязан канал.

Бронз, 18/18,5 мм; деб. 5,5 мм; т. 13,30 г (табл. XX, 2).

11. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е гравирана двойна рамка, защрихована в стил „рибя кост“. В рамката са изписани буквите **N Г** (3 номизми), над тях – кръст. Вертикалните хасти на буквите са инкрустирани със сребърна нишка, която в момента е частично запазена. Оградните страни са профилирани чрез врязан канал.

Бронз, 18/18 мм; деб. 5 мм; т. 13,22 г (табл. XX, 3).

12. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е гравирана двойна рамка, защрихована в стил „рибя кост“. В рамката са изписани буквите **N B** (2 номизми), над тях – кръст. Вертикалните хасти на буквите са инкрустирани със сребърна нишка, запазена частично в момента. Оградните страни са профилирани чрез врязан канал.

Бронз, 15/16 мм; деб. 4,5 мм; т. 8,77 г (табл. XX, 4).

13. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има повдигнато квадратно поле, на което са изписани буквите **I B** (1/2 номизма; семис).

Бронз, 9/9 мм; деб. 2,5 мм; т. 2, 21 г (табл. XX, 5).

14. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е изписана буквата **H** (1/3 номизма; тремис). Върху вертикалните хасти на буквата има следи от инкрустация със сребърна нишка, която в момента е изпаднала.

Бронз, 9/9 мм; деб. 2 мм; т. 1, 41 г (табл. XX, 6).

15. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е изписана буквата **H** (1/3 номизма; тремис). Върху вертикалните хасти на буквата има следи от инкрустация със сребърна нишка, която в момента е частично запазена.

Бронз, 8/8 мм; деб. 2,5 мм; т. 1, 43 г (табл. XX, 7).

16. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е изписана буквата **S** (6 кератиона; 1/4 номизма).

Бронз, 7,5/8 мм; деб. 1,5 мм; т. 1, 09 г (табл. XX, 8).

17. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна има леко повдигнато поле, на което е изписана буквата **Γ** (3 кератиона; ½ скрипела; 1/8 номизма). Върху вертикалната хаста на буквата има следи от инкрустация със сребърна нишка, която в момента е изпаднала.

Бронз, 7/8 мм; деб. 1,2 мм; т. 0,45 г (табл. XXI, 1).

18. Дисковидна плочка от стъклена паста с жълто-зелен цвят. Върху лицевата страна в кръгло поле с повдигната периферия е отпечатан блоков монограм.

Обратната страна е гладка.

Стъкло, 21/23 мм; деб. 5 мм; т. 4,44 г (табл. XXI, 2).

19. Фрагменти от стъклена паста в кобалтово синьо. За някои от фрагментите може да се предположи, че са от бордюр около кръгло поле (табл. XXI, 3).

Находката съдържа още:

а) 2 блюда за везна: мед, диам. 55 мм; 1 блюдо за везна: мед, диам. 40 мм;

б) хоризонтално рамо от двураменна везна: 157 мм; ½ част от вертикалния държач.

36 солида

20. Дисковидна плочка, върху лицевата ѝ страна е изобразена буквата **S** чрез дебела сребърна нишка. Обратната страна е гладка.

Бронз, диам. 46 мм, деб. 10 мм, т. 157,30 г.

Местонамиране: неуточнено, в Сердика. НАИМ – БАН. Инв. № 6257 (табл. XIX, 2).

Публикации: Владимирова-Аладжова 2008б, 529.

4 номизми

21. Дисковидна тежест, върху лицевата ѝ страна **N Δ** и групи от по 3 точки.

Обратната страна е гладка.

Бронз, т. 16,58 г.

Местонамиране: обект „Амфитеатър“, в жилище в кв. 94 (ПИН 390). Отчет от 14.11.2005 г. на д-р Е. Паунов[80].

Публикации: непубликувана.

3 номизми

22. Правоъгълна плочка, върху лицевата ѝ страна са изписани буквите **N Γ.**

Обратната страна е гладка. Зеленикава патина.

Бронз, 13/14 мм; деб. 3 мм; т. 13,68 г.

V–VII в.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; ПИН И 1890.

Публикации: непубликувана.

1 номизма

23. Правоъгълна плочка, върху лицевата ѝ страна чрез ситни точки е изписана буквата **N**; между вертикалните и наклонената хаста има две групи по три точки.

Бронз, 12/13 мм; деб. 2 мм; т. 4,33 г.

V–VII в.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; РИМ – София.

Публикации: Маринова и др. 2018, 23.

24. Правоъгълна плочка, върху лицевата ѝ страна чрез ситни точки е изписана буквата **N**; между вертикалните и наклонената хаста има две групи по три точки.

Бронз, 12/13 мм; деб. 3 мм; т. 4,36 г.

V–VII в.

[80] В дневника не са дадени размери на тежестта. Няма яснота в момента къде се съхранява екзагията.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; ПИН А 59.

Публикации: непубликувана.

25. Квадратна плочка, върху лицевата ѝ страна чрез двойни линии е изписана буквата **N**; между вертикалните хасти има следи от гравирана сребърна нишка.

Бронз, 10/10 мм; деб. 3 мм; т. 4,20 г.

V–VII в.

Местонамиране: обект „Света Неделя“ – сектор „Север“; кв. 17, помещение 11, дълб. 546,67 м. ПИН 772.

Публикации: непубликувана.

26. Правоъгълна плочка, върху лицевата ѝ страна чрез двойни линии е изписана буквата **N**; между очертанията със сребърна нишка е гравирана също буквата **N**.

Бронз, 10/11 мм; деб. 3 мм; т. 3,88 г.

V–VII в.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; западно от помещение 7 на сграда 2А, пласт над тухлен под. ПИН А 579.

Публикации: непубликувана.

27. Правоъгълна плочка, върху лицевата ѝ страна е изписана с двойни линии буквата **Г**; между очертанията със сребърна нишка е инкрустирана буквата **Г**.

Бронз, 10/11 мм; деб. 2 мм; т. 2,95 г.

V–VII в.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; помещение 7 на сграда 2А.

Публикации: непубликувана.

Тежести без буквени означения

28. Правоъгълна плочка със заоблени ъгли. Страните са гладки, без знаци.

Олово, 33/43 мм; деб. 4 мм; т. 25,20 г.

VI–VII в.

Местонамиране: Обект: „Метростанция 8-II“ – западния край на разкритата част на *Decumanus maximus*, върху каменната настилка. ПИН А 767.

Публикации: непубликувана.

29. Правоъгълна плочка с повдигнат бордюр по ръба на страните, в долния десен ъгъл бордюрът е частично разрушен. Върху едната страна личат следи от буквата N, пред нея има само отделни резки от буква.

VI–VII в.

Олово, 30/32 мм; деб. 7 мм; широчина на бордюра 4 мм; т. 51,81 г.

Местонамиране: обект: „Метростанция 8-II“ – сектор „Север“, западно от помещение 7 на сграда 2А, дълб.538,40 м. ПИН А 1524 (табл. XIX, 5).

Публикации: непубликувана.

30. Елипсовидна плочка с двустранно вдлъбнато поле с геометрични знаци – правоъгълник, разделен на осем части чрез перпендикулярни на страните линии и други свързващи ъглите по диагонал.

Олово, 23/25 мм; деб. 15мм; т. 65 г.

VI–VII в.

Местонамиране: неуточнено, в Сердика. РИМ – София, инв. № МИС А 6331.

Публикации: непубликувана (табл. XIX, 7).

31. Плочка с дисковидна форма и издигната периферия върху лицето и опакото. Двустранно центрована чрез малки вдлъбнатини.

VI–VII в.

Олово, диам. 30/27 мм; деб. 5 мм; т. 33,31 г.

Местонамиране: обект „Света Неделя“; кв. 15, помещение 9; дълб. 546,46 м; ПИН 652.

Публикации: непубликувана (табл. XIX, 3).

32. Правоъгълна плочка без знаци по страните.

Олово, 39/37 мм; деб. 10 мм; т. 161,3 г.

VI–VII в.

Местонамиране: обект „Света Неделя“; кв. 19, помещение 9, дълб. 546,20 м; ПИН 854.

Публикации: непубликувана (табл. XIX, 6).

33. Правоъгълна плочка с дребни точки върху двете страни.

Бронз, 13/14 мм; деб. 2 мм; т. 3,92 г.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, ПИН А 169.

Публикации: непубликувана.

34. Правоъгълна плочка със заоблени ъгли. Няма знаци върху лицевата и обратната страна.

Олово, 14/15 мм; деб. 4 мм; т. 4,41 г.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; ПИН А 1176.

Публикации: непубликувана (табл. XIX, 4).

35. Правоъгълна плочка без видими знаци върху лицето и обратната страна.

Олово, 15/15 мм; деб. 3 мм; т. 4,38 г.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“.

Публикации: непубликувана.

36. Кръгла плочка с издаден бордюр по периферията; подчертан център върху двете страни.

Бронз, диам. 19 мм; деб. 3 мм; т. 4,12 г.

Местонамиране: обект ул. „Веслец“ 13.

Публикации: непубликувана.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

СФРАГИСТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ, ОТКРИТИ В СЕРДИКА

4.1. Императорски печати

Допреди десетина години нямаше сведения за открити сфрагистични паметници от Сердика – необясним факт за главен град на провинция (*Dacia Mediterranea).* Със започване на разкопките в центъра на античния и късноантичния град през 2010 г. се откриха и първите късноантични пломби и печати (Vladimirova-Aladzhova 2016, 82–88; Владимирова-Аладжова 2016а, 33–38; Владимирова-Аладжова 2017а, 627–632; Владимирова-Аладжова 2018г, 509–514; Владимирова-Аладжова 2018 а, 125–131; Vladimirova-Aladzhova 2018, 95–100; Владимирова-Аладжова 2018 б, 107–114).

Печатите от VI–VII в. са сравнително редки на територията на България, което е видно и от описаните 3500 моливдовула (Jordanov 2003; Jordanov 2006; Jordanov 2009; Jordanov 2011; Йорданов 2011б, 189–218) от страната. От тях само 350, или 10%, се отнасят към тази група (Йорданов 2011, 208; Андонов 2019, 30–47; Жекова 2019, 103–120)[81], като императорските були са по-малко от сто – ситуация, идентична с тази за територията на Балканите изобщо (Curta 2016, 312)[82].

В резултат на мащабните разкопки в Сердика през второто десетилетие на XXI в. бяха открити 48 оловни пломби и печати от периода IV–VII в.[83], от които 13 (прибл. 27%) са с императорски образ. Публикуваната досега информация за печатите от България (Jordanov 2003; Jordanov 2006; Jordanov 2009; Iordanov 2012, 57–78) дава основание да се твърди, че колекцията от Сердика е с най-много късноантични печати, като някои от тях представляват малко познати или неописани досега образци (Iordanov 2012, 57–78)[84]. Важно е да се отбележи, че всички са открити при археологически разкопки в стратифицирана среда, което е безспорно предимство за характеристиката им, включително за тяхното датиране (Cheynet, Morrisson 1990, 106).

Общите белези при печатите от VI–VII в.[85] са императорските образи, които са постоянни за лицето на булата. През времето императорският портрет се изменя и отразява промяната в облеклото, в прическата и брадата, в предаването на образа като бюст насреща, в три четвърти фас, стоящи цели фигури и пр. Над всичко обаче доминира идеята за величието на Империята. Владетелят е облечен с императорски костюм и с

[81] Представената информация в цит. публикация на К. Андонов (2019) не е пълна, не са отразени публикувани печати от VI–VII в., включително и императорски.

[82] В публикацията не е отбелязан печатът на император Ираклий от Сердика (вж. Владимирова-Аладжова 2013–2014, 19–23). Благодарение на археологическите проучвания и откупки от музеите във фондовете постъпват нови екземпляри (вж. Jordanov, Zhekova 2007, 85–99).

[83] Това са печатите и пломбите, които ми бяха предоставени за обработка от ръководителите на археологическите проучвания, но не е изключено да има и други сфрагистични паметници, открити след 2019 г.

[84] Печатите от Сердика не са отбелязани поради това, че са открити по-късно.

[85] В литературата за печатите определението „късноантични“ се среща рядко, предпочита се „ранновизантийски“. Подробно за историята на сфрагистиката и първите проучватели вж. Jordanov 2015, 145–158; Jordanov 2018, 11–24.

всички символи на властта. Промените в изобразяването на лицето и костюма разкриват някои индивидуалности на самия император и са показателни за времето, в което е живял. Стилистиката на императорския образ е много важна при печатите от VI–VII в., тъй като тя отразява динамиката на процесите в късноантичното общество. Императорите от VI в. се представят приблизително по един и същи начин. От Юстин I (518–527 г.) до Маврикий (582–602 г.) почти нищо не се променя в предаването на лицето. Юстин I, Юстиниан I и Юстин II са с нимб, докато Тиберий II и Маврикий са без нимб. За кратък период от време, може би за една година, Юстин II е изобразен с къса брада, но общо погледнато, портретът на всеки владетел прилича на неговите предшественици. Надписите се променят с името на владетеля и следват утвърдената формула за императорското величие и сила. От ключово значение е приемствеността, а не индивидуалността[86].

Откритите в Сердика печати се отнасят към няколко групи: 1) императорски; 2) на служебни лица; 3) на частни лица; 4) неопределени. Първата група е най-многобройна – 13 екземпляра. Най-ранен е анонимен печат на император Анастасий I (Владимирова-Аладжова 2018а, 125–131).

1. Лице: бюст насреща, главата е с диадема, състояща се от четири реда перли, с препендулии, които се спускат от двете страни на главата и завършват в краищата си с по една перла. Лицето е с добре оформена къса брада и мустаци, очите са широко отворени. Връхната дреха (хламида) е прихваната на дясното рамо с богато украсена фибула с три перлени висулки. Изображението е поставено в зрънчест кръг. Липсва надпис.

Опако: Виктория права насреща, с венец във всяка ръка (запазен само този в лявата ръка), долу вляво развята туника. Наоколо зрънчест кръг.

Ядрото е отчупено по канала, запазена е лявата част на печата.

Олово, диам. 16/23 мм, т. 9,38 г.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, сектор „Централен“; помещение 4, сграда 16; дълб. 539,97 м. ПИН А 11/395.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2018а, 125–131 (табл. XXIII, 1).

Отсъствието на надпис с името върху печата причислява паметника към групата на анонимните моливдовули. В България няма публикуван екземпляр със сходни характеристики. Образът върху лицето впечатлява със старателната си изработка и акцента върху детайлите – диадемата, препендулиите, хламидата, захванатата с украсена фибула – белези, които са характерни за императорските изображения от периода IV–VI в. С течение на времето императорският портрет се променя, лицето придобива индивидуални черти, брадата е специфично оформена. Императорското облекло се адаптира към модата, положението на бюста все по-често е представено в три четвърти фас и др[87]. Върху естетиката на пресъздаване на образа влияят различни обективни и субективни фактори, а в някои от случаите въздействие оказва и вътрешното светоусещане на гравьора, изготвял матрицата[88]. Постоянна през вековете е само идеята императорското изображение да прославя владетеля и неговата власт.

Публикуваните досега анонимни печати показват, че екземплярът от Сердика се различава от тях (Laurent 1962, nos. 1–3; Dembski 1990, nos. 2–7; Seibt, Zarnitz 1997, no 1.1.1; Соколова 2007, 19–20; Nesbitt, Morrisson 2009, 6–7), което създава затруднения при неговата идентификация. Представеният бюст на императора върху паметника носи отли-

[86] The Imperial Image. Individual Portrait or Generic Ruler. – In: Dumbarton Oaks <http://www.doaks.org/resources/seals/gods-regents-on-earth-a-thousandyears-of-byzantine-imperial-seals/the-imperial-image>

[87] Подробно за изображението на императора вж. Грабар 2000.

[88] Вж. линка, посочен по-горе в бел. 86.

чителните белези за владетелите от края на V в. – диадемата с няколко реда перли, препендулиите, които се появяват върху монетите, печатите и елитарните паметници в периода IV–V в. (RIC X, 47; Zacos, Veglery 1972, 1; Bendall 1996, 20, no.16; Hendrix 2016). Изображението на Виктория върху обратната страна (доколкото е запазена в разглеждания случай) също е характерно за печатите в широките граници от IV до средата на VI в. (Vermeule 1958, 33–34; Vermeule 1958a, 94–173; Vermeule 1958b, 138–141; Bellinger, Berlincourt 1962; Speck, Sode 1997).

При идентифицирането на разглеждания печат е необходимо да се приложи релативен анализ на образа, търсене на общи черти с нумизматичните и сфрагистичните паметници, за да се стигне до възможно най-точната хронология и конкретен император. Трябва да се отбележи, че въпреки близостта между различни изображения, при много от тях образът е конвенционален, което затруднява персонификацията.

Изображението върху лицето на печата от Сердика се доближава максимално до няколко паметника. Първият е на контролна тежест – екзагия за проверката на един солид на император Лъв I (457–474 г.) (Bendall 1996, no. 16). Върху аверса е представен бюст на император насреща, с корона от няколко реда перли, с препендулии, хламида, прихваната с фибула вдясно; върху лицето на императора личи изображение на брада. На обратната страна е представен блоков монограм с името на Лъв I, който се среща върху монетите на императора, сечени в Тесалоника (RIC X, 107). Трябва да се отбележи, че в изображението на императора е подчертана неговата брада. Според изворите младите римляни са се бръснели на 21 години и поради това в началото на V в. всички мъже са носили по-голяма или по-малка брада. Върху монетите от източната част на Римската империя с брада са пресъздавани портретите върху консулските солиди, мултипликациите на солидите, както и върху константинополските милиаренсии и сребърни мултипликации (RIC X, 44–45). Брадата като отличителен белег е символ на зрялост и статус в обществото. Би могло да се допусне, че върху печата от Сердика е представен император Лъв I. Заел престола на 57 години, той е изобразен с брада върху неговите консулски солиди и милиаренсии (Владимирова-Аладжова 2006a, 187–190). Възможно е печатът да бъде свързан с император Лъв I, като се има предвид фактът, че върху моливдовулите на неговия наследник император Зенон (474–491 г.) вече се поставя името на владетеля (Соколова 2007, 21), но при някои то липсва (Nesbitt, Morrisson 2009, 6–7). Търсенето на паралели за обратната страна на печата е затруднено поради малката запазена част от изображението на Виктория, която държи в ръцете си по един венец с панделки, както и от представянето на богинята в определена позиция, която през годините претърпява почти незабележими промени (Vermeule 1958, 33–34; Vermeule 1958a, 94–137; Vermeule 1958б, 138–141; Stepanova, 2010, 15–24). На базата на запазените фрагменти може да се заключи за близостта им до образците от V в.

Според историческите извори Лъв I е първият император, получил короната си от Константинополския патриарх. От този момент насетне императорите се короноват от патриарха на имперската столица и по този начин самият акт на коронацията добива значение на религиозно посвещение. Към светската коронация на императора, която носи военен характер, се добавя църковна церемония, която измества напълно древния римски начин на короноване и се превръща за Средновековието в единствен интронизационен акт (Острогорски 1998, 59).

Историята на Сердика от втората половина на V в. е свързана с нападение на хуните (466–467 г.), които достигат града, но търпят сериозно поражение. Две години по-късно (469 г.) в Сердика намира убежище военачалникът на император Лъв I – Зенон, който е противник на готския претендент за престола Аспар (Velkov 1977, 42–43 и цит. извори).

При такава ситуация е логично да допуснем, че императорът Лъв I може да е изпратил съобщение, скрепено с печат, на Зенон, военачалник на войската.

Въпреки историческата обосновка горното предположение не е единствено. Печатът от Сердика има определени прилики и с булите на император Анастасий I (491–518 г.), които са два вида. Първият е с лице: DN ANASTASIUS PF AUG; бюст на императора насреща, с корона с препендулии, хламида, закопчана с фибула вдясно. Опако: Виктория насреща в полет, с венец във всяка ръка (Zacos, Veglery 1972, no. 1; Classical Numismatic Group, LLC 23 April 2014, Electronic Auction 325. Lot: 691). Вторият вид изображения, които се появиха скоро в публикациите, са същите, но върху лицето няма изписано име на императора (Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung 03.04.2001, Auction 108, Lot: 2166). И в двата случая сходствата на изображението върху лицето и опакото са големи[89], а общата им визия е за моливдовули от края на V – началото на VI в. Зрънчестият кръг е различен при двата типа печати – при анонимния венецът е с флорален мотив, докато при този с надписа е идентичен със сердикийския паметник (Nesbitt, Morrisson 2009, 6).

Печатите с надписа на император Анастасий I са малко на брой и са единици в отделните сфрагистични колекции (Classical Numismatic Group, LLC 23 April 2014, Electronic Auction 325. Lot: 691), докато анонимният екземпляр засега е единствен (Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, 03.04.2001, Auction 108. Lot: 2166). В България има информация за открити три печата на император Анастасий, като два са с известно местонамиране – в районите на Поморие и Перперек, Кърджалийско (Димова 2007, 141–143; Jordanov 2009, 77–78; Овчаров 2012, 169).

Император Анастасий I заема престола на 11 април 491 г., два дни след смъртта на император Зенон. Той е обявен за император от войските и народа в столицата, а императорската вдовица Елия Ариадна го провъзгласява за *Augustus*, 40 дни по-късно се омъжва за него (Martindale 1980, 79). Император Анастасий I е бил дълбоко религиозен и е вземал активно участие в христологичните спорове. След възкачването си на престола, което предизвиква съпротивата на патриарх Евтимий, Анастасий I не проявява открито своите конфесионални предпочитания (Данчева-Василева 2017, 41). През 512 г. той обаче се отказва от правоверието и минава на страната на монофизитството (Jones 1964, 232–233). Неочакваната промяна се обяснява с неговата политика на търпимост и дори толериране на източните провинции. Преобладаващата част от тамошното население, местните динати и не на последно място военните гарнизони са изповядвали монофизитството. Откритата религиозна преориентация на Анастасий довежда до скъсване с Халкедонските постановления, които всъщност са потвърждавали никейския Символ на вярата за триединството на Господ Бог, т.е. за равнопоставеността на Бог Отец, Бог Син и Светия Дух. Смяната на конфесионалната насоченост става причина за множество конфликтни ситуации в Империята, изразили се в редица бунтове, недоволства в двореца и противоречия вътре в управляващия център на държавата. Свикването на митрополитите на Илирик, които се придържат към решенията на Халкедонския събор, е целяло да упражни натиск върху тях, а именно да приемат църковната ориентация на императора. Последвалата среща с илирийските свещенослужители има политически характер и е тясно свързана с авторитета на Анастасий в Илирик (Данчева-Василева 2017, 42). Анастасий си е давал сметка, че не може да упражни натиск и да наложи волята си в Илирик, тъй като е било немислимо както стратезите, така и цялото войнство да бъде принудено да промени религиозната си принадлежност. Римският папа Хормизда (514–523 г.) прави опити да привлече отново Анастасий I към православието, но

[89] Брадата върху лицето на императора не е подчертана, както при разглеждания тук екземпляр.

без резултат. По това време става и окончателното отпадане на Илирик от диоцеза на Римската църква и преминаването му към този на Константинополската (Данчева-Василева 2017, 42). Проблемът за религиозната ориентация на Анастасий I е извън сферата на теологичните дискусии и има пряко отношение към политическите дела. Може да се предположи, че голяма част от населението в Сердика, от местната християнска община с духовните ѝ служители са били настроени негативно към император Анастасий I поради неговите монофизитски позиции, въпреки че няма сведения за това в изворите (Данчева-Василева 2017, 42).

Изображението върху анонимния печат от Сердика и неговите близки паралели с други моливдовули дават основание да се заключи, че императорът с брада на печата от Сердика е Анастасий I, който приема властта на почтената възраст 60 години – факт, художествено отразен чрез брадата върху лицето.

Освен с религиозните си предпочитания императорът остава в историята с проведената през 498 г. монетна реформа, която с нововъведенията си се приема за началото на византийското монетосечене. През своето управление той потушава ред метежи и въстания, в това число и бунта на пълководеца Виталиан, и провежда успешна война срещу Персия през 502–506 г. Времето на император Анастасий е известно с подем на строителството в Империята, както и с осъществяването на големия проект за строежа на т. нар. Анастасиева стена в провинция *Europa*. Въпреки всички катаклизми в държавата след смъртта си Анастасий оставя огромни средства в хазната – 320 000 литра злато[90].

В Сердика периодът на втората половина на V – началото на VI в. е добре представен чрез монети и печати, археологически останки на терена и др. Анализът на нумизматичния материал дава основание да се предположи, че описаният по-горе печат е на император Анастасий I и засега е единственият от типа без надпис в България[91]. С него канцеларията на императора е подпечатала заповед, писмо или нещо друго до неизвестно за нас високопоставено лице в Сердика.

Вторият печат е на император Юстин I (518–527 г.), чиито екземпляри са изключително редки (Jordanov 2009, 5).

2. Лице: голобрад бюст с нимб на император Юстин I, насреща, с шлем и хламида. Около изображението по посока на часовниковата стрелка надпис: DN IVSTI NVSPPAVG = D(ominus) n(oster) Justinus p(er)p(etuus) Aug(ustus).

Опако: Виктория, права, насреща с венец във всяка ръка, долу в лявото поле малък равнораменен кръст[92]. В околовръст добре запазен зрънчест кръг.

Олово, 18/12 мм; т. 8,27 г.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“; кв. F6; декуманус 3; дълб. 538,73 м.

ПИН И 187 (табл. XXIII, 2).

Публикации: непубликуван.

Известните печати на Юстин I са малък брой и сред тях няма екземпляр с горните характеристики. В литературата съществуват различни мнения при идентифицирането на печатите на този император, които варират от приемането им за були на Юстиниан I (Соколова 2007, 25)[93] до такива на Юстин II.

---

[90] Още за дейността на император Анастасий I вж. Мутафчиев 1995, 135–143.

[91] Златна монета на император Анастасий I, която е известна само в един екземпляр (вж. Walker 2010, 849–863).

[92] Поради повреда на ядрото кръстът вдясно не се вижда.

[93] Доказателство за редкостта на печатите на Юстин I е фактът, че в голямата сфрагистична колекция на Ермитажа липсва екземпляр на този владетел (Соколова 2007, 25).

При изследването на екземпляра от Сердика възникват въпроси, на които трудно може да се намери отговор предвид ограничения брой екземпляри. В колекцията на Дъмбъртън Оукс са идентифицирани анонимен печат на Юстин I и два на Юстин II (Nesbit, Morrisson 2009, 14–15), като за единия (Zacos, Veglery 1972, no. 5; BZS.1955.1.4238) В. Зайбт оспорва определянето му и го приписва на Юстин I (Seibt 1975, 209)[94]. Надписът на печата от Сердика показва, че булата принадлежи на Юстин, но кой точно – Първи или Втори, не е ясно. Изображението върху лицето се различава от известните печати на императорите с това име. То е с по-малки размери и заема част от ядрото, докато при публикуваните досега размерите на булотириума са по-големи от самото ядро. Надписът при екземпляра от Сердика се чете ясно, макар буквите и образът да са дребни, което го отличава от познатите досега. Разликата е очевидна и при реверса, при който Виктория не следва модела на изображението от булите на Юстиниан I и Юстин II, а образът ѝ се доближава до този от печатите на Анастасий I дори може да се каже, че напълно го копира (Nesbit, Morrisson 2009, 6). Характеристиките на печата са различни от тези на Юстин II[95], което е достатъчно основание печатът да бъде свързан с името на неговия съименник, управлявал преди него. Описаният екземпляр на император Юстин I засега няма аналог.

Хронологически следват 9 печата от Юстиниан I (527–565 г.), открити на различни обекти в Сердика (Владимирова-Аладжова 2021, 25–33). Печатите на Юстиниан I се датират в широките граници на неговото управление – 527–565 г. (Nesbitt, Morrisson 2009, 9), а по своите характеристики се разделят на три групи (Zacos, Veglery 1972; Nesbitt, Morrisson 2009, 7–8).

1) Върху лицето е изобразен блоков монограм на името Юстиниан, а върху опакото то е изписано с латински букви (Zacos, Veglery 1972, no. 2). Липсата на изображение на императора и на изписване на титлата му поражда съмнение, че става дума за владетелски печат, а не за такъв на частно лице (Nesbitt, Morrisson 2009, 8).

2) Върху аверса е изобразен бюст на император Юстиниан I, надпис с името и обичайната титулатура, на реверса е представена Виктория с два венеца, а отляво и отдясно – по един кръст (Zacos, Veglery 1972, no. 3).

3) Изображение и надпис на Юстиниан I върху едната страна, върху другата – допоясно изображение на Богородица с Младенеца, насреща отляво и отдясно – по един малък кръст (Zacos, Veglery 1972, no. 4). Има изказано мнение, че тези моливдовули са на Юстин II (Nesbitt, Morrisson 2009, 14, no. 6.1).

Моливдовулите от Сердика се отнасят към втората група и са със сходни характеристики (Zacos,Veglery 1972, no. 3; Nesbitt, Morrisson 2009, 7–13, no. 4.1–4.15.) (табл. XXIII, 3–8; табл. XXIV, 1–3).

Лице: голобрад бюст с нимб на император Юстиниан I, насреща, с шлем и диадема с *pendilia* и хламида. Около изображението по посока на часовниковата стрелка надпис: DN IVSTINI ANVSPPAVG = D(ominus) n(oster) Justinianus p(er)p(etuus) Aug(ustus).

Опако: крилата Виктория с дълъг хитон, държи венец във всяка ръка. В лявото и дясното поле – по един кръст. Няма надпис. Около изображението – бордюр от точки.

Откритите печати в Сердика са от различни обекти от територията на антична Сердика[96]: „Метростанция 8-II“, (сектори „Изток“ и „Централен“), „Западна крепостна порта“ и „Света Неделя – север“.

---

[94] Аргумент за това е, че на реверса от двете страни на Виктория няма кръст.

[95] BZS.1955.1.4238: Byzantine Seals, Justin II (565–68). – In: Dumbarton Oaks <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4238> (07.01.2020).

[96] В описанието са отразени данни за местонамирането на артефактите, които на по-късен етап на изследване могат да подпомогнат изготвянето на топография на намерените печати в Сердика.

3. Олово, 12/17 мм; т. 5,18 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 13, no. 4.15). Висок релеф, добре запазен.

Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“; дълб. 2,34 м; ПИН А 587.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

4. Олово, 19 мм; т. 7,02 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 13, no. 4.15). Запазени надпис и изображение.

Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Централен“; декуманус, дълб. 539,77 м; ПИН А 11/654.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

5. Олово, 16 мм; т. 4,84 г (Nesbitt 2009, 13, no. 4.15). Запазена лицева страна, обратната е със силна корозия. Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Централен“; декуманус, дълб. 540,36 м; ПИН А 11/584.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

6. Олово, 13/20 мм; т. 3,66 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 13, no. 4.14). Върху лицевата страна са запазени част от надписа и изображението. Върху реверса се различава част от Виктория, разрушена е повърхността на мястото на канала.

Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“, кв. G 7, сграда А1, помещение 3; дълб. 538,77 м; ПИН И 239.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

7. Олово, 17/18 мм; т. 7,59 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 10, no. 4.5). Слаб релеф върху лицето и обратната страна.

Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“; сграда А2, помещение 12; дълб. 541,10 м; ПИН И 1298.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

8. Олово, 17/18 мм; т. 5,78 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 13, no. 4.15). Релефен отпечатък, от групата печати без надпис.

Обект: „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“, кв. Н8, сграда А1, помещение 3, дълб. 538,88 м; ПИН И 238.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

9. Олово, 16/21 мм; т. 4,95 г (Nesbitt, Morrisson, 2009, 12, no. 4.11). Деформирано ядро, нисък релеф на изображението; от групата печати без надпис.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“, сграда А6; дълб. 540,15 м; ПИН И 1340.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

10. Олово, 18/23 мм; т. 6,90 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 10, no. 4.3). Разрушено ядро, слаб отпечатък.

Местонамиране: обект „Западна крепостна порта“, кв. Н5, дълб. 538,21 м; ПИН 562/2012.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

11. Олово, 20/28 мм ; т. 11,05 г (Nesbitt, Morrisson 2009, 10, no. 4.3). Разрушено ядро по протежение на канала. По-ясен отпечатък върху реверса.

Местонамиране: обект: „Света Неделя – север“, кв. 27; дълб. 544, 82; ПИН 129.

Публикации: Владимирова-Аладжова 2021, 25–33.

При отпечатването на описаните моливдовули няма използвани общи матрици.

Намирането на значителен брой печати на определена територия с общ „подател“ императора е знак за сериозна причина за кореспонденция с дадената локация. Печатите скрепяват писмените послания, заповеди на император Юстиниан I, отправени до длъжностни лица в Сердика. Причините и поводите за кореспонденцията между

императорската канцелария и лица в Сердика могат да се търсят в много направления, но тук ще се спра само на тези, които смятам, че имат голям исторически залог, за да предизвикат вниманието на императора.

При управлението на Юстиниан I Сердика отново е цветущ град със значителни възможности. Археологическите проучвания показват висок стандарт на живот най-малко до третата четвърт на VI в. (Иванов 2011, 316–319; Иванов 2012, 315–317; Иванов 2012а, 318–320; Иванов 2013, 290–292). Това се дължи на цялостната вътрешна политика на императора за стабилизиране на стопанството, която включва провеждането на две последователни монетни реформи, променили съотношението между златните и бронзовите номинали. Предприемат се още редица действия в областта на администрацията, военното дело, икономиката и др., които дават своите видимо положителни резултати в живота на Империята.

Във външнополитически аспект управлението на Юстиниан I е съпроводено от редица войни с вандалите, готите и Сасанидска Персия. Почти на всеки 2–3 години балканските провинции са подложени на варварски нападения (Дуйчев 1972, 20–69; Whitby 2008, 714–721). В средата на VI в. славянските племена започват да се установяват трайно в териториите на юг от Дунава (ГИБИ 2, 157; Динчев 2014, 60–64).

През 550 г. е извършено едно от големите славянски нахлувания на юг от Дунав. Славяните стигнали до Наисус (Ниш). Във връзка с това се споменава и Сердика. Император Юстиниан I изпратил племенника си Герман, назначен за главнокомандващ войските против Тотила и готите. Дал му пари, за да събере голяма войска от тракийци и илирийци. „Докато в илирийския град Сердика Герман събирал и устройвал войската… в ромейската земя нахлули славяни“ (ГИБИ 2, 134; Божилов, Гюзелев 1999, 33). Те разбират, че известният пълководец се намира в Сердика с голяма войска и се отказват от намеренията си да настъпят към Солун.

В Сердика Герман е изпълнявал важната мисия да подготви поход против Тотила в Италия, за да се задържи господството на Империята там. За целта през 550 г. той организира мощна армия. Герман обаче умира внезапно в Сердика и походът не се състоял.

Събраната войска в Сердика е поверена на Йоан, зет на Герман, и на един от синовете му – Юстиниан. Те се отправят към Далмация, като възнамеряват да презимуват в Салона (Дуйчев 1972, 59–60). Смъртта на прочутия ромейски пълководец дава нов тласък на славянските нападения на Балканския полуостров. Към тях се присъединяват и други племена, които преминават Дунав и всички заедно нападат ромейските земи (Дуйчев 1972, 60). Заплахата от север е сериозно предизвикателство за императора. Спешните мерки за отбраната на територията предполагат редовна комуникация между императорската канцелария и защитните пунктове, като кореспонденцията е скрепявана с императорските печати.

Важен момент от управлението на Юстиниан I, който засяга в определен смисъл статута на Сердика, е и създаденият през 535 г. нов град *Iustiniana prima.* Той става административна и религиозна столица на префектура *Illyricum,* включително на диоцеза *Dacia* (Динчев 2014, 95 и цит. лит.). С тази нова урбанистична структура се цели да се намали влиянието на Солунския архиепископ който е папският викарий за Източен Илирик (Dumanov 2015, 93). Поради промяна на статуквото със създаването на *Iustiniana prima* и предоставените права на нейния архиепископ Сердика губи привилегированата си позиция спрямо останалите епископи в *Dacia Mediterranea.* Регулирането на тези сложни взаимоотношения между двата града предполага размяната на активна кореспонденция между императорската канцелария и Сердика.

От България са известни близо 50 печата на Юстиниан I (Jordanov 2009, №№ 4–41; Jordanov 2011, №№ 23–27; Йорданов 2011а, №№ 44в–44ж), което е най-големият брой моливдовули на император, открити в страната, като само два от тях са намерени при археологически проучвания – в Ковачевското кале край Попово и в крепостта „Вратцата" до днешната Враца (Стойков 2011, 200–205; Manov et al. 2020, 209–224). Съхраняваните печати в музейните колекции са от дарения и откупки, а представената информация за местонамирането им невинаги е коректна[97]. Затова деветте печата от разкопките в Сердика, които представляват около 15% от публикуваните до момента и са открити в стратифицирана среда с ясен контекст, са важни не само като брой, но и при тълкуването на императорските послания до значимия ранновизантийски център Сердика (Владимирова-Аладжова 2021, 25–33). Моливдовулите, открити при археологически проучвания, помагат изключително много за датирането на съответните пластове – факт, подчертаван в редица публикации (Cheynet, Morrisson 1990, 106; Curta 2016, 307–334).[98]

Хронологически следва печат на император Тиберий II Константин (578–582 г.) (Владимирова-Аладжова 2017а, 627–632).

12. Лице: голобрад бюст на император Тиберий II насреща, на главата с диадема с кръст, облечен в консулска роба *дивитисион* и *лорос*. От двете страни на короната се спускат пендилии; в дясната ръка държи мапа. Ядрото е повредено и не се вижда лявата ръка, която държи скиптър, завършващ с орел, увенчан с кръст. В околовръст части от надпис …..Ь CO……

[D(ominos) n(oster)] [Ti] b [erius] CO[nstantinus] [perpetuus augustus]

Долу вляво е запазена част от зрънчест кръг.

Опако: кръст с издължена вертикална хаста, краищата на кръста завършват с къси ограничителни хасти.

Кръгов надпис:….IA AV.

[Victor]ia au[gg]

Олово, 17/21 мм; деб. 3 мм; т. 8,20 г. (табл. XXIV, 4).

Ядрото е силно повредено, металът е корозирал и върху него има неотстраними налепи.

Местонамиране: обект „Метростанция II-8" – сектор „Изток"; сграда А7, помещение В (в централната част на басейна); дълб. 538,59 м.; ПИН И 2130 (2012 г).

Флавий Тиберий Константин се включва в управлението на Империята към 574 г., когато все още император е Юстин II (Ангелов 1976, 164; Божилов и др. 1997, 127), факт, засвидетелстван от емисия златни монети с образите на двамата императори (MIBE II, 113). При самостоятелното си управление Тиберий II (578–582 г.) постига успехи във войната с Персия, но има проблеми в Италия, където лангобардите трайно се настаняват в завоюваните при Юстиниан I територии (Божилов и др. 1997, 130).

Краткото управление на Тиберий II се отразява върху снабдяването на пазара с негови монети. В Сердика между екземплярите от VI в. има идентифицирани 40 монети на този владетел, които обикновено са в лошо физическо състояние. В пластовете с монети на Тиберий II се откриват и такива на Юстин II и София от късните им емисии. Намерените фолиси на следващия император Маврикий Тиберий също са ограничен брой.

---

[97] Когато сведенията са от „втора ръка", се стига до ситуацията в публикациите местонамирането на един и същи печат да се свързва с различни селища (вж. Йорданов и др. 1998, 75; Jordanov 2009, 78, n. 8).

[98] Единични печати на Юстиниан са намирани и на обекти в съседни на България земи (Гај-Поповић 1980, 165–170 ; Иванишевић 1992, 47–52; Stamenković, Ivanišević 2013, 247, № 11).

Печатите на император Тиберий II Константин копират иконографията на златните монети. Върху лицевата страна на печатите са използвани два типа с бюст на императора: бюст, насреща, с корона с кръст и пендилии и околовръстен надпис (Nesbitt, Morrisson 2009, 15–16; Соколова 2007, 26, № 16); бюст на императора, насреща, с консулско облекло, корона с кръст, в дясната ръка държи мапа, в лявата – жезъл, с околовръстен надпис (Morrisson, Nesbitt 2009, 420). При един от екземплярите върху лицето е представено изображение на Богородица с медальон на Христос пред гърдите, опакото е с бюст на императора насреща (Zacos, Veglery 1972, № 6). Върху опакото са познати два типа. Първият е кръст върху стъпала (Seibt 1978, 61, № 8; Metcalf 2004, № 1; Соколова 2007, 26, № 16) – изображение, което се намира върху екземпляри от Виена, Никозия и Ермитажа (Nesbitt, Morrisson 2009, 15–16; Seibt 1978, 61, № 8; Соколова 2007, 26, № 16). Вторият тип представя кръст с по-големи размери, с ограничителни хасти в края на вертикалното и хоризонталното рамо, без стъпала (Morrisson, Nesbitt 2009, 421–425). От този тип е печатът от Сердика, както и още един екземпляр от колекцията на Дъмбъртън Оукс, който за разлика от нашия е много добре запазен и показва подробности от изображенията върху лицето и опакото (Classical Numismatic Group, Mail Bid Sale 79, September 17, 2008, lot 1272; BZS 2008.004; Morrisson, Nesbitt 2009, 421–425). Голямото „предимство" на моливдовула на Тиберий II от Сердика е, че той е открит в археологически датирана среда, в контекста и на други паметници.

В научната литература печатите на Тиберий II се датират най-общо в годините 578–582, като краткото управление на владетеля и липсата на данни за ситуацията на откриване не позволяват по-прецизно датиране. Екземплярът от Сердика засега е единственият, при който могат да се търсят аргументи за прецизиране на датата. На първо място, това е изображението върху лицето на печата, където императорът е представен в консулско облекло, с мапа и жезъл. През 579 г. Тиберий II става консул, събитие отбелязано с отсичането на емисия солиди – т. нар. консулски[99]. Вероятно през тази година са произведени и печатите с консулско изображение върху лицето – императорът с мапа в дясната ръка и жезъл лявата. Кръстът с дълго вертикално рамо върху обратната страна е заимстван от тремисите на владетеля. Кръстът върху стъпала е новост в иконографията при златните монети и върху моливдовулите. Печатът от Сердика може да бъде датиран в годината на консулството на Тиберий II. Използването на консулското изображение върху печатите по-късно не би било актуално в исторически план. Ситуацията е различна от тази със златните монети. Емисията с „консулските" солиди остава в обращение, при тях водещ е металът, който не губи стойността си, а не изображението. Основната пропагандна идея в дизайна на моливдовула, а и при монетите, е универсална – силата на християнската религия и ролята на императора като неин посланик. Това подчертава важността на управлението на император Тиберий II като граница в иконографските похвати между езическата и християнската религия. Появата на кръста на стъпала върху солидите на императора е най-яркият пример в тази посока.

Изказаните разсъждения относно датировката на печата на Тиберий II намират подкрепа в един епиграфски паметник, открит в Сердика. Надписът съобщава за възстановяване на постройки и водопровод в града под грижите на местния църковен на-

[99] Известен е един медальон на император Тиберий II (578–582 г.) от шест солида (MIBE II, 31, 114). Той е равен на 1/12 от римската либра, т.е. с теоретично тегло 27,30 г, и е с донативни функции. Подобен високоминален екземпляр е изработен и при император Маврикий Тиберий (582–602 г.), върху лицевата страна на който е изобразен бюст на владетеля, насреща, представящ го във функциите му на консул. На гърба Маврикий е в квадрига, с поздравяващ жест, държи Виктория, стъпила на глобус (MIBE II 2009, 130).

стоятел Леонтий. Съдържанието на текста е анализирано и използвано многократно в научни изследвания, но в случая е важна информацията за неговото датиране (Венедиков 1958, 326–326; Beševliev 1964, 2–4, № 3; Марков 1995, 74, № 73; Динчев 2014, 58). В първата публикация надписът е датиран в 582 г. (Венедиков 1958, 323–326). По-късно паметникът е отнесен към 580 г. от Веселин Бешевлиев (Beševliev 1964, 3). Различно е изказаното напоследък мнение от Николай Шаранков. Неговите аргументи по въпроса са, че „ако датата на надписа е 14 индиктион, както предлага Бешевлиев, то тогава годината ще е 581, а не 580, тъй като надписът споменава и месеца, който е юли, а 14 индиктион продължава от 1 септември 580 г. до 31 август 581 г., така че трябва да е юли 581 г. Но тълкуването на XIL като грешка, вместо XIV, не е напълно сигурно; XIL би могло да е и XII (като второто I просто е украсено, понеже е в края на надписа, има примери за това) и тогава датата ще е през 12 индиктион, т.е. юли 579 г.“[100]

Трябва да отчетем факта, че не са много примерите, когато един сфрагистичен и един епиграфски паметник карат изследователите им да достигнат до един и същ извод чрез инструментариума на своята наука – в случая годината 579.

Представеният рядък печат на император Тиберий II от 579 г. и надписът за възстановителни дейности в Сердика от същото време се явяват първостепенен извор не само за живота тук, но и за отношението на централната власт към важния за Империята град. Качествата и информацията на двата паметника позволяват да предположим дори специално отношение на императора към Сердика в началото на неговото самостоятелно управление.

Последният императорски печат от VI–VII в. от Сердика принадлежи на император Ираклий (610–641 г.).

13. Лице: Богородица права, насреща, държи с двете си ръце Христос пред нея; в полето вляво и вдясно равнораменен кръст.

Опако: околовръстен надпис ..NNh RAC……; вляво бюст на Ираклий с къса брада, вдясно по-малък бюст на Ираклий Константин, голобрад; двамата са с корони с кръст, в дивитисион и хламида.

Олово, диам. 23/28 мм (ядрото е отчупено и огънато), т. 11,28 г ПИН 615/2017 (Владимирова-Аладжова 2013–2014, 19–23) (табл. XXIV, 5).

Печатът е първият на този владетел, открит при археологически разкопки в България. Моливдовулите на император Ираклий са добре представени в световните колекции (Соколова 2007, 30–36; Nesbit, Morrisson 2009, 22–42), докато у нас има още само един екземпляр от фонда на Археологическия музей в София, който е с неизвестно местонамиране (Jordanov 2009, no. 15; Jordanov 2011, 15). Печатите на Ираклий с Ираклий Константин се датират в периода 613–629 г., според Соколова (Соколова 2007, 30–36), и в 616–629 г./ 616-625 г. от Несби и Морисон (Nesbit, Morrisson 2009, 14.1–14.15).

Датировката на новооткрития печат на император Ираклий съвпада с времето на упадък на Сердика в началото на VII в. Това ясно личи на терена, където разрушенията са повсеместни, което води и до изоставяне на старата улична мрежа (Иванов 2011, 318).

От император Ираклий са и последните открити монети от късноантичния период в града, които са сравнително малко на брой. В чертите на крепостната стена (Иванов Горянова 2011, 55–59) са намерени само няколко екземпляра от 40 нумии, сечени в Константинопол и датирани в периода 613–615 г. (MIB III, 159a). Подобна е ситуацията и в проучения комплекс в кв. „Лозенец“ (Даскалов, Горянова 2009, 118–136), където паричните знаци на този император са 7 на брой, като 6 от тях са част от колективна находка и са

[100] Сърдечно благодаря на Николай Шаранков за споделеното мнение и колегиалното отношение.

от периода 611–615 г. (Божкова 2000, 18–37; Божкова 2004, 73–86). Изводът е, че откритите монети на Ираклий в Сердика и близката околност (Лозенец) са отсечени най-късно в 615 г. След тази дата тук няма регистрирани монети чак до XI в. Малкото екземпляри от началото на VII в. в Сердика потвърждават наблюденията, че стопанският живот по това време е замрял и притокът на парични знаци е почти преустановен. Тази тенденция е валидна и за района, което е видно и от данните за монетното обращение на Пернишката крепост, където последните късноантични монети са на Юстин II и София (Юрукова 1981а, 254).

Анализът на нумизматичния материал и данните на терена дават основание да предположим, че печатът на Ираклий от Сердика е „пристигнал" тук не по-късно от средата на второто десетилетие на VII в. Историческите обстоятелства, които са принудили императора да изпрати документи до неизвестен за нас получател в Сердика, могат да се свържат с опасностите, които са надвиснали над града при славянските нападения в посока към Солун в началото на VII в. (Бурмов 1952, 167–215; Божилов, Гюзелев, 1999, 27–54). Тези събития предизвикват сериозни катаклизми и демографски промени в Сердика и нейната област (Данчева-Василева 2006, 487–498 и цит. лит.). В „Чудесата на св. Димитър Солунски" името на Сердика се споменава само по отношение на обсадата през 617 г. Тогава авари, славяни, българи и други племена внезапно нападат гражданите на Солун извън неговите стени, а останалите жители вътре в крепостта изпадат в голямо отчаяние, тъй като не са разполагали със средства за отбрана. Между обсадените жители на Солун е имало и граждани на Ниш и Сердика, потърсили закрила в града. Вече преживели сражения със славяните при крепостните стени на своите градове, те споделят, че само едно тяхно нападение с камъни ще разбие стените (Божилов, Гюзелев 1999, 44). Може да се предположи, че във връзка с тези събития е изпратен документ/заповед от императорската канцелария до Сердика.

4.2. Печати на служебни лица

Важен елемент в репертоара на печатите от VI–VII в. е употребата на монограми, които са далеч повече, отколкото при други византийски артефакти (Seibt 2016, 1; Feind 2010). Монограмите най-общо са два типа: блоков и кръстовиден. Приема се, че първият се появява не по-рано от V в. (Seibt 2016, 2)[101], когато и върху монетите името се изписва по този начин. В литературата се изказва мнението, че кръстовидните монограми се явяват в средата на VI в. и се считат за типично византийски модел (ibidem, 2). Първоначално те съществуват заедно с блоковия, но постепенно го изместват. Това е свързано с окончателното утвърждаване на християнството във Византия, когато кръстът като най-прост и изразителен негов символ е поставен в основата на кръстообразния монограм. Буквите при него се разполагат в краищата на кръста или там, където се пресичат раменатa му. Тази форма, както и образуваните ъгли позволяват да се използват голям брой букви. Така се появява възможността да се зашифроват дълги надписи, което напълно отговаря на изискванията на държава с извънредно развита бюрократична система. По-късно, когато иконоборчеството забранява поклонението на образи, интересът към кръстообразните монограми се засилва (Степанова 2000, 233). Те се появяват навсякъде

[101] През V в., по времето на император Теодосий II (408–450 г.) и неговите наследници, се появяват квадратни монограми върху техните монети: вж. RIC X, 277, №№ 462–465; 282, №№ 535–570 (Марциан); 293–295, №№ 681–719 (Лъв I).

върху предмети от монументалното и приложното изкуство, върху капители на храмове, пръстени, консулски диптихи, сребърни съдове, монети, печати и др. (Аладжов 2015, 179–183). Най-голямо разпространение обаче монограмите получават върху оловните печати, където те се вписват в полето на матрицата (Степанова 2000, 234).

4.2.1. Печат на Приск

Печатът на Приск[102] е първия от тази група.

14. Лице: Богородица, в цял ръст, насреща, с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни са гравирани по една шестолъчна звезда и отдолу кръст.

Опако: кръстообразен монограм, съставен от буквите π, ρ, ί, σ, κ,υ, разчита се името Πρίσκου.

Олово, 20 мм; т. 6,34 г.

Местонамиране: обект „Света Неделя“ – сектор „Север“, под рушевините на мазе № 2 на сграда № 1 от османския период; ПИН 615/2016 г. (Владимирова-Аладжова 2016а, 33–38) (табл. XXV, 1).

Моливдовули с горното описание са публикувани още през миналото столетие от колекцията *Orghidan*, която включва печати, открити на територията на днешна Добруджа (Laurent 1952, № 599). Досега от България са познати девет екземпляра със същите характеристики и името Πρίσκου (Jordanov 2009, №№ 2310–2317; Йорданов 2011, 212; Йорданов 2011а, 79–120), които са постъпили в музейни сбирки чрез откупки (Jordanov, Zhekova 2007, 474, 476, 477; Атанасов, Йорданов, 1994, № 111; Димова 2007, 141–143, обр. 4.) или са в частни колекции (Йорданов, Аладжов 1991, 44–56, № 10; Йорданов 2011, 211, 212). Печатът от Сердика се явява единственият у нас, открит при редовни археологически проучвания.

Печатите на Приск върху обратната страна имат кръстовиден монограм с името му, докато върху лицевата им страна има разлики, позволяващи разграничаването на две групи. Първата включва екземплярите с бюстово изображение на Богородица и тези с изправена насреща Богодорица с медальон на Христос пред нея. Втората група обхваща четири разновидности на изображението и знаците в лявото и в дясното поле, които се разпределят в четири подгрупи.

Към първата подгрупа спадат четири моливдовула.

Лице: Бюст на Богородица с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни е гравиран по един кръст.

Опако: кръстовиден монограм с името Πρίσκου.

Към втората подгрупа се причисляват четири варианта.

Вариант 1 включва два екземпляра (Йорданов 2011, 210–211).

Лице: Богородица в цял ръст, насреща, с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни е изобразен по един кръст.

Опако: кръстовиден монограм с името Πρίσκου.

Вариант 2 е представен с един екземпляр (Йорданов 2011, 211).

Лице: Богородица в цял ръст, насреща, с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни са изобразени по една палмова клонка и над тях кръстове.

Опако: кръстовиден монограм с името Πρίσκου.

Вариант 3 включва един известен екземпляр от частна сбирка (Йорданов 2011, 211).

---

[102] Владимирова-Аладжова 2016а, 33–38.

Лице: Богородица в цял ръст, насреща, с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни са гравирани по една шестолъчна звезда и отдолу кръст.

Опако: кръстовиден монограм, който се разчита като Πρίσκου.

Откритият в Сердика печат се отнася към тази този вариант.

Към вариант 4 се числи един известен екземпляр от частна сбирка.

Лице: Богородица в цял ръст, насреща, с нимб, химатион и мафорион; пред гърдите си държи медальон с лика на Христос; от двете ѝ страни е гравирана по една шестолъчна звезда.

Опако: кръстовиден монограм, който се разчита като Πρίσκου.

Резонен е въпросът за идентификацията на упоменатия върху печатите Приск. В периода V–VII в. са известни две исторически фигури с името Приск. Единият е известният софист, философ и писател от V в. (Zakoz-Veglery 1972, № 1201; Йорданов 2011, 212), а другият – висш военен начело на византийската армия в края на VI и началото на VII в. При публикуването на моливдовулите с монограма на Приск, Лоран (Laurent 1952, No. 599) идентифицира техния собственик с военачалника Приск, служил при византийските императори Маврикий Тиберий (582–602 г.) и Фока (602–610 г.) и ръководил военните действия срещу нашествията на авари и славяни в района на Долни Дунав (Kaegi 1991, 1721–1722; Martindale 1992, III-A, 1051–1055). Основание за това мнение се явява местонамирането на въпросните печати на юг от река Дунав, т.е. от северната граница на Византийската империя. При тези исторически аргументи откритието на печат на този висш военен от края на VI и началото на VII в. в Сердика определя града като най-югозападната точка на разпространение на тези моливдовули. Този факт подсказва важната роля на центъра по това време, за да влезе в полезрението и кореспонденцията на военен командир от най-висок ранг (Данчева-Василева 2009, 79–92; вж. цит. там извори и литература). В систематизиран вид хронологията на известните военни походи на Приск е следната:

XII регнална година (593–594 г.); византийската армия начело с Приск преминава Дунав и разбива склавините в земите им.

XIV регнална година (595–596 г.); византийската войска начело с Приск преминава северно от Дунав, превзема Сингидунум и го възстановява.

XVIII регнална година (599–600 г.); през пролетта на 600 г. византийската войска начело с Приск преминава Дунав и разбива аварите.

Най-вероятно откритият печат е свързан с кореспонденцията по време на събитията от 599 г. Тогава Приск начело на византийската войска преминава Дунав при Виминациум и в продължение на десет дни води три последователни битки с аварите, които византийците печелят с цената на 28 хиляди избити варвари. След това преследват противника, като нахлуват на територията на Аварския хаганат в Панония. Там, в близост до река Тиса, следва четвърта битка, която също е спечелена от византийските войски. Според изворите убитите са 30 хиляди, а много са взети в плен. Деветнадесет дни по-късно се води друга битка, която печелят византийците, а аварите и техните славянски съюзници претърпяват огромни човешки загуби и голям брой са взети като роби. Тази битка остава като една от най-жестоките в управлението на император Маврикий (вж. Martindale 1992, III-A, 1055; Curta 2001, 99; Whitby 1988, 210–214 и цит. там извори).

Сложната военна ситуация, както и върлуващата в Тракия чумна епидемия (Ковачев 2009, 435, бел. 5 и 6) са основание да се предположи, че това са причините, принудили военачалника Приск да изпрати писмо/заповед до Сердика, скрепена с разгледания

печат. Предвид високия ранг на подателя получателят вероятно е негов подчинен във войсковата йерархия. В областта на спекулацията е предположението, че в града може да се е намирала военна част, която да е призована да помогне в тежката военна ситуация. На този етап на проучване изложените разсъждения са хипотетични и нов емпиричен материал би ги потвърдил или отхвърлил.

4.2.2. Печат на Фока

Следващият печат е свързан с разгледания по-горе на Приск, като също принадлежи на военачалник (?) с името Фока.

15. Лице: SCS PRISCVS, бюст с нимб, брада и мустаци, насреща; от облеклото на раменете правят впечатление допълнителни елементи, предадени чрез четири спускащи се от рамото по ръката ленти.

SCS = s(an)c(tu)s, PRISCVS – свети Приск.

Опако: кръстовиден монограм с буквите Ф, О, С, А, С = ФОКАС (Φωκᾶς).

Олово, 19/20 мм; т. 7,85 г (табл. XXV, 2).

Местонамиране: „Метростанция 8-II“, сектор „Централен“; декуманус, дълб. 540,75 м; ПИН А 11/663.

Кой е свети Приск от лицето на печата? Има няколко възможности: Приск от 40-те севастийски мъченици; Приск от тримата мъченици Приск, Мартин и Николай, чийто култ е свързан с Константинопол[103]; патронът на спомената от Прокопий църква на св. Приск и св. Николай във Влахерна, която Юстиниан построява за тези местни светци[104].

Неколкогодишните ми проучвания не дадоха резултат при издирването на аналог на изображение на св. Приск върху були. Затова предположих, че става дума за непознат досега екземпляр[105]. Междувременно през 2019 г. излезе статия за печат на епископ Йоан, епископ на Капуа, на който върху лицето е представен св. Приск в цял ръст (Boersema, Wassiliou-Seibt 2019, 108–122). От тезата на авторите става ясно, че разглежданият от тях моливдовул със св. Приск е единственият познат в литературата, което, от друга страна, потвърждава, че екземплярът от Сердика няма аналог и е единствен засега с бюст на св. Приск и монограм върху реверса.

Вторият въпрос е свързан с притежателя на печата – Фока. В просопографията има данни за Фока, който е бил подчинен на *Priskos patrikios*. През 607 г. дъщерята на споменатия Фока, Доменция, се е омъжила за споменатия Приск (Martindale 1992, III 1030, № 6). Конструкцията добива следния вид – единственият Фока, споменат в изворите, който би могъл да бъде свързан със св. Приск, е самият бъдещ император Фока, който е започнал кариерата си като стратор на военачалника Приск. Така появата на малко известния св. Приск върху печат може да се обясни с това, че той е бил светецът-патрон на началника и покровителя на Фока.

Фока служи в Дунавската армия, когато император Маврикий организира поход срещу славяните на север от Дунав. По заповед на императора войниците е трябвало да прекарат зимата на 602 г. на север от дунавската граница, в дн. Влашко, където е трябвало сами да си набавят провизии. Спирането на заплатите допълнително разпалва

[103] Благодаря на Николай Шаранков за колегиалното отношение.

[104] Църква „Св. Приск и св. Никола“ във Влахерна е построена в Константинопол от император Юстиниан за местните светци. Изгорена е през 626 г. и по-късно възстановена (вж. Philippides, Hanak 2016, 241).

[105] За да съм напълно сигурна в предположението си, се обърнах към проф. В. Зайт от Австрийския археологически институт, на когото сърдечно благодаря за колегиалността. В отговора си проф. Зайбт потвърди, че не му е познат печат с описание като това на печата от Сердика.

недоволството на войската, което води до бунт срещу Маврикий и издигане на Фока като водач. Метежът се разраства и в резултат през ноември 602 г. император Маврикий е свален от престола и е убит заедно със синовете му. За император е издигнат Фока (602–610 г.) (Острогорски 1998, 136).

Въз основа на тази историческа справка може да се заключи, че Фока най-вероятно изпраща печата с послание в Сердика, преди да стане император, но със самочувствието на водач на недоволната войска, като същевременно разчита на закрилата и помощта на св. Приск в борбата му срещу император Маврикий. Като се следва тази логика, може да се твърди, че печатът е изпратен до провинциалната столица Сердика преди 23 ноември 602 г., когато Фока е коронован за император от патриарха.

Друг въпрос, който повдига въпросната була, е употребата едновременно на латински език върху лицето и монограм с гръцки букви върху опакото. Латинският език в Източната Римска империя е официалният имперски език (Бешевлиев 1976, 49–51). На този език са били издавани закони, наредби и др. (Stein 1968, 295–296). Легендите върху монетите на византийските императори са на латински до късно време. Във византийския императорски двор някои от акламациите са на латински език чак до времето на Константин Багренородни. Латинският език е бил официален по традиция и във войската – военните команди са били давани на латински. В изворите има достатъчно информация за ролята на двата езика в ранна Византия в цивилния живот[106] и армията[107]. Печатът на Фока се явява материално свидетелство на информацията от изворите за употребата на латинския и гръцкия език, за „съвместяване“ на двата езика в армията. Този сфрагистичен паметник е свързан с определен период от историята на ранната Византийска империя и ролята на войската в критични ситуации. Има и други подробности за връзката на император Фока и Сердика. Откритият значителен брой негови монети, сред които преобладават номиналите от 40 нумии, може да се приеме и като индикация за известно държавно покровителство на града при снабдяването му с парични знаци през недългото управление на Фока. Подобна интерпретация не е лишена от спекулация, още повече че в Сердика при разкопки не е открит печат на Фока като император[108].

---

[106] За използването на двата езика в разпоредба вж. *Iustiniani novellae*: *„ Те подлежат на наказанията, които е предвидила разпоредбата на блаженопаметния Лъв, защото ние постановяваме тя да бъде валидна и в сила по отношение на всички. Затова ние я предадохме по-горе и написахме закона не на бащиния си език*[1]*, но на този общоупотребяван, гръцки език, за да бъде той известен на всички поради достъпността на изложението.* ([1]Сиреч на латински език. За да може да се поддържа фикцията за единство в империята, необходимо е било да се крепи съществуването на общ официален език преди всичко в администрацията и законодателството. През IV–VI в. този общ език продължавал да бъде латинският, на който пишели официалните документи, съставяни били документите и т.н.)“ (ГИБИ 2, 41–42).

[107] „*След като началниците одобрили единодушно стъкмената реч, войските се стекли при стратега, който отправил към ромеите на бащиния*[1] *им език следните думи:* […] ([1] т.е. на латински език.)“ (Theophylacti Simocattae, *Histoiae*, VI, 6 – ГИБИ 2, *8. Походът на Приск срещу славяните отвъд Дунава*, 323). Вж. също ГИБИ 2, 284 (бел. под линия 2): „В Стратегикона [на Псевдомаврикий] се срещат твърде много латински термини и наименования. Изобщо във всички произведения с военна тематика се срещат латински военни термини, тъй като във войската дълго време официалният език е бил латинският“.

[108] По непотвърдени сведения и при неизяснени обстоятелства такъв е бил открит преди години, но за съжаление няма материални свидетелства за това.

4.3. Печати на лица с титла

Тази група е представена само от един печат.

Печат на Петър Патрикий

15. Лице: бюст на Богородица (тип *Nikopoios*) с нимб, насреща; пред гърдите ѝ медальон с Христос, от който личи горната част от нимба на Христос; отляво и отдясно на Богородица има по един кръст, от левия е запазена само част.

Опако: кръстовиден монограм, като на хоризонталната хаста вляво са буквите П, Е (слабо личат хоризонталните хасти), вдясно – Р, К; на вертикалната хаста горе – 8, долу – А.

Чете се ПЕТР8 ПАТРІКІ8 – печат на Петър патрикий.

Олово, 16/19 мм; т. 8,19 г (Владимирова-Аладжова 2019, 145–150) (табл. XXV, 3).

Местонамиране: обект „Веслец 13“, ПИН А 11/663.

Изображението на Богородица е от най-ранния тип, представен върху печатите (Bulgurtu, Ilash 2003, 132, no. 1; Seibt 1978, no. 63). Монограмът от реверса се среща в различни варианти, като този от Сердика е най-близък с този от публикацията на Лоран (Laurent 1952, № 598), разликата е само в позицията на буквата Р, която е в горния край на вертикалната хаста и авторът го разчита като ПЕТР8 ПАТРІКІ8. Подобен монограм има и при Закос и Веглери (Zacos, Veglery 1972, no. 1193).

Патрикий (*patricius*) е най-високата почетна титла от времето на Късната Римска империя, която е въведена по времето на Константин Велики по аналог с патрициите от Римската република. Тя се присъжда на високопоставени служители, включително на евнусите и чуждестранните владетели. Прегледът показва, че от колекцията на Дъмбъртън Оукс са публикувани 52 печата от VI–VII в. с лични имена, които носят тази титла[109], при Закос 11 различни монограма са разчетени като патрикий (Zacos, Veglery 1972, Pl. 239, no. 360–370). В България са описани три екземпляра на лица с титлата „патрикий“ (VI–VII в.) – два с блокови монограми и един с надпис (Jordanov 2009, №№ 469, 470, 483), както и три от Румъния – два с кръстовиден монограм и един с блоков (Barnea 1995, no. 5, 11, 12).

Освен като титла Патрикий се среща и като лично име върху печати (Cheynet et al. 2012, 8.174)[110]. В просопографията са известни десетки лица с това име, между които са *comes Orientis, ex praefectis, consul* и др. (Martindale 1992, III-B, 971–972).

4.4. Печати на частни лица

Следващият печат е отлично запазен и с много красиво изображение.

17. Лице: Богородица Одигитрия права, насреща, с нимб, хитон и мафорион, с лява ръка държи Младенеца; Христос е с нимб и химатион; в лявото и дясното поле кипариси, наклонени към Богородица; зрънчест кръг.

Опако: кръстовиден монограм (Zacos, Veglery 1972, no. 249); зрънчест кръг.

(ά – ν- ω – 8) Ιωάννου.

Печат на Йоан. Няма точни паралели.

Олово, 23–25 мм; т. 16,58 г (Vladimirova-Aladzhova 2020, 43–49) (табл. XXV, 4).

---

[109] BZS: Byzantine Seals. – In: Dumbarton Oaks <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals#b_start=15&c4=6th&c15-operator=or&c15=Patrikios> (07.01.2020).

[110] Безспорно разнообразието в монограмите, които се разчитат по един и същи начин, вероятно се дължи на популярността на името през ранната Византийска империя. Относно титлата „патрикий“ в този период публикуваните печати подсказват вероятността тя да е преживяла някакво възраждане.

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“.

Датира се в VI в.

Була с аверс Богородица с Младенеца между два кипариса се среща сравнително рядко в съчетание с различни реверси. Досега в масива от сфрагистични паметници от България няма печат с това описание (Jordanov 2003; Jordanov 2006; Jordanov 2011), а публикуваният екземпляр от Закос и Веглери (Zacos, Veglery 1972, no. 1119) е с различен от сердикийския екземпляр реверс.

Печат на Йоан

18. Лице: в зрънчест кръг, кръстовиден монограм с буквите A, N, 8, ω; чете се Ιωάννου.

Опако: кръстовиден монограм A, N, H, 8; при този монограм разчитането е несигурно, като един от вариантите също може да е Ιωάννου.

Олово, 15/20 мм; т. 10,21 г (Владимирова-Аладжова 2019, 145–150) (табл. XXV, 5).

Местонамиране: обект „Веслец 13“.

Няма познат паралел.

По време на Ранната византийска империя върху печатите е поставяно само първото име или кръщелното. Родителите са имали голям избор от имена. В източната част на Империята са използвани латински имена или техни елинизирани версии, традиционни гръцки имена с регионални традиции, които са били широко разпространени, появяват се и имена на християнски светци, които постепенно стават много популярни (Cotsonis 2005, 383–497). Благодарение на това всяко дванадесето дете е кръщавано Йоан и в резултат има голям брой були с това име (Cheynet, Caseau 2012, 134, 133–148; Metcalf 2004, 441, №№ 654–657), а при някои се повтаря едно и също име върху двете страни, което се обяснява с родствената връзка между двете лица (Nesbitt 1977, 109–121). За да се идентифицира лицето, в някои случаи се добавя неговата длъжност или титла, но и тази информация не е достатъчна, за да се уточни собственикът на печата, известен ни от документални или епиграфски източници. Печатите от Сердика са само с името на притежателя и не е възможно да се персонифицира лицето с името Йоан.

Печат на Леонтий

19. Лице: изображение на орел, обърнат назад, с лавров венец в човката му.

Опако: надпис LEONTIO.

Олово, 21/22 мм (Zacos, Veglery 1972, no. 655 (?).

Местонамиране: обект „Амфитеатър“, 2004 г; кв. 24.

Неидентифициран печат

Лице: повредена повърхност, следи от букви на блоков монограм.

Опако: напълно обезличена повърхност.

Олово; 17/20 мм; т. 7,15 г ; ядрото е силно повредено.

Местонахождение: обект „Веслец 13“ (Владимирова-Аладжова 2019, 145–150).

Откритите печати от VI–VII в. в Сердика, от които 14 императорски були, някои досега непознати в литературата, доказват важното място на града в имперската политика и администрация на Балканите. Владетелските моливдовули, както и тези на войсковите началници свидетелстват за контактите на имперските институции, учреждения, военни командири и др., с градските магистрати. Редките моливдовули на императорите Анастасий I, Юстин I и Тиберий II Константин са знак за съществената роля на столицата на провинция Вътрешна Дакия в държавната политика. Печатите на Юстиниан I отразяват най-вероятно друг значим момент от историята на града, свързан със заповеди за рекрутирането на войска срещу заплахата от вражески нападения в Империята. С търсенето на подкрепа от столицата на провинцията за заемане на императорския трон може да се обясни и намереният печат на Фока – бъдещ император.

4.5. *Signacula*, открити в Сердика

Наред с монетите и печатите от VI–VII в. при разкопките в Сердика се откриха и 11 оловни плочки. Върху тях има надписи, монограми, осемлъчни звезди и др. Тези артефакти са малко познати и по тази причина тяхното определяне, предназначение и изработка будят колебания при интерпретацията им. Подобни паметници са определени от Закос и Веглери като печати (Zacos, Veglery 1972, №№ 2209 A, B; 1062, 1362, 2806 и др.), въпреки че нямат канал за шнур за прикачване към писмо/документ. Тезата се споделя и от Иван Йорданов, който приема тези плочки като обикновени були.

Други изследователи определят този вид плочки като *signacula* и поради надписите върху тях са обект на изследване основно в епиграфиката (Panciera 2012, 1–10; Kruschwitz 2016, 26–41).

Информацията, която предоставят тези паметници, е разностранна и това определя тяхната връзка с различни дисциплини, една от които е сфрагистиката. Проблемите, които поставят откритите *signacula*, са твърде разнопосочни и липсата на конкретни разработки в българската историография е причина някои от изказаните аргументи да имат отчасти хипотетичен характер.

След проучването на сродни по вид паметници, на тяхното разпространение и употреба може да се приеме, че става дума за архетип на съвременните „визитки“ (с цялата условност на примера), които легитимират лицето, чиито имена са изписани, като представител на или пред определени власти (градски, църковни). Това показва, че лицата, чиито имена са върху плочките от Сердика, са разпознаваеми на територията на града.

В литературата има описани матрици с имена и длъжности, с които се подпечатват документи и вещи. Тези матрици са известни от римската епоха и са с различна форма – на правоъгълник, полумесец, на буквата S, на стъпало (Лихачёв 1915–1916, 17) и др. Известни са щемпели и с благочестиви надписи VIVAS IN DEO, които се свързват с дейността на Бенедектинския орден (пак там, 17). В своите академични лекции Лихачов отбелязва, че обществени учреждения и състоятелни частни лица, които са могли да си позволят подобни разходи, са раздавали на своите чиновници щемпели с техните имена, длъжности или пожелателни надписи (пак там, 6, 18). Тези щемпели и отпечатъци са определени като *signaculum* (печат, знак, белег) (Войнов, Милев 1971, 650) и *signacula ex aere*[111], които са изработени от бронз, но има примери и от теракота. Подобни медальони с името на притежателя им са познати от римската войска. Те са служили при идентификацията на всеки легионер. По-късно плочките, носени на верижка, са заменени с татуировка (войнишки маркери) (Davies1989, 17; Stauner 2004, 37).

Плочките от Сердика могат да се определят като тип *signaculum*, върху който са изписани имената на лица с определена позиция в обществото и администрацията. Тази теза се подкрепя и от изписването върху някои плочки на HONOR/ONOR, което означава почетна (изборна) длъжност, държавен пост.

Важно за датирането на разглежданите артефакти от Сердика е обстоятелството, че две от плочките са намерени с монети и печат от VI в., което помага за тяхното датиране най-общо в периода VI–VII в. Между откритите екземпляри има такива с повтарящи се характеристики (№№ 2 и 3, 4 и 5, 10 и 11 в каталога), което говори за производството на повече бройки от една матрица. Същевременно има плочки с еднакви имена, произведени от различни матрици.

[111] Печати за отпечатане.

Общото при всичките плочки е, че са изработени от олово, имат правоъгълна форма и върху страните им са изписани имена, включително във вид на монограм. Досега са познати имена като Леонтий, Стефан, Сабиниан, Марцелин.

Публикуваните тук 11 плочки могат да се обособят в няколко групи въз основа на надписите и вида на тяхното изписване. Освен това има разлика в качеството на изработка при отделните серии.

Първата група е представена с един екземпляр.

1. Плочка, върху двете страни на която в кръгло поле е разположен по един монограм от блоков тип.

Лице: Блоков монограм с буквите:

δ – ε – θ – ο – ρ – υ – ω

= Θεοδώρου

Опако: Блоков монограм:

ε – ι – κ – ο – π – σ – υ

= ἐπισκόπου

Θεοδώρου ἐπισκόπου – печат на архиепископ Теодор.

Олово, 20,11/14,35 мм; деб. 3 мм, т. 9,56 г (Vladimirova-Aladzhova 2018, 94–100) (табл. XXVI, 1).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, от пласт с деструкции от помещение 7, дълб. 2, 43 м; ПИН А 508.

Монограмите с името и църковния сан на Теодор (Zacos, Veglery 1972, pl. 233, no. 169) архиепископ (Zacos, Veglery 1972, pl. 232, no. 116.) са отпечатани със същия булотириум, познат от печат, открит при разкопките на Юстиниана Прима (Сарна 1939, 3–9; Vladimirova-Aladzhova 2018, 95–100), града, създаден в прослава на император Юстиниан I (Сарна 1939, 3–9; Popović, Morrison, Ivanišević 2006, 410; Ivanišević 2016, 122) и просъществувал до началото на VII в. (Ivanišević 2016, 107–126). Появата на новия град създава известно напрежение между Сердика, главен град на провинция Вътрешна Дакия и митрополитски център (Велков 1959, 219 и цит. лит.; Марков 1995, 44–45 и цит. лит.), който през VI в. преживява разцвет, и новосъздадения град, рождено място на император Юстиниан (Динчев 2014, 98–99)[112]. Според Новела XI от 535 г. Източен Илирик, включително провинция Вътрешна Дакия, е поставен под юрисдикцията на архиепископа на Юстиниана Прима. С този новосъздаден център се цели да се намали влиянието на Солунския архиепископ, който е папският викарий за Източен Илирик (Dumanov 2015, 93). Десет години по-късно от Новела CXXXI се разбира, че архиепископът на Юстиниана Прима получава статута на папски викарий в църковната администрация на диоцеза в Дакия (Snively 2005, 216; Bavant, Ivanišević 2006, 69), но губи своите административни и църковни прерогативи над диоцеза Македония.

Въпреки преместването на архиепископията в Юстиниана Прима сердикийските епископи отказват да признаят върховенството на новото седалище на църковната власт. Този конфликт е отразен в писмото на папа Григорий Велики до епископ Феликс от Сердика, в което се изисква подчинението на последния на по-висшестоящия по ранг архиепископ на Юстиниана Прима. За подобно състояние на отношенията и по-рано може да се прецени от надписа за възстановяването на сердикийския водопровод по времето на император Тиберий Константин (578–582 г.), където местният църковен водач

[112] Подробен анализ на обстоятелствата около създаването и живота на града и неговия залез вж. у Turlej 2016.

Леонтий е споменат като архиепископ (Венедиков 1958, 323–326, обр. 1а, 1б; Beševliev 1964, 2–4, № 3; Марков 1995, 74, № 73; Динчев 2014, 58).

Въпросът с практическото приложение на описаната плочка е труден и дава възможност да се разсъждава в различни посоки: плочка, върху която е тестван булотириум за печати; стандартна була; *signaculum* с името и църковния сан на епископ Теодор. На този етап всяка от тезите има своите аргументи, но последното определение изглежда най-вероятно. Самият факт, че два паметника с едно и също име и сан в църковната йерархия, предадени чрез идентични монограми, са намерени в два значими центъра на Балканите – Сердика и Юстиниана Прима, е показателен за съществуващите отношения между тях[113].

Кой е епископ Теодор, собственикът на печата и плочката, и коя е неговата епископия?[114] Това са въпроси, които въз основа на наличната информация засега нямат отговор. Не е известно и кои са получателите на посланията от негово име.

Относно технологията на отпечатването на изображенията върху плочката може да се предположи, че тя е същата като при печатите. Върху загрятата оловна пластина чрез булотириум са отпечатани двустранно двата монограма. Те не са центрирани спрямо работното поле, в резултат на което се губи симетрията между страните. Вдлъбнатото кръгло поле около монограмите подкрепя тази идея.

Signaculum-ът от Сердика с името на архиепископ Теодор най-вероятно има отношение към сложните взаимоотношения между стария епископски център в Сердика и новооснования в Юстиниана Прима от втората половина на VI в. и първите десетилетия на VII в. Печатът и *signaculum*-ът с името на епископ Теодор вероятно са използвани за различни нужди.

Следващата група включва две плочки.

2. Правоъгълна плочка.

Лице: ΛЄ ω NTI 8 = ЛЕОНТИО.

Опако: между два кръста са представени два блокови монограма; първият е съставен от буквите N, Е, Λ, О, ω, 8; вторият монограм съдържа буквите Н, О, N, R.

Олово, 8,63/30,47 мм; деб. 2,8 мм; т. 7,50 г (табл. XXVIII, 2).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“ – сектор „Юг“; сграда А2, помещение 3; дълб. 2,09 м; ПИН А 15.

Непубликувана.

3. Правоъгълна плочка с латински надпис и монограм.

Лице: ΛЄωNTI8 = ЛЕОНТИО.

Опако: между два кръста са представени два блокови монограма; първият е съставен от буквите N, Е, Λ, О, ω, 8; вторият монограм съдържа Н, О, N, R.

Олово, 11,01/32,03 мм; деб. 2,6 мм; т. 7,22 г (табл. XXVI, 3).

Местонамиране: обект „Метростанция 8 II“ – сектор „Юг“; сграда А2, помещение 3; дълб. 2,09 м; ПИН А 37.

Непубликувана.

Двете плочки се различават по начина на изписване на името и монограмите върху обратната страна, което показва, че са произведени от различни матрици.

---

[113] Изворите сочат, че епископите добиват постепенно голямо значение и през VI в. те са фактическите ръководители в градовете, като развиват различна и всестранна дейност – например Теотим в провинция Скития, Феликс в Сердика и епископът на Юстиниана Прима (Велков 1959, 221).

[114] Ноторно известен факт е, че местонамирането на даден моливдовул е свързан с неговия получател, а не с неговия собственик. Ако приемем, че локациите на откритите паметници са свързани със собственика на печата, това би означавало, че той е позициониран и в Сердика, и в Юстиниана Прима или от Сердика изпраща писмо до Юстиниана Прима, а *signaculum*-а използва в самия град.

Най-вероятно под името Леонтий можем да идентифицираме архиепископа на Сердика, известен от цитирания по-горе надпис за ремонтни дейности по времето на император Тиберий II Константин (578–582 г.)[115]. Разчитането на блоковите монограми от реверса на плочките е несигурно и е в областта на спекулацията, но може да се мисли върху идеята за разчитане на ΛЄωNTI8 HONOR (?). Сигурното при тези монограми е, че те са върху паметник, който е точно датиран с името на императора, но те опровергават мнението, че след 550 г. се употребяват само кръстовидните монограми. Явно това е станало доста по-късно, в края на VI в.

Следва група от още две плочки.

4. Двулицева плочка.

Лице: триредов надпис + СТ ЕΦА NωC, в правоъгълна рамка от точки, от която са запазени горната хоризонтална част и дясното вертикално рамо.

Опако: в зрънчеста правоъгълна рамка, от която са запазени горната хоризонтална част и дясното вертикално рамо, е изписан кръстовиден монограм с името Стефан.

Олово, 14/15 мм; деб. 2 мм; т. 4,00 г (табл. XXVI, 4).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“ – сектор „Изток“; сграда A1, помещение 3; дълб. 533,14 м; ПИН И 2137.

Непубликувана.

5. Двулицева плочка.

Лице: в три линии е изписано + СТЕ ΦА NωC в правоъгълна рамка от точки, от която са запазени горната хоризонтална част и дясното вертикално рамо.

Опако: в зрънчеста правоъгълна рамка, от която са запазени горната хоризонтална част и дясното вертикално рамо, е изписан кръстовиден монограм с името Стефан.

Олово, 15/17 мм; деб. 2 мм; т. 4,15 г (табл. XXVI, 5).

Местонамиране: обект „Западна крепостна порта“, 2011 г.; ПИН 2.

Непубликувана.

Върху двете страни на №№ 4 и 5 името Стефан е представено чрез кръстовиден монограм и букви (гръцки и латински) във вертикален ред. Двете плочки се различават по начина на изписване на името и монограма – свидетелство, че са произведени от различни матрици.

Следва група с две плочки, които са различни от гореописаните, но отново с името Стефан.

6. Правоъгълна плочка.

Лице: огледален образ на блоков монограм на основата на N; на лявата хаста са буквите Φ и A, а върху дясната – T, E и Y; единствената възможност е да се разчете като СТЕΦANOY.

Опако: триредов надпис с буквите + ЕН ООО НІО; няма смислено четене на написаното (възможно е да имитира надпис).

Олово, 14,10/16,46 мм; деб. 2 мм; т. 5,41 г (табл. XXVI, 6).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“, ПИН А 386.

Непубликувана.

7. Правоъгълна плочка.

Лице: огледален образ на блоков монограм на основата на N, на лявата хаста са буквите Φ и A, а върху дясната – T, E и Y; единствената възможност е да се разчете като СТЕΦANOY.

Опако: Блоков монограм от буквите N, M, O, X, A (?), кръст (?) – неразчетен.

[115] Неговото жилище е идентифицирано при последните археологически проучвания при пресечката на на кардо максимус и декуманус максимус (вж. Иванов, М. 2014, 20).

Олово, 14,10/16,46 мм; деб. 2 мм; т. 5,41 г (табл. XXVI, 7).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; ПИН А 635.

Непубликувана.

И при двете плочки приетата за лице страна е с блоков монограм, при който може да се разчете името Стефан, представено огледално – факт с неоднозначно обяснение, но едно от тях е, че тази страна може да служи за направата на отпечатък с монограма на името. Проблемът с обратните страни на плочките на този етап е трудно обясним и докато за монограма може да се търси някакво решение, то при осемте букви в три реда няма смислено обяснение освен идеята, че това е имитация на неразбран от майстора на матрицата надпис.

Следващата група е представена с един паметник.

8. Правоъгълна плочка с латински надпис.

Лице: двуредов надпис	+ STEF ANVS	Стефан
Опако:	+ ONOR	Хонор

Олово, 13/20 мм; деб. 2 мм (табл. XXVI, 8).

Местонамиране: обект „Метростанция 8-II“; ПИН 565.

Непубликувана.

Трудно е да се каже дали предните плочки с името Стефан имат връзка с последната, която освен с надписите се разграничава и с прецизната си изработка. Надписът върху обратната страна показва, че става дума за лице, разпознаваемо в града, изпълняващо важни функции (например висш градски магистрат).

Още една плочка с латински надпис би могла да се свърже с № 8.

9. Правоъгълна плочка с латински надпис.

Лице: двуредов надпис	+MARC ILINVS	Марцелин
Опако: двуредов надпис	ONOR IVS	Хонорий

Олово, 12/24 мм; деб. 2 мм (табл. XXVII, 1).

Местонамиране: обект „Св. Неделя – север“; ПИН 694.

Публикувана: Станев и др. 2019, 83, № 074.

10. Правоъгълна плочка с латински надпис.

Лице: двуредов надпис	SABI NIAN (s)	Сабинианс

Опако: в средата на релефна рамка е разположена осемлъчна звезда, като всеки лъч завършва с малка ограничителна хаста.

Олово, 18/20 мм; деб. 2 мм; т. 6,39 г. Страничните ръбове на плочката са повредени (табл. XXVII, 2).

Местонамиране: обект: „Метростанция 8-II“ – сектор „Изток“, кв. Н7; сграда А1, помещение 3; дълб. 538,72 м; ПИН И 77.

Непубликувана.

11. Правоъгълна плочка с латински надпис.

Лице: двуредов надпис	SABI NIAN (s)	Сабинианс

Опако: в релефна рамка е разположена осемлъчна звезда, като всеки лъч завършва с малка ограничителна хаста.

Олово, 18,5/21 мм; деб. 2 мм; т. 6,24 г (табл. XXVII, 3).

Местонамиране: обект „Света Неделя – север“, сграда А 5, помещение 15; дълб. 538, 83 м; ПИН 232/2015 г.

Последните три (плочки) *signacula* се различават от предходните по прецизната изработка. Изображението на осемлъчна звезда върху обратната страна на №№ 10 и 11 на осемлъчна звезда е познато от моливдовули, датирани в VI в. (BZS.1958.106.5456; Zacos, Veglery 1972, № 1362).

Прегледът на *signacula* от Сердика оставя отворени въпросите за техния начин на производство (чрез леене в калъпи или подпечатване с булотириум). Датирането на плочките също не е докрай изяснено[116]. Докато за артефактите №№ 1–7 има данни, които дават известна сигурност за тяхното датиране в VI в., то за останалите трябва допълнителна информация, включително за подобни находки от други археологически проучвания. Подобни паметници са открити и в други антични/късноантични центрове извън територията на България (Buonopane et al. 2014, 519–580; Hainzmann 2014, 61–68; Magnani 2014, 279–298). Многопластовата ситуация на терена при разкопките в Сердика не изключва възможността тези материали да са свързани и с разцвета на града през IV в. Много е вероятно хронологията на тези паметници да е в по-широки граници и да излиза извън рамките на VI в. Въпреки неяснотите около тези артефакти със сигурност можем да приемем, че имената върху тях са на известни, високопоставени и уважавани граждани от Сердика[117]. Градът като столица на провинция е и седалище на провинциалния управител и неговата администрация, който/ която освен административна власт има също съдебни и финансови функции (Велков 1959, 62–63; Zahariade 1988, 53). От името на префектурата провинциалният управител отговаря за облагането с най-важния държавен данък – *анона* (*annona*), който през VI в. вече се събира и в пари, а не само в натура. Самото събиране на данъци се е извършвало от служители на префектурата (*vindices*) (Острогорски 1998, 79, 114). Тези данни дават основание да се предположи, че описаните плочки може да са използвани за легитимация на длъжностните лица при изпълнение на техните служебни задължения. Твърде вероятно е имената върху тях да са на представители от администрацията на Сердика, столицата на провинция *Dacia Mediterranea*.

[116] В периода IV–VI в. е определена публикуваната плочката с № 9 (Кацарова и др. 2019а, 83, кат. № 074).

[117] Информация за имена на граждани от Сердика има от надгробни надписи (вж. Кацаров 1910, 42–51; Иванов 1993, 229).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване за първи път в българската историография прави преглед и анализ на открития в Сердика и достъпен за научна обработка нумизматичен и сфрагистичен материал от Късната античност и по-точно от периода VI–VII век. Част от него се въвежда за първи път в научно обращение, а друга е издадена при подготовката на монографията.

В предложения труд са разгледани 12 колективни находки и 459 броя единични екземпляри от VI–VII в. Те са идентифицирани сред масив от близо 9200 монети от периода I в. пр. Хр. – XVII в., открити в Сердика.

Анализът на нумизматичния материал показа слабото представяне на златните монети в града, факт, който намира своето обяснение в несигурната обстановка в района. Поради непрекъснатата заплаха от нападения на града жителите са принудени да вземат всичко ценно със себе си, когато напускат домовете си.

Наред с това не трябва да се елиминира и фактът, че ролята на златните монети в късноримската и византийската икономика е противоречива, въпреки че държавата има монопол върху монетосеченето с цел попълването на фиска. Това дава възможност на императора и правителството да изпълняват задълженията си чрез преразпределение на богатството между съда, армията и аристокрацията, от които зависи оцеляването на Империята, и гарантира, че богатството на държавата винаги ще се връща в центъра. Съществува мнение, че наличието на златни монети, независимо дали са съкровища, или единични находки, е индикатор по-скоро за нуждите на държавата и нейните институции, отколкото за развитието на пазарна икономика. Алтернативна на това е гледната точка, според която златото става все по-важно в ежедневните транзакции (Guest 2012, 106).

Откритите монети в Сердика принадлежат на императорите: Анастасий I (491–518 г.); Юстин I (518–527 г.); Юстиниан I (527–565 г.); Юстин II (565–578 г.); Тиберий II Константин (578–582 г.); Маврикий Тиберий (582–602 г.); Фока (602–610 г.); Ираклий (610–641 г.). Те са отсечени в монетарниците на Константинопол, Тесалоника, Кизик, Антиохия, Никомедия, Рим, Александрия, Картаген, като от последните са регистрирани отделни екземпляри.

Прегледът на паричното обращение от времето на императорите Анастасий I и Юстин I показва, че по време на тяхното управление част от паричните знаци остават в обращение като редовно платежно средство повече от 30–40 години, а в някои случаи и повече от век. В Сердика при всички владетели на пазара преобладава най-големият номинал от 40 нумии, следван от номиналите от 20, 10, 5 нумии. При Юстиниан I в търговския обмен се включват и редките за другите провинции монети от 16, 8 и 4 нумии, чиято употреба позволява дребни размени на пазара. Значителният брой монети на Тесалоника в Сердика се обяснява с това, че тесалоникийската монетарница е основен снабдител за територията на префектура Илирик.

Най-големият брой регистрирани монети от VI в. в Сердика принадлежат на император Юстиниан I, включително намереното съкровище с редките високомодулни номинали. Установи се, че след 550 г. паричните знаци в града започват да намаляват. При следващите императори процесът продължава, като причина за това е постоянната заплаха от варварски нападения, която води до нестабилност в стопанския живот, променя функционирането на пазарите и обуславя спада на паричното обращение. Тен-

денцията се запазва и в началото на VII в., когато монетарната икономика преживява най-сериозния си спад от векове насам и скоро спира да функционира.

В паричното обращение на Сердика участват като редовно разплащателно средство препечатани монети на императорите Фока и Ираклий, както и подражания на фолиси на Юстин I.

Последните монети и най-късният открит печат в Сердика се свързват с управлението на император Ираклий (от първите десетилетия на VII в.), след което стопанският живот в града запада и притокът на парични знаци в областта е преустановен.

Предложеният анализ на нумизматичния материал се гради главно на базата на монети, открити в Сердика след 2000 г. Резултатите са сериозна основа за бъдеща изследователска дейност върху новопроучени материали. За да се постигне близък до реалността краен резултат, е необходимо да се анализира целият нумизматичен материал от колективни или единични монетни находки. Направените уточнения не намаляват значимостта на изследването, в което за първи път е предложен анализ на монетната циркулация за периода VI–VII в. в Сердика, столицата на провинция Вътрешна Дакия.

С паричното обращение в Сердика през Късната античност са свързани и група метрологични паметници, които включват различни по вид и стойност тежести за монети и търговски тежести. За първи път се разглежда откритата в Сердика колективна находка от тежести. Тя е сред единиците подобни находки в Европа, а информацията, която предлага, е свързана не само с историята на града, но има принос за късноантичната нумизматика, метрология и стопанска история изобщо.

В комплекта за първи път се откриват тежести, които отговарят на най-малките подразделения на либрата – *scripulum* и *keration*, и техните производни. Това е сериозен постинос в късноантичната метрология, който се основава на конкретни паметници, намерени в стратифицирана среда. За първи път се доказва, че най-малките фракции на *scripulum* и *keration* са реални, а не само сметководни, тегловни единици в търговската практика.

Датировката на този комплект се определя от стъклената екзагия в находката, върху която има монограм на Мусоний – константинополски епарх в 556 г.

Откритите императорски печати от Сердика представляват най-големият масив от сфрагистични данни за периода VI–VII в. от територията на България. Разгледаните печати, открити при разкопките в Сердика, принадлежат на петима византийски императори в периода от началото на VI до второто десетилетие на VII в. (Анастасий I, Юстин I, Юстиниан I, Тиберий II Константин, Ираклий). Печатите на император Анастасий I и Юстин I се идентифицират за първи път в специализираната книжнина, а моливдовулът на Тиберий II се явява втори описан екземпляр в литературата. Този печат има връзка с официалната кореспонденция относно възстановителните дейности по градския водопровод. Намерените моливдовули в Сердика са свидетелство за кореспонденцията между централната власт и града. Най-многобройни (9) са печатите от император Юстиниан I, за които явно има сериозен повод, принудил императора да изпраща настойчиво нареждания до Сердика. Много е вероятно това да се отнася до събитията от 550 г., когато императорът изпраща заповеди за рекрутиране на войска за поход към Италия срещу Тотила. Не бива да се изключва и възможността причина за активността на Юстиниан I да са споровете около статута на Сердикийския епископ и неговата субординация на новоучредената катедра в Юстиниана Прима.

Към други исторически събития насочва печатът на Фока, бъдещият император, който оглавява бунт на войската срещу тогавашния император Маврикий.

За първи път в българската историография са описани и обсъдени редките паметници *signacula* – оловни плочки с изписани имена върху тях. Вероятно това са имената на градски магистрати, почитани граждани с определена заслуга към Сердика, разпознаваеми личности, които имат своите отговорности и се ползват с уважението на жителите на града. Тези паметници са незаменим източник на информация за социалния живот в Сердика.

Принос в изследването е идентифицирането на името от две плочки с това на архиепископ Леонтий, познат от надпис от времето на император Тиберий II Константин (578–582 г.).

Представената разработка върху откритите в Сердика нумизматични и сфрагистични материали от VI – първите десетилетия на VII в., които имат сравнително точна датировка, допринася с информацията си за изясняване на генералния проблем за прехода от Античността към Средновековието. Практическата значимост на изследването се състои в това, че неговите резултати обогатяват представата за политическата и икономическата история на Сердика през Късната античност, предоставят нова информация за ролята на града в политическия живот на Империята, както и за връзката му с финансовите имперски служби. Посочените изводи могат да бъдат използвани в различни по тематика и области научни изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Тежести и части от везни от южната половина на двореца във Велики Преслав. – НС, 1992, 1–2, 30–35.

Аладжов 2010: А. Аладжов. Византийският град и българите VII–IX век (по археологически данни) (Дисертации, 4). София, 2010.

Аладжов 2015: Ж. Аладжов. Кръстовиден монограм върху ранновизантийска апликация. – НСЕ, 11, 2015, 179–83.

Ангелов 1976: Д. Ангелов. История на Византия. Първа част. София, 1976.

Андонов 2019: К. Андонов. Византийските императорски печати от България – представителната част от българската сфрагистична колекция. Приносът на Иван Йорданов. – В: *In Honorem* 6. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен, 2019, 30–47.

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Бешевлиев 1976: В. Бешевлиев. За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност. – Археология, 18, 1976, 2, 49–51.

Бобчев 1989: С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. – В: В. Велков, Т. Иванов, М. Станчева (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 2. София, 1989, 37–58.

Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. Т. 1. София, 1999.

Божилов и др. 1997: Ив. Божилов, Ив. Билярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев. Византийските василевси. София, 1997.

Божкова 1977: Б. Божкова. Медна пластинка-екзагия от Велики Преслав. – Нумизматика, 1977, 1–2, 11–21.

Божкова 2000: Б. Божкова. Съкровище от ранновизантийски монети от София. – НС, 2000, 2, 18–37.

Божкова 2004: Б. Божкова. Монетни находки от архиепископския комплекс (IV–VI в.) „Южен парк – Лозенец“, София. – НСЕ, 1, 2004, 73–86.

Божкова 2016: Б. Божкова. Монети (II–VI в.) от археологическото проучване на обект „пл. „Независимост“, София. – В: Сердика–Средец–София, 6. Сборник в памет на Магдалина Станчева. София, 2016, 45–50.

Божкова, Петрунова 2008: Б. Божкова, Б. Петрунова. Ранновизантийско златно монетно съкровище от крепостта „Св. Петка” при град Пещера. – НСЕ, 4, 2008, 57–63.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2014: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Археологическо проучване на обект „Западна порта на Сердика“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 366–369.

Борисова-Кацарова, Станев 2017: И. Борисова-Кацарова, Ал. Станев. Западната порта на Сердика. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 314–316.

Бурмов 1952: А. Бурмов. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология. – ГСУ–ФИФ, 47, 1952, 2, 167–215.

Бънов 2005: П. Бънов. Късноантични мерки за тежест от Исторически музей – Плевен. – В: Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. Христо Харитонов. Велико Търново, 2005, 207–212.

Бъчваров 1984: Ив. Бъчваров. Средновековни монети от местността Кадън бунар при с. Драганово, Великотърновски окръг. – Нумизматика, 1984, 1, 31–41.

Бъчваров 1994: Ив. Бъчваров. Монети от Ряховец. В. Търново, 1994.

Бъчваров, Балабанов 1982: Ив. Бъчваров, Д. Балабанов. Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков. – Нумизматика, 1982, 4, 30–32.

Василев 1988: В. Василев. Оловна тежест от Лизимахия. – Нумизматика, 1988, 1, 7–8.

Вачкова 2013: В. Вачкова. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации. София, 2013.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (VI–VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.

Велков 1981: В. Велков. Тракия в системата на ранновизантийската държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. София, 1981, 79–90.

Велков 1989: В. Велков. Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н.е. (В светлината на писмените извори). – В: София през вековете. Т. 1. Древност, Средновековие, Възраждане. София, 1989, 14–26.

Велков, Тъпкова-Заимова 1979: В. Велков, В. Тъпкова-Заимова. Тракия и Илирик през IV в. – В: История на България. Т. 1. София, 1979, 377–387.

Венедиков 1958: Ив. Венедиков. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. – В: Изследвания в чест на 80-годишнината на акад. Димитър Дечев. София, 1958, 323–326.

Венедиков, Петров 1964: Ив. Венедиков, Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. София, 1964, 77–108.

Владимирова 1985: Д. Владимирова. Екзагии от Долна Мизия. – Нумизматика, 1985, 1, 22–31.

Владимирова-Аладжова 1992: Д. Владимирова-Аладжова. Съкровище от медни византийски монети от VI в. – ИИМШ, 7, 1992, 73–91.

Владимирова-Аладжова 1998: Д. Владимирова-Аладжова. Още за варварските имитации в монетното обращение през VI в. – НС, 1998, 1, 70–75.

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – В: И. Щерева, Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида – Сливен. Т. 1. (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 97–114.

Владимирова-Аладжова 2001а: Д. Владимирова-Аладжова. Новооткрита стъклена екзагия. – НС, 2001, 1–2, 42–46.

Владимирова-Аладжова 2005: Д. Владимирова-Аладжова. Епархът и провинциите през VI–VII в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. София, 2005, 147–150.

Владимирова-Аладжова 2006: Д. Владимирова-Аладжова. Съкровището от Везенково и белезите за богатство през Късната античност. – НСЕ, 3, 2006, 1, 159–172.

Владимирова-Аладжова 2006а: Д. Владимирова-Аладжова. Монетната циркулация в селището Хисарлъка край Сливен. – Археология, 2006, 1–4, 187–190.

Владимирова-Аладжова 2007: Д. Владимирова-Аладжова. За ранновизантийските стъклени екзагии от България. – Археология, 2007, 1–4, 150–161.

Владимирова-Аладжова 2008: Д. Владимирова-Аладжова. Екзагии от шест унции от България. – В: Югоизточна Европа през Античността, VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. *Studia in Honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva.* София, 2008, 524–531.

Владимирова-Аладжова 2009: Д. Владимирова-Аладжова. Контролната функция на византийската държава във финансите и търговията през V–VII в. – В: Проблеми и

предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Пловдив, 2009, 176–187.

Владимирова-Аладжова 2010: Д. Владимирова-Аладжова. Средновековни тежести-еталони (екзагии) от България. – В: Stephanos Archaeologios in honorem Professoris Stephcae Angelova (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. V). София, 2010, 679–694.

Владимирова-Аладжова 2010а: Д. Владимирова-Аладжова. Непубликувани средновековни тежести-еталони (екзагии) от България. – ИИМКн, 15, 2010, 159–166.

Владимирова-Аладжова 2011: Д. Владимирова-Аладжова. Рядък сестерций на Британик от Сердика (предварително съобщение). – Археология, 2011, 2, 110–117.

Владимирова-Аладжова 2013: Д. Владимирова-Аладжова. Разпространението на монетите от 16 нумии на император Юстиниан I. – НСЕ, 9, 2013, 93–100.

Владимирова-Аладжова 2013–2014: Д. Владимирова-Аладжова. Печат на император Ираклий (610–640) от Сердика. – Bulgaria Mediaevalis, 4–5, 2013–2014, 19–23.

Владимирова-Аладжова 2014: Д. Владимирова-Аладжова. Монета на Септимий Север от Галатия, открита в Сердика. – НСЕ, 10, 2014, 51–56.

Владимирова-Аладжова 2016: Д. Владимирова-Аладжова. Нумизматични данни за синкретизма в култа към трите нимфи през II в. – В: Тракия и околния свят. Сборник с доклади от национална научна конференция, 27–29 октомври 2016 г. Шумен, 2016, 326–333.

Владимирова-Аладжова 2016а: Д. Владимирова-Аладжова. Печат на Приск от Сердика (VI–VII в.). – Bulgaria Mediaevalis, 7, 2016, 33–38.

Владимирова-Аладжова 2017: Д. Владимирова-Аладжова. Златна монета на император Теодосий II от древна Сердика. – Известия на музея в Разград, 2, 2017, 520–523.

Владимирова-Аладжова 2017а: Д. Владимирова-Аладжова. Печат на император Тиберий II Константин от Сердика. – В: ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ. Сборник в чест на професор Петър Делев. София, 2017, 627–632.

Владимирова-Аладжова 2017б: Д. Владимирова-Аладжова. Нумизматични данни за историята на Сердика през V век. – НСЕ, 13, 2017, 183–190.

Владимирова-Аладжова 2018: Д. Владимирова-Аладжова. Графити върху златните монети на императриците от V век. – В: Писменост, книжовници, книги: българската следа в културната история на Европа. Шумен, 2018, 165–172.

Владимирова-Аладжова 2018а: Д. Владимирова-Аладжова. Анонимен печат от края на V и началото на VI век, открит в Сердика. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. Георги Николов. София, 2018, 125–131.

Владимирова-Аладжова 2018б: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и пломби от времето на тетрархията, открити в Сердика. – НСЕ, 14, 2018, 107–113.

Владимирова-Аладжова 2018в: Д. Владимирова-Аладжова. Сребърни монети на император Ираклий (610–641). – В: Археологически хоризонти. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов. Пловдив, 2018, 114–120.

Владимирова-Аладжова 2018г: Д. Владимирова-Аладжова. Търговски печати от Сердика. – В: *Stephanos archaeologicos ad 80 annum professoris Ludmili Getov* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum VI). София, 2018, 509–514.

Владимирова-Аладжова 2019: Д. Владимирова-Аладжова. Оловни печати от антична Сердика (обект ул. „Веслец“ № 13). – В: ΑΝΤΙΧΑΡΙΣΜΑΤΟΣ ΕΠΙΣΦΡΑΓΙΣΙΣ. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов (*In Honorem 6*). Шумен, 2019, 145–150.

Владимирова-Аладжова 2019а: Д. Владимирова-Аладжова. Фалшива монета на императрица Луцила, открита в Сердика. – Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 18, 2019, 163–167.

Владимирова-Аладжова 2020: Д. Владимирова-Аладжова. Съкровище от златни монети, открити в Сердика. – НСЕ, 16, 2020, 11–126.

Владимирова-Аладжова 2021: Д. Владимирова-Аладжова. Печати на император Юстиниан I (527–565 г.), открити в Сердика. – В: Jubilaeus VIII. Back to the Sources. In Memory of the Editors of "Sources for the Ancient History and Geography of Thrace and Macedonia", on the Occasion of the 70th Anniversary from the Publication of the Second Extended Version in 1949. Part 2: Archaeology and Numismatic. София, 2021, 25–33.

Владимирова-Аладжова, под печат: Д. Владимирова-Аладжова. Находка от византийски монети от VI век, открита в Сердика. – НСЕ, 17, под печат.

Владимирова-Аладжова, Аладжов 2008: Д. Владимирова-Аладжова, Ж. Аладжов. Новооткрити средновековни тежести еталони. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. – Acta Musei Varnaensis, VII-2. Варна, 2008, 56–62.

Войнов, Милев 1971: М. Войнов, А. Милев. Латинско -български речник. София, 1971.

Гај-Поповић 1980: Д. Гај-Поповић. Оловни печат цара Јустинијана. – Нумизматичар, 3, (Београд), 1980, 165–168.

Герасимов 1940/42: Т. Герасимов. Римски екзагии от България. – ИБАИ, 14, 1940/42, 230–232, обр. 325.

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Оловна тежест от Аполония. – ИНМБ, 1, 1950, 32–37.

Герасимов 1956: Т. Герасимов. Монетна теглилка с образите на Реметалк I, жена му и Август. – ИАИ, 20, 1956, 588–590.

Герасимов 1964: Т. Герасимов. Предговор. – В: Сердика – археологически материали и проучвания. Т. 1. София, 1964, 5–8.

Герасимов 1969: Т. Герасимов. Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. – ИАИ, 31, 1969, 231–237.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Ранновизантийски екзагии от България. – Археология, 1973, 2, 54–58.

Герасимова 1976: В. Герасимова. Оловна тежест от Пчеларово. – Векове, 1976, 3, 77–79.

Герасимова-Томова 1977: В. Герасимова-Томова. Две антични оловни тежести. – Нумизматика, 1977, 23–25.

Герасимова-Томова 1981: В. Герасимова-Томова. Графити върху монети от Горнославското съкровище. – Нумизматика, 1981, 3, 8–11.

ГИБИ 2: Гръцки извори за българската история. Т. 2. София, 1958.

ГИБИ 3: Гръцки извори за българската история. Т. 3. София, 1960.

Горгиевска 1992: А. Горгиевска. Ексагии од Хераклеја Линкестидска. – Зборник на трудови, 10–11, 1992 (Битола), 12, 1–2.

Горелый 1996: А. В. Горелый. Идентификация обрезанных боспорских монет с византийскими гирьками. – Советская археология, 1996, 1, 87–99.

Господинов 1921: Ю. Господинов. Некрополът около църквата „Св. София". – В: Р. Попов, Г. Кацаров, Ю. Господинов. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността (Материали за историята на София, 5). София, 1921, 54–69.

Грабар 2000: А. Грабар. Император в византийском искусстве. Москва, 2000.

Григоров 2012: В. Григоров. Дискусия за прехода между Античността и Средновековието и за хронологичните рамки на „средните векове". – Археология, 2012, 2, 54–65.

Григорова 1969: К. Григорова. Монетни съкровища от София и Софийско. – Известия на българските музеи, 1, 1969, 43–59.

Григорова 1981: К. Григорова. Комплект екзагии от фонда на МИС. – сп. София, 1981, 9, 10.

Григорова 1983: К. Григорова. Антична баня. – сп. София, 1983, 2, 26.

Григорова 1986: К. Григорова. Проучвания в центъра на София. – В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 70.

Гурулёва 2018: В. В. Гурулёва. Византийские весовые знаки. Каталог коллекции. Государственый Ермитаж Санкт-Петербург, 2018.

Гурулёва 2020: В. В. Гурулёва. Византийские стеклянные экзагии в Крыму. – VII Международный Нумизматический Симпозиум „ПриPONTийский меняла: деньги местного рынка", Судак, 21–25 сентября 2020 г. Материалы научной конференции. Симферополь, 2020, 59–66.

Гюзелев, Божилов 1999: В. Гюзелев, Ив. Божилов. История на Средновековна България VII–XIV век. Т. 1. София, 1999.

Данчева-Василева 2006: А. Данчева-Василева. Демографски и етнически промени в Сердика и нейната област през IV – VII в. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 487–498.

Данчева-Василева 2008: А. Данчева-Василева. Град Сердика и политическата история на ранна Византия през IV – 70-те години на V в. – ИПр, 2008, 3–4, 2–23.

Данчева-Василева 2009: А. Данчева-Василева. Сердика и славянските нашествия във Византийската империя VI–VII в. – В: Eurika. *In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae.* София, 2009, 79–91.

Данчева-Василева 2009а: А. Данчева-Василева. Българският Средец – византийската крепост Сердика (Триадица) – XI–XII в. – В: 1200 години Сердика – Средец – София в България. Сборник научни статии. София, 2009, 47–85.

Данчева-Василева 2009б: А. Данчева-Василева. Етнически състав и демографски промени в Сердика (Средец, Триадица) според писмените извори. – В: „България, земя на блажени…". *In memoriam proferssoris Iordani Andreevi.* Велико Търново, 2009, 294–313.

Данчева-Василева 2015: А. Данчева-Василева. Имената на Сердика през вековете. – Bulgaria Mediaevalis, 6, 2015, 429–452.

Данчева-Василева 2017: А. Данчева-Василева. История на средновековна София, IV–XIV век. София, 2017.

Данчева-Василева 2017а: А. Данчева-Василева. Късноримски и византийски императори, свързани с историята на средновековна София (просопографски обзор). – Bulgaria Mediaevalis, 8, 2017, 335–356.

Даскалов 2003: М. Даскалов. Принос към историята на Сердика, околностите ѝ и района на Горна Струма през втората половина на VI – началото на VII век. – ИИМКн, 2003, 9, 287–296.

Даскалов, Горянова 2009: М. Даскалов, Сн. Горянова. Раннохристиянски комплекс в квартал „Лозенец", София. – В: 1200 години Сердика – Средец – София. Сборник научни статии. София, 2009, 118–136.

Даскалов и др. 2001: М. Даскалов, Сн. Горянова, М. Иванов. Спасително археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в гр. София – Южен парк (кв. 13, парцел I-153 по ЗРП на гр. София) през 2000 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2000 г. София, 2001, 133.

Даскалов и др. 2002: М. Даскалов, Сн. Горянова, К. Трендафилова. Археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в гр. София – Южен парк (кв. 13, парцел I-153 по ЗРП на гр. София) през 2000 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 124.

Дзанев 2009: Г. Дзанев. Късноантични контролни тегловни мерки, изработени от бронзови монети. – НСЕ, 5, 2009, 411–416.

Димитров и др. 1966: Д. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, В. Найденова. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г. – ИАИ, 29, 1966, 99–114.

Димова 2007: Ст. Димова. Ранновизантийски печати (V–VI в.) от фонда на Археологическия музей в Несебър. – В: Тракия и Хемимонт, IV–XIV век. Т. 1. Варна, 2007, 141–143.

Динчев 1998: В. Динчев. По въпроса за градските дифиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия. – Археология, 1998, 1–2, 16–23.

Динчев 1998а: В. Динчев. Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения. – Археология, 1998, 3–4, 25–33.

Динчев 1999: В. Динчев. За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia – надценените центрове. – Археология, 1999, 1–2, 13–31.

Динчев 2001: В. Динчев. Класификация на късноантичните градове на Thracia и Dacia – модел и интерпретация. – ГАИМ–БАН, 1, 2001, 223–252.

Динчев 2005: В. Динчев. Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum 4). София, 2005, 277–295.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia) (Разкопки и проучвания, 35). София, 2006.

Динчев 2009: В. Динчев. Новите късноримски центрове на Scythia и Moesia Secunda. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 414–448.

Динчев 2010: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през Късната античност: Serdica. – Археология, 2010, 3–4, 24–40.

Динчев 2011: В. Динчев. Към характеристиката на градоустройството на Serdica. – Археология, 2011, 1–2, 61–77.

Динчев 2011а: В. Динчев. Обществените бани на Serdica. – В: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 101–124.

Динчев 2013: В. Динчев. Северната крепост на Serdica (Сердика II). История и актуално състояние на проучванията. – В: In honorem professoris Георги Кузманов (ИНАИ, 41). София, 2013, 237–279.

Динчев 2013а: В. Динчев. Западният сектор на късноантичната балканска преградна линия. – В: Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 532–553.

Динчев 2014: В. Динчев. „Света София“ и Сердика. София, 2014.

Динчев, Гатев 1999: В. Динчев, Й. Гатев. Разкопките при археологическия музей в София. – Археология, 1999, 3–4, 49–61.

Добруски 1896: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 13, 1896, 398–442.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 18, 1901, 704–812.

Дончева-Петкова 1981: Л. Дончева-Петкова. Оловни тежести от Плиска. – Нумизматика, 1981, 3, 22–28.

Дочев 2017: К. Дочев. Монетите на византийската фамилия Палеолози в българското парично обращение 1259–1396. Велико Търново, 2017.

Драганов 1994: Д. Драганов. Късноантични мерки за тежест от Кабиле и хинтерланда. – Известия на музеите от Югоизточна България, 17, 142–149.

Дуйчев 1972: Ив. Дуйчев. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София, 1972.

Жеков 1987: Г. Жеков. Две имитации на византийски медни монети от VI в. – Нумизматика, 1987, 1, 22–25.

Жекова 2019: Ж. Жекова. Варварските нашествия в провинция Втора Мизия според данните от сфрагистиката. – НСЕ, 15, 2019, 103–120.

Златкова 1981: А. Златкова (ред.). Гай Светоний Транквил. Дванадесетте цезари. Божественият Клавдий. София, 1981, 183–212.

Иванишевић 1992: В. Иванишевић. Римски и византијски печати и медаљони из збирке Народног музеја у Пожаревцу. – Нумизматичар, 15, 1992, 47–52.

Иванишевић, Стаменковић 2014: В. Иванишевић, С. Стаменковић. Имитација полуфолиса Јустина II са Царичиног града (*Justiniana Prima*). – Нумизматичар, 32, 2014, 169–176.

Иванов 2010: М. Иванов. Късноантичният балнеум под „Св. Георги" в София – *addenda et corrigenda.* – Археология, 2010, 3–4, 123–128.

Иванов 2011: М. Иванов. Обект „Метростанция 8-II", гр. София, античен период. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 316–319.

Иванов 2012: М. Иванов. Археологическо проучване през 2011 г. на обект „Метростанция 8-II", гр. София, централен сектор. Античен период. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 315–317.

Иванов 2012а: М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Подлеза" под бул. „Княгиня Мария Луиза", гр. София. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 318–320.

Иванов 2013: М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8-II", сектор „Изток", гр. София. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 290–292.

Иванов 2013а: М. Иванов. Terra sigillata от Сердика. – В: In honorem professoris Георги Кузманов (ИНАИ, 41). София, 2013, 147–160.

Иванов 2016: М. Иванов. Викингска култова брадвичка-амулет от София. – В: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa (ГНАМ, 13). София, 2016, 259–262.

Иванов 2020: М. Иванов. Сердика от Клавдий до Хадриан. (Разкопки и проучвания, 45). София, 2020.

Иванов, Горянова 2011: М. Иванов, Сн. Горянова. Сердика – София. Обект „Метростанция 8-II", гр. София. – В: Българска археология 2010. Каталог към изложба. София, 2011, 55–59.

Иванов, Горянова 2011а: М. Иванов, Сн. Горянова. „Метростанция 8-II", гр. София, бул. „Княгиня Мария Луиза" (отчет за проучване на археологически останки от Средновековието, периода на османското владичество и Възраждането). – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 456–459.

Иванов 1960: Т. Иванов. Паметници от Пауталия. – ИАИ, 23, 1960, 205–230.

Иванов 1993: Т. Иванов. Сердика в светлината на епиграфските паметници. – ГНАМ, 9, 1993, 225–232.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952–1953 г. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания, Т. 1. София, 1964, 9–76.

Йорданов 2011: Ив. Йорданов. Печати на двама византийски пълководци от VI в., намерени в България. Опит за идентифициране. – Acta Musei Varnaensis, VIII-2, 2011, 207–213.

Йорданов 2011а: Ив. Йорданов. Средновековният Дръстър според данните на сфрагистиката (VI–XII в.). – Античная древность и средние века, 2011, 40, 79–120.

Йорданов 2011б: Ив. Йорданов. I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1–3. Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda. – НСЕ, 7, 2011, 189–228.

Йорданов, Аладжов 1991: Ив. Йорданов, Д. Аладжов. Непубликувани оловни печати от Хасково (I). – Археология, 1991, 1, 44–56.

Йорданов и др. 1998: Ив. Йорданов, А. Койчев, В. Мутафов. Средновековният Ахтопол VI–XII в. според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – НС, 1998, 2, 67–90.

Йотов 1988: В. Йотов. Екзагии от музеите в Толбухин и Силистра. – Нумизматика, 1988, 2, 18–20.

Йотов 2013: В. Йотов. Ергастерий начала VII в. в византийской крепости на мысе св. Атанас в городе Бяла, Варненской области (Предварительное сообщение). – В: Нартекс Byzanina Ukrainensis. Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Харьков, 2013, 426–436.

Йотов, Минчев 2013: В. Йотов, Ал. Минчев. Късноантична крепост на нос Св. Атанас. Варна, 2013.

Карпантие 2001: Е. Карпантие. От римското Средиземноморие към византийското Средиземноморие (V–VII в.). – В: История на Средиземноморието. София, 2001, 101–123.

Кацаров 1910: Г. Кацаров. Принос към старата история на София. София, 1910.

Кацарова и др. 2016: В. Кацарова, Сн. Горянова, А. Станев. Археологически проучвания на обект „Форум на Сердика“ – Площад „Св. Неделя“ гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 549–553.

Кацарова и др. 2017: В. Кацарова, А. Станев, Сн. Горянова. Археологически проучвания в северната половина на площад „Св. Неделя“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2016 година. София, 2017, 311–314.

Кацарова и др. 2018: В. Кацарова, А. Станев, Сн. Горянова. Археологически проучвания в северната половина на площад „Св. Неделя“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 253–256.

Кацарова и др. 2019: В. Кацарова, А. Станев, Сн. Горянова. Археологически проучвания на площад „Света Неделя“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 279–282.

Кацарова и др. 2019а: В. Кацарова, Сн. Горянова, Ал. Станев. Площад „Св. Неделя“, гр. София. – В: Станев и др. Археология на София и Софийско, 2015–2019. Каталог на изложба. София, 2019, 83.

Квинто 1990: Л. Квинто. Отново за оловните тежести от Плиска. – Нумизматика, 1990, 4, 24–27.

Ковачев 2009: Г. Ковачев. Чумните епидемии в българските земи през Късната античност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. – В: „България, земя на блажени…“ *In memoriam Professoris Iordani Andreevi.* Велико Търново, 2009, 434–449.

Койчева 1984: К. Койчева. Ранновизантийски мерки за тегло. – Нумизматика, 1984, 4, 22–25.

Кропотник 1973: В. В. Кропотник. Византийский экзагий из Керчи. – Византийский временник, 34, 1973, 262–263.

Лазаренко 2002: И. Лазаренко. Късноримска мярка за тежест, изготвена от одесоска бронзова монета. – Numismatica Bulgarica, 1, 2002, 1, 19–23.

Лазаренко 2003: И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по време на император Ираклий. – ИНМВ, 34–35/ 49–50 (за 1998–1999), 2003, 150–260.

Лазаров 1991: Л. Лазаров. Монети от 16 нумии на Юстиниан I, сечени в Тесалоника и открити в България. – Нумизматика, 1991, 1–2, 16–22.

Лазаров 1994: Л. Лазаров. Оловни тежести от Дългополския музей. – Анали, 1994, 2–3, 107–113.

ЛИБИ 1: Латински извори за българската история. Т. 1. София, 1958.

Лилчић 2001: В. Лилчић. Exagia solidi са територије Македоније. – In: Vestigdtio Vetustatis. Београд, 2001, 283–293.

Литаврин 1984: Г. Г. Литаврин. Как са живели византийците. София, 1984.

Лихачов 1911: К. М. Лихачов. Некоторые старейшие типы печатей византийских императоров (Нумизматический сборник, 1). Москва, 1911, 497–539.

Лихачёв 1915–1916: Н. П. Лихачёв. Из лекцій по сфрагистике. Перепечатано с изданія 1899 г. С. Петербург, 1915–1916.

Маринова и др. 2018: М. Маринова, П. Стоянова, Т. Мешекова, М. Дойчинова. Под знака на Меркурий. Търговията в София. София, 2018.

Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през Късната античност (IV–VI век). София, 1995.

Машов 1997: С. Машов. Късноантични и ранновизантийски мерки за тежест в колекцията на Историческия музей във Враца. – Известия на музеите от Северозападна България, 25, 1997, 55–65.

Минкова 2006: М. Минкова. Късноантични и ранновизантийски мерки за тежест от района на Августа Траяна – Берое. – НСЕ, 3, 2006, 1, 177–184.

Минчев 2005: Ал. Минчев. Бронзови теглилки от Средновековието и Османския период във Варненския археологически музей. – В: Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.) (Acta Musei Varnaensis, III-1). Варна, 2005, 241–252.

Михайлов 2007: С. Михайлов. Проблеми на ранновизантийската нумизматика (VI–VII в.) в българските нумизматични изследвания. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, 22, 2007, 207–218.

Михайлов 2018: С. Михайлов. Парично обращение в провинция Втора Мизия, 498–681 г. Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор". Непубликувана. Велико Търново, 2018.

Мутафчиев 1995: П. Мутафчиев. Лекции по история на Византия. Т. 1. София, 1995, 135–143.

Нешева 1985: В. Нешева. Металообработване, ювелирство. – В: Средновековният Червен. София, 1985.

Овчаров 2012: Н. Овчаров. Новооткрит печат с изображение на лъв от Перперикон и въпросът за средновизантийския период на скалния град. – В: In honorem professoris Димитър Овчаров (ИНАИ, 40). София, 2012, 168–176.

Острогорски 1998: Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998.

Паунов 2004: Е. Паунов. Късноримски и ранновизантийски мерки за тежести и екзагии от земите на Горна Струма. – ИИМКн, 11, 2004, 49–53.

Пенчев 2008: Вл. Пенчев. Част от колективна находка с медни ранновизантийски монети от VI век от фонда на НИМ – София. – ИНИМ, 19, 2008, 57–67.

Пенчева 2010: Е. Пенчева. Ранновизантийско укрепено селище в местността „Градище", землището на село Ковачевци, Самоковско. – ИНИМ, 22, 2010, 29–52.

Перетерской 1984: И. С. Перетерской. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с премечаниями И. С. Перетерским. Москва, 1984.

Протич 1912: А. Протич. Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. Художествено-историческо изследване (Материали за историята на София, 2). София, 1912.

Рогева 1981: К. Рогева. Комплект екзагии. София, 1981.

Сариа 1939: Б. Сариа. Византиски оловни печат из Царичина града. – Старинар, 14, 1939, 3–6.

Серов 2011: В. В. Серов. Финансовая политика Юстиниана Великого. Новосибирск – Барнаул, 2011.

Соколова 2007: И. В. Соколова. Печати византийских императоров. Каталог колекции. Санкт-Петербург, 2007.

Сорочан 2001: С. Б. Сорочан. Византия IV–IX веков. Харьков, 2001.

Станев, Ждраков 2001: С. Станев, З. Ждраков. ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за една акламация от сердикийската църква „Св. София"). – Археология, 2001, 1–2, 20–29.

Станев и др. 2019: А. Станев, П. Стоянова, Е. Николова, М. Дойчинова, Цв. Йотов, Л. Дафова, Ив. Иванов. Археология на София и Софийско, 2015–2019. Каталог на изложба. София, 2019.

Станчева 1974: М. Станчева. Усвояване на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни). – ИБИД, 1974, 29, 209–222.

Станчева 1989: М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Археологичеси материали и проучвания. Т. 2. София, 1989, 6–36.

Станчева 1994: М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. – В: Сердика–Средец–София, 2, 1994,53–79.

Станчева 1997: М. Станчева. Към изучаването на античната сграда под площад „Света Неделя". – В: Сердика–Средец–София, 3, 1997, 7–50.

Станчева 1999: М. Станчева. София от древността до нови времена. София, 1999.

Старостин 2017: Д. Н. Старостин. От поздней Античности к раннему Средневековью: Формирование структур власти и её образов в королевстве франков в период правления Меровингов (V–VIII вв.). Москва – Санкт-Петербург, 2017.

Степанова 2000: Е. В. Степанова. К эволюции монограмм на ранневизантийских печатях. – Византийский временник, 59 (84), 2000, 230–240.

Стойков 2011: Вл. Стойков. Моливдовул на Юстиниан I (527–565), открит в крепостта „Ковачевско кале", Поповско. – Acta Musei Varnaensis VIII-2, 2011, 200–205.

Стоянова, Прокопов 2018: П. Стоянова, И. Прокопов. Колективна монетна находка от Сердика с римски денари (края на II в. пр. Хр. – началото на II в. сл. Хр.). – В: Общество, царе, богове. Сборник в памет на проф. Маргарита Тачева. София, 2018, 331–342.

Тенчова 2011: А. Тенчова. Монетна циркулация през VI–VII век в земите на днешна Югоизточна България. Дисертация за получаване на образователната и научна степен „доктор". Непубликувана. София, 2011.

Тенчова 2011а: А. Тенчова. Монетни находки от района на град Харманли като извор за икономическия живот на региона от началото на VI до началото на VII век. – Историкии, 4, 2011, 100–114.

Тенчова 2012: А. Тенчова. Съкровище с ранновизантийски монети от с. Дюлино, община Бяла. – В: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΕΣ ΘΑΣΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60-годишнина. Велико Търново, 2012, 619–640.

Тенчова-Янцик 2017: А. Тенчова-Янцик. Византийските монети и монетовидни паметници като средство за политическа пропаганда. – В: Сборник в чест на проф. Петър Делев. София, 2017, 633–638.

Теодосиев 2017: Н. Теодосиев. Опис на колективните монетни находки от България. Т. 1–2. София, 2017.

Торбатов 1991: С. Торбатов. Mihail Zahariade. Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucareşti, 1988, 200 p. (Михаил Захариаде. Втора Мизия, Скития и Нотиция Дигнитатум. Букурещ, 1988, 200 с.). – Добруджа, 8, 1991, 229–233 (рецензия).

Торбатов 1999: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII век). София, 1999 (автореферат).

Торбатов 2001: С. Торбатов. Ранновизантийска теглилка за ауреуси. – НС, 2001, 1–2, 46–47.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Монетна циркулация в градището край Одърци (310 пр. Хр. – 610 сл. Хр.). Велико Търново, 2002.

Торбатов 2002–2003: С. Торбатов. Ранновизантийско монетно съкровище от кастела Carea/Creas (провинция Скития). – НС, 9, 2002–2003, 20–27.

Тотев 1975: Т. Тотев. Византийска стъклена екзагия от Велики Преслав. – Музеи и паметници на културата, 15, 1975, 1–2, 10–11.

Тотев и др. 2019: Б. Тотев, Д. Добрев, С. Михайлов, К. А. Лавыш. Клады ранневизантийских монет из монастыря в Славната Канара: свидетельство византийско-аварских войн второй половины VI в. – Stratum plus. Археология и культурная антропология, 6, 2019, 147–154.

Тъпкова-Заимова 1966: В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII век. София, 1966.

Тъпкова-Заимова 1979: В. Тъпкова-Заимова. Политическа история през V в. – В: История на България. Т. 1. 1979, 405–413.

Филипова 2001: С. Филипова. Монети от разкопките в късноантичния град Германия. – НС, 2001, 1–2, 51–60.

Филипова 2005: С. Филипова. Монетна циркулация в Пауталия през VI в. – Известия на Регионален исторически музей – Русе, 9, 2005, 84–88.

Филипова 2006: С. Филипова. Късноантични мерки за тежест от с. Бистрица, Дупнишко. – НСЕ, 3/1, 2006, 185–190.

Филипова 2009: С. Филипова. Дисковидна тежест от Пауталия. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 462–464.

Филипова 2018: С. Филипова. Непубликувани екзагии от фонда на РИМ – Кюстендил. – ИИМКн, 19, 2018, 239–276.

Филов 1912/1913: Б. Филов. Находка при Акалан. – ИБАД, 3, 1912/1913, 324–325.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София (Материали за историята на София, 4). София, 1913.

Христова 1993: З. Христова. Съкровище от Хаджи Синанлар. – НС, 1993, 1–4, 80–92.

Чуистова 1962: Л. И. Чуистова. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. – В: Археология и история Боспора. Сборник статей. Т. 2. Симферополь, 1962.

Шалганов 1989: К. Шалганов. Стратиграфски наблюдения върху участък от сердикийския некропол. – В: Сердика. Археологичеси материали и проучвания. Т. 2. София, 1989, 59–65.

Шалганов 2008: К. Шалганов. Нови данни за укрепителната система на римския град Сердика. – В: София и нейното културноисторическо наследство. София, 2008, 9–16.

Шалганов 2011: К. Шалганов. Археологическите паметници в София. Пътеводител. София, 2011.

Шалганов 2016: К. Шалганов. Археологическо проучване на терена на Ларгото (пл. „Независимост“) в София 2009–2011 г. (предварително съобщение). – В: Сборник в памет на Магдалина Станчева (Сердика – Средец – София, 6). София, 2016, 36–44.

Шалганов, Иванов 2006: К. Шалганов, М. Иванов. Новооткрит късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София, през 2001 г. – В: Spartacus. Т. 2. Велико Търново, 2006, 314–324.

Шалганов, Кирова 2010: К. Шалганов, Н. Кирова. Археологически проучвания, проведени от Музея за история на София от 50-те години до днес. – В: Сердика–Средец–София, 5, 2010, 20–45.

Шалганов, Козарев 2010: К. Шалганов, Н. Козарев. Спасителни разкопки на пл. „Независимост“ (Ларгото), София. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 351–352.

Шалганов, Козарев 2011: К. Шалганов, Н. Козарев. Проучвания на терена на пл. „Независимост“ (Ларгото), гр. София. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 313–315.

Шалганов, Козарев 2012: К. Шалганов, Н. Козарев. Проучвания на терена на пл. „Независимост“ (Ларгото), София. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 313–315.

Шалганов, Стоянова 2016: К. Шалганов, П. Стоянова. Спасително археологическо проучване в резервата „Сердика – Средец“, обект „Ларго“ (пл. „Независимост“). – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 543–546.

Шкорпилови 1890: Братя (Херман и Карел) Шкорпилови. Средновековни черкви и гробища в София. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 2, 1890, 40–60.

Шюкрю 2006: Т. Шюкрю. Две късноантични екзагии от района на Първомай. – НСЕ, 3, 2006, 1, 173–176.

Юрукова 1965: Й. Юрукова. Варварски подражания на византийски бронзови монети от VI в. – Археология, 1965, 1, 21–23.

Юрукова 1969: Й. Юрукова. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI–X в.). – Археология, 1969, 3, 21–30.

Юрукова 1976: Й. Юрукова. Екзагия от времето на Реметалк I. – Нумизматика, 1976, 3, 26–30.

Юрукова 1978: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, 1978, 4, 58–62.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1979 г. – Археология, 1981, 1–2, 126–130.

Юрукова 1981а: Й. Юрукова. Антични и ранновизантийски монети. – В: Перник. Т. 1. София, 1981, 218–262.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия, II–III в., Хадрианопол. София 1987.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Съкровището от Акалан. – НС, 1–2, 1992, 10–16.

Юрукова 1994: Й. Юрукова. Нови стъклени екзагии, открити при археологически разкопки от България. – НС, 3, 1994, 3–10.

Юрукова 2001: Й. Юрукова. Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско. – ГАИМ, 1, 2001, 214–222.

Aarts 2005: J. Aarts. Coins, Money and Exchange in the Roman World. A Cultural-Economic Perspective. – Archaeological Dialogues, 12, 2005, 1, 1–28.

Aladzhova 2011: D. Aladzhova. Middle Age Weights from Bulgaria. – Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22–27 august 2011. Abstracts of free communications. Vol. 3. Sofia, 2011, 28–29.

Aladzhova 2018: D. Aladzhova. A Hoard of Bronze Coins from Serdica (preliminary report). – Proceeding of the International Numismatic Symposium "Circulation of Antique Coins in Southeastern Europe". Held in Viminacium, Serbia, September 15th to 17th, 2017. Belgrade, 2018, 23–29.

Alföldi 1978: M. R.-Alföldi. Antike Numismatik. Kulturgeschichte der antiken Welt. Teil 1: Theorie und Praxis. Teil 2: Bibliographie (Kulturgeschichte der antiken Welt, Bd. 2 und 3). Mainz, 1978.

Asolati 2016: M. Asolati. Trasparenze ponderali: contrappesi monetali di vetro nell'Anatolia bizantina. – PCA, 6, 2016, 163–188.

Babelon 1892: É. Babelon. Exagium. – In: C. Daremberg, E. Saglio (dir.). Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Vol. II/1. Paris, 1892, 873–878.

Babelon, Blanchet 1895: E. Babelon, J.-A. Blanchet. Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale. Paris, 1895.

Balog 1958: P. Balog. Poids monétaires en verre byzantino-arabes. Bruxelles, Société belge de numismatique, 1958.

Banaji 1996: J. Banadji. The Circulation of Gold as an Index of Prosperity in the Central and Eastern Mediterranean in Late Antiquity. – In: C. King, D. Wigg (eds.). Coin Finds and Coin Use in the Roman World. The Thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History (Oxford, 25.–27.3.1993). (Studien zu Fundmünzen der Antike, 10). Berlin, 1996, 41–53.

Banaji 2006: J. Banaji. Precious metal coinages and monetary expansion in late antiquity. – In: F. di Romanis and S. Sora (eds). Dal denarius al dinar l'oriente e la moneta Romana (Instituto Italiano di Numismatica, Studi e materiali 12). Rome, 2006.

Barnea 1995: I. Barnea. Sigilii byzantine din colecţia Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România. – Studii şirceta şi cercetâri de Numismaticâ, 8, 1995, 100.

Bavant, Ivanišević 2006: B. Bavant, V. Ivanišević. Iustiniana Prima – Tsarichin Grad. Leskovats, 2006.

Bellinger 1966: A. Bellinger. Barbarous Folles of Justin I. – Museum Notes (American Numismatic Society), 12, 1966, 87–90.

Bellinger, Berlincourt 1962: A. Bellinger, M. Berlincourt. Victory as a Coin Type (American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, 149). New York, 1962.

Bendall 1996: S. Bendall. Byzantine Weights. An Introduction. London, 1996.

Bertelè 1978: T. Bertelè. Numismatique Byzantine. Suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues. Wetteren, 1978.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechsche und spätlateiniche Inschriften aus Bulgarie. Berlin, 1964.

Bibliography: Bibliography. – Pondera online. An Online Database of Ancient and Byzantine Weights <https://pondera.uclouvain.be/bibliography/>.

Binsfeld 1990: W. Binsfeld. Römische Gewichte in Trier. Trierer, 1990.

Boersema, Wassiliou-Seibt 2019: G. Boersema, A.-K. Wassiliou-Seibt. Seltene Heilige und eine biblische Szene auf byzantinischen Siegeln einer niederländischen Privatsammlung. – In: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов (Honorem, 6). Шумен, 2019, 108–122.

Breuer, Alenus-Lecerf 1965: J. Breuer, J. Alenus-Lecerf. La boite á poids monetaires de Lutlommel. – Archaeologia Belgica, 86, 1965, 103–116.

Bulgurlu, Ilash 2003: V. Bulgurlu, A. Ilash. Seals from the Museum of Afyon (Turkey). – Studies in Byzantine Sigillography, 8 (K. G. Saur München – Leipzig), 2003, 131–149.

Buonopane et al. 2014: A. Buonopane, S. Braito, Cr. Girardi (eds.). Bibliografia. – In: Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici (Instrvmenta Inscripta, 5). Roma, 2014, 519–580.

Buttrey, Hitchner 1978: T. V. Buttrey, R. B. Hitchner. The coins – 1976. – In: Excavations at Carthage 1976 conducted by the University of Michigan. Vol. IV. Ann Arbor, 1978, 99–156.

BZS.1955.1.4238: Byzantine Seals, Justin II (565–68). – In: Dumbarton Oaks <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4238> (07.01.2020).

BZS.2008.004: Byzantine Seals, Tiberios Constantine (578–82). – In: Dumbarton Oaks <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/tiberios-constantine-578201382/view> (07.01.2020).

Campagnolo, Weber 2015: M. Campagnolo, K. Weber. Poids romano-byzantins et byzantins en alliage cuivreux. Collections du Musée d'art et d'histoire (Geneva, 4). Genève, 2015.

Cheynet, Caseau 2012: J.-Cl. Cheynet and B. Caseau. Sealing Practices in the Byzantine Administration. – In: I. Regulski, K. Duitsermaat and P. Verkinderen (eds.). Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period (Orientalia Lovaniensia Analecta, 219). Leiden ("Brill"), 2012, 133–148.

Cheynet et al. 2012: J.-Cl. Cheynet, T. Gökyıldırım, V. Bulgurlu. Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul. Istanbul, 2012.

Cheynet, Morrisson 1990: J.-Cl. Cheynet, C. Morrisson. Lieux de trouvaille et circulation des sceaux. – SBS, 2, 1990, 101–109.

Classical Numismatic Group, LLC 23 April 2014: Classical Numismatic Group, LLC. Electronic Auction 325, Lot: 691, 23 April 2014. – In: NumisBids <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=711&lot=691> (25.04.2014).

Coinage of the Byzantine Empire: Coinage of the Byzantine Empire. <https://www.doaks.org/visit/museum/exhibitions/past/coinage-of-the-byzantine-empire/online/Introduction/Frame_Introduction.html>(13.02,2019)

Cotsonis 2005: J. Cotsonis. The Contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century). – Byzantion, 75, 2005, 383–497.

Crawford 1974: M. H. Crawford. Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974.

Csallany 1933: D. Csallany. A kunszentmartoni avarkori otvossir. – Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmarton (Ungarn). Szentes, 1933.

Curta 2001: F. Curta. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700. Cambridge, 2001.

Curta 2016: F. Curta. Amphorae and Seals: The "Sub-Byzantine" Avars and the *Quaestura Exercitus.* – In: Á. Bollok, G. Csiky, T. Vida (eds.). Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Budapest, 2016, 307–334.

Curta 2017: F. Curta. Coins, Forts and Commercial Exchanges in the Sixth and Early Seventh-Century Balkans. – Oxford Journal of Archaeology, 2017, 439–454.

Davidson 1952: G. R. Davidson. Corinth. Vol. XII. The Minor Objects. Princeton 1952.

Davies 1989: R. W. Davies: Service in the Roman Army. Edinburgh, 1989.

Delattre 1918: A. L. Delattre. Poids byzantins trouves la plupart a Carthage. Bulletin archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques. Paris, 1918, 172–187.

Delmaire 1989: R. Delmaire. Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle. (Publications de l'École française de Rome, 121). École française de Rome, 1989.

Dembski 1990: G. Dembski. Die Römischen Bleiplomben aus Österreich. – SBS, 4, 1990, 81–96.

Depeyrot 1992: G. Depeyrot. Le système monétaire de Dioclétien á la fin de l'empire Romain. – Revue belge de Numismatique, 138, 1992, 33–106.

Depeyrot 1996: G. Depeyrot. Les monnaies d'or de Constantin II à Zénon (337–491). Wetteren, 1996.

Diaconu 1961: P. Diaconu. Un pond din epoca romano-bizantina, descoperit la Păcuiul lui Soare. – Studii și cercetări de istorie veche, 12, 1961, 1, 403–405.

DOC I: A. Bellinger, Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 1. Anastasius I to Maurice (491–602). Washington, 1966.

DOC II: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 2. Phocas to Theodosius III (602–717). Washington, 1968.

DOC III: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 3. Leo III to Nicephorus III (717–1081). Washington, 1973.

DOC IV: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 4. Alexius I to Michael VIII (1081–1261). Washington, 1999.

Dumanov 2015: B. Dumanov. Thrace in Late Antiquity. – In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.). A Companion to Ancient Thrace. Pondicherry ("Wiley Blackwell"), 2015, 91–105.

Duncan 1993: G. Duncan. Coin Circulation in the Danubian and Balkan Provinces of the Roman Empire AD 294–578. London, 1993.

Dürr 1964: N. Dürr. Catalogue de la collection Lucien Naville au Cabinet de numismatique du Mussée d'art et d'histoire de Genève (Geneva, 12). Genève, 1964, 65–106.

Elmer 1942: G. Elmer. Marcianus korabeli solidus penzsuly. [A Marcian's time solidus coin weight]. – NC 41, 1942, 58–59.

Entwistle 2002: C. Entwistle. Byzantine Weights. – In: A. E. Laiou (ed.). The Economic History of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century (Dumbarton Oaks Studies, 39). Washington, 2002, 611–614.

Entwistle 2016: C. Entwistle. The Early Byzantine Weights from Kunszentmarton, Hungary. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 67, 2016, 287–300.

Entwistle 2017: C. Entwistle. Catalogue of the Late Roman and Byzantine Weights and Weighing Equipment in the British Museum. London, 2017.

Entwistle, Meek 2015: C. Entwistle, A. Meek. Early Byzantine Glass Weights: Aspects of Function, Typology and Composition. – British Museum Technical Research Bulletin, 9, 2015, 1–14.

Feind 2010: R. Feind. Byzantinische Monogramme und Eigennamen. Alphabetisiertes Worterbuch/ Byzantine Monograms and Personal Names. An alphabetized Lexicon. Regenstauf, 2010.

Feissel 1986: D. Feissel. Le préfet de Constantinople, les poids étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle. – Revue Numismatique, 6e série, 28, 1986, 119–142.

Fulghum, Heintz 1998: M. M. Fulghum, F. Heintz. A Hoard of Early Byzantine Glass Weights from Sardis. – American Journal of Numismatics, 1998, 10, 105–120.

Gaj-Popovič 1973: D. Gaj-Popovič. The Appearance of the Barbarized Folises (Folles) in the 6th C. in the Balkan Peninsula. – Balcanoslavica, 2, 1973, 95–100.

Gandila 2018: A. Gandila. The Mint of Thesslonica and the Mediterranean Economy in the 6th-7th C. – Revue Belge de Numismatque et de Sigillographie, 164, 2018, 426–495.

Gerassimov 1978: T. Gerassimov. Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. – Byzantinobulgarica, 5, 1978, 123–146.

Gilles, Weisse 2006/2007: K.-J. Gilles, B. Weisse. Griechische Souvenirs. Antike Münzen aus Philippopolis und Perinth aus der Mosel bei Trier. – Trierer Zeitschrift, 69/70, 2006/07, 127–136.

Gitler, Charrey 2019: H. Gitler, P. Charrey. A Rare Set of Eight Late Roman-Early Byzantine Brass Weights from Syria-Palestine. – In: C. Schinzel (ed.). Festschrift für Benedikt Zäch zum 60 (Swiss Numismatic Studies, 5). Winterthur, 2019, 119–126.

Grierson 1967: Ph. Grierson, The Monetary Reforms of Anastasius and Their Economic Consequences. – In: A. Kindler (ed.). International Numismatic Convention, Jerusalem 27–31 December 1963. The Patterns of Monetary Development in Phoenicia and Palestina in Antiquities. Proceedings. Tel Aviv, 1967, 283–304.

Grierson 1982: Ph. Grierson. Byzantine Coins. London, 1982.

Grierson 1999: Ph. Grierson. Byzantine Coinage. Washington, 1999.

Grierson, Mays 1992: Ph. Grierson, M. Mays. Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius. Washington, 1992.

Guest 2012: P. Guest. The Production, Supply and Use of Late Roman and Early Byzantine Copper Coinage in the Eastern Empire. – The Numismatic Chronicle, 172, 2012, 105–131.

Hahn 1976: W. Hahn. Eine Gruppe byzantinischer Imitativprägungen nach Typen des 6. Jahrhunderts. Falschmünzerei oder offiziöse Fabrikation. – In: Ковањ и кованице античког средњовековног новца. Белград, 1976, 85–88.

Hahn 1986: W. Hahn. Das Römerreich der Byzantiner aus numismatischer Sicht. West-östliche Währungspolitik im 5. – 8. Jahrhundert. – Schweizerische numismatische Rundschau, 65, 1986, 175–186.

Hahn 1999: W. Hahn. Im Zeichen Christi. Römische Münzen der Constantinischen Ära. – Institut für Numismatik, Mitteilugsblatt, 19, 1999, 5–22.

Hahn 2005: W. Hahn. Zur Münzprägung des frühbyzantinischen Reiches. Anastasius I. Bis Phocas und Heraclius-Revolte 491–610. Wien, 2005.

Hainzmann 2014: M. Hainzmann. Signacula und Synonyme. – In: A. Buonopane, S. Braito, Cr. Girardi (eds.). Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici (Instrvmenta Inscripta, 5). Roma, 2014, 61–68.

Hendin 2007: D. Hendin. Ancient Scale Weights and Pre-Coinage Currency of the Near East. New York, 2007.

Hendrix 2016: D. Hendrix. Missorium of Theodosius. – In: The Byzantine Legacy <http://www.thebyzantinelegacy.com/theodosius-missorium>.

Hendy 1985: M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. Cambridge, 1985.

Hendy 1989: M. Hendy. The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium. New York, 1989.

Holzer 1944: H. Holzer. Christian and Secular Graffiti on Late Roman and Byzantine Gold Pieses. – Numismatic Review, 1944, 2, 33–47.

Imhoof-Blumer 1915: F. Imhoof-Blumer. Britanicus auf Münzen. Kaisareia, Nikomedeia, Kotys, Kreta, Apameia. – Numismatische Zeitschrift (Wien), 48, 1915, 85–93, Taf. X/20.

Iordanov 2012: I. Iordanov. The Diocese of Thrace (5th–7th c.) according to the Sigillographic Data. – Archeoligia Bulgarica, 16, 2012, 3, 57–76.

Irmscher 1983: J. Irmscher. Einiges über Preise und Löhne im frühennn Byzanz. – In: H. Köpstein, F. Winkelmann (Hrsg.). Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz (Berliner Byzantinische Arbeit, 51). Berlin, 1983, 23–29.

Ivanišević 2016: V. Ivanišević. Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a 'New' Society. – In: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies. Belgrade, 2016, 107–126.

Jeločnik 1961: A. Jeločnik. Najdba argenteusov zgodnje Tetrahije v Sisku. The Sisak Hoard of Argentei of the Early Tetrarchy. – Situla, Glasnik narodnega museja v Ljubljani, 1961, 3, 5–90.

Jones 1964: A. H. M. Jones. The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey. Vol. 1. Oxford, 1964.

Jordanov 2003: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1. Sofia 2003.

Jordanov 2006: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2. Sofia, 2006.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3. Sofia, 2009.

Jordanov 2011: I. Jordanov. The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia. Sofia, 2011.

Jordanov 2015: I. Jordanov. Observations on Dating of Byzantine Seals (Fourth to Fourteenth Century) according to the Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. – In: H. Ivakin, N. Khrapunov, W. Seibt (eds.). Byzantine and Rus' Seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography Ukraine, 13–16 September 2013. Kyiv, 2015, 145–158.

Jordanov 2018: I. Jordanov. Byzantine sigillography. – Studia Academica Šumenensia, 5, 2018, 11–24.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Zh. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Jungfleisch 1948: M. Jungfleisch. Un poids monétaire en verre arabo-byzantin. – Bulletin de l'Institut Egyptien, 29, 1948, 13–17.

Jurukova 1966: J. Jurukova. Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VI–VIIe s. sur le littoral occidental de la Mer Noire. – Byzantinobulgarica, 2, 1966, 223–227.

Juroukova 1969a: J. Juroukova. Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. – Byzantinobulgarica, 3, 1969, 255–263.

Jurukova 1992: J. Jurukova. Trouvailles monétaires de Sadovetz. – In: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937. München, 1992, 279–328.

Kaegi 1991: W. E. Kaegi. Priskos. – In: A. P. Kazhdan. Oxford Dictionary of Byzantium. New York and Oxford, 1991, 1721–1722.

von Kaenel 1984: H. M. von Kaenel. Britannicus, Agrippina Minor und Nero in Thrakien. – Schweizer Numismatische Rundschau, 63, 1984, 127–166.

Kemmers, Myrberg 2011: F. Kemmers, N. Myrberg. Rethinking numismatics. The archaeology of coins. – Archaeological dialogues, 18, 2011, 1, 87–108.

Kent 1974: J. Kent. Interpreting Coin Finds. – In: J. Casey, R. Reece (eds.). Coins and the Archeologist (British Archaeological Reports, 4). Oxford, 1974, 4, 184–200.

Kleiner 1975: F. S. Kleiner. Earliest Athenian New Style Bronze Coins. Some Evidence from the Athenian Agora. – Hesperia, 44, 1975, 3, 301–330.

Klose 2004: D. Klose. Die byzantinsche Münzsystem. – In: L. Wamser (Hrsg.). Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. München, 2004, 51–59.

Kohl 1975: Ph. L. Kohl. The archaeology of trade. – Dialectical Anthropology, 1, 1975, 43–50.

Krmnicek 2005: St. Krmnicek. Fundmünzen vs. Museumssammlung. Ein Auswertungsversuch anhand der griechischen und römischen Münzen des Landesmuseums Kärnten ohne bekannten Fundort. – In: Vindobona docet. 40 Jahren Institut für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien 1965–2005. Wien, 2005, 85–93.

Kruschwitz 2016: P. Kruschwitz. Inhabiting a lettered world: exploring the fringes of Roman writing habits. – Bulletin of the Institute of Classical Studies, 59, 1, 2016, 26–41.

Kushnir-Stein 1995: A. Kushnir-Stein. Two Inscribed Weights from Banias. – Israel Exploration Journal, 45, 1995, 1, 48–51.

Laiou, Morrisson 2007: A. Laiou, C. Morrisson. The Byzantine Economy. Cambridge, 2007.

Lang, Crosby 1964: M. Lang, M. Crosby. Weights, Measures and Tokens. – The Athenian Agora, 10, 1964.

Laurent 1952: V. Laurent. Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan. Paris, 1952.

Laurent 1962: V. Laurent. Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican. Città del Vaticano, 1962.

Lazarenko 2006: I. Lazarenko. Le monnayage à Odessos. – In: M. Cullin-Mingaud, M. Doncheva, Chr. Landes (dir.). Des Thraces aux Ottomans. La Bulgarie à travers les collections des musées de Varna. Montpellier, 2006, 169–177.

Lazarov 1992–1993: L. Lazarov. Die Bleigewichte von Odessos. – Talanta, 1992–1993, 24–25, 77–84.

Lilčić, Adžievski 1999: V. Lilčić, K. Adžievski. Coin Hoard Discovered in the Veles District. – Macedonian Numismatic Journal (Skopje) 1999, 3, 73–82.

Magnani 2014: St. Magnani. Signacula ex aere dal territorio di Aquileia. – In: A. Buonopane, S. Braito, Cr. Girardi (eds.). Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici. (Instrvmenta Inscripta, 5). Roma, 2014, 279–298.

Manov et al. 2020: M. Manov, P. Charala, Y. Nankova. Byzantine Coins and a Lead Seal of Justinian I Found in the Fortress at the Vratsata Pass near the Town of Vratsa, Northwest Bulgaria. – HCE, 16, 2020, 209–224.

Martindale 1980: J. R. Martindale. The Prosopography the Late Roman Impire. Vol. 2. AD 395–527. Cambridge, 1980.

Martindale 1992: J. R. Martindale. The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3A. Abandanes – Iyád ibn Ghanm. Cambridge, 1992.

Metcalf 1969: D. M. Metcalf. The Origins of the Anastasian Currency Reform. Amsterdam, 1969.

Metcalf 1976: D. M. Metcalf. The Copper Coinage of Thessalonica under Justinian I. Vienna, 1976.

Metcalf 1988: D. M. Metcalf. The Minting of Gold Coinage at Thessalonica in the Fifth and Sixth Centuries and the Gold Currency of Illyricum and Dalmatia. – Numismatic Studies, 17, 1988, 65–110.

Metcalf 2004: D. M. Metcalf. Byzantine Lead Seals from Cyprus (Texts and Studies of the History of Cyprus, 47). Nicosia, 2004.

MIB I: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Band 1. Von Anastasius I bis Justinianus I (491–565). Wien, 1973.

MIB II: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Band 2. Von Justinus II bis Phocas (565–610). Wien, 1975.

MIB III: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Band 3. Von Heraclius bis Leo III (610–720). Wien, 1981.

MIBE I: W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I, 491–565). Vienna, 2000.

MIBE II: W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire Continued (Justin II – Revolt of the Heraclii, 565–610). Vienna, 2009.

Mihaylov 2019: St. Mihaylov. Some Remarks about Monetary Policy in the Reign of Byzantine Emperors Phocas (602–610) and Heraclius (610–641). – Revista de Cercetări Arheologice şi Numismatice, 5, 2019, 361–376.

Minchev 2004: A. Minchev. Three Early Byzantine Imperial Weights at the Museum of Archaeology in Varna. – Acta Musei Varnaensis, II, 2004, 207–216.

Mommsen 1860: Th. Mommsen. Geshichte des römischer Műnzwesens. Berlin, Weidmann, 1860.

Morrisson 2002: C. Morrisson. Byzantine Money: Its Production and Circulation. – In: A. Laiou (ed.). The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century. Washington 2002, 909–966.

Morrisson, Nesbitt 2009: C. Morrisson, J. Nesbitt. An Unpublished Lead Seal of Tiberios II Constantine (578–582). – Revue numismatique, 6e série, 165, 2009, 421–425.

Morrisson et al. 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević (eds.) et collaborateurs. Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713) (Réalités Byzantines, 13). Paris, 2006.

Nesbitt 1977: J. Nesbitt. Double Names on Early Byzantine Lead Seals. – DOP, 1977, 31, 109–121.

Nesbitt, Morrisson 2009: J. Nesbitt, C. Morrisson. Cataloque of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 6. Washington, 2009.

Nicole 1970: J. Nicole (ed.). The Book of the Eparch. London, 1970.

Numismatik Lanz 2002: Münzen der Antike. Numismatik Lanz München, Auction 109, 2002, 308.

Ocheseanu 1984: P. Ocheseanu. Poduri romano-byzantine in colectiile din Romania. – Studii şi Cercetări de Numismatică, 8, 1984, 89–93.

de Palol 1949: P. De Palol. Ponderales y exagia romanobizantinos en España. – Ampurias, 11, 1949, 127–150.

Panciera 2012: S. Panciera. What is an inscription? Problems of Definition and Identity of an Historical Source. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 183, 2012, 1–10.

Papanikola-Bakirtzi 2002: D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Athen, 2002.

Paunov 2000: E. Paunov. A Hoard of Early Byzantine Copper Coins from Zelenigrad, Trun Area, Western Bulgaria. – Macedonian Numismatic Journal (Skopje), 4, 2000, 77–94.

Paunov 2012: E. Paunov. Roman aurei in Moesia and Thrace from Augustus to Trajan. – Novensia, 23, 2012, 145–158.

Pernice 1894: E. Pernice. Griechische Gewichte. Berlin, 1894.

Petrie 1926: W. M. F. Petrie. Ancient Weights and Measures. London, 1926.

Philippides, Hanak 2016: M. Philippides, W. K. Hanak. The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies. London, 2016.

Pink 1938: K. Pink. Römische und byzantinische Gewichte in Osterreichischen Sammlungen. – Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 12, 1938, 5–112.

Pülz 2020: A. Pülz. Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas. Katalog- und Tafelband (Forschungen in Ephesos, XVIII/1). Wien, 2020.

Raeder 1987: J. Raeder. Die byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover. Hannover, 1987.

Reece 1988: R. Reece. Interpreting Roman Hoards. – World Archaeology, 20/2 (Hoards and Hoarding), 1988, 261–269.

RIC VI: C. H. V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Vol. VI. From the Diocletian's Reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313). London, 1967.

RIC VII: P. Bruun. The Roman Imperial Coinage. Vol. VII. Constantine and Licinius, A.D. 313–337. London, 1966.

RIC X: J. P. C. Kent. The Roman Imperial Coinage. Vol. X. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, A.D. 395–491. London, 1994.

Ridyard, Benson 1996: S. Ridyard, R. Benson. Minorities and Barbarians in Medieval Life and Thougth (Sewanee Mediaeval Studies, 7). Sewanee, 1996.

Ross 1962: M. C. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Washington, 1962.

Sams 1982: G. K. Sams. The Weighing Implements. – In: G. F. Bass et al. Yassi Ada. Vol. I. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck. Austin, 1982, 202–230.

Schibille et al. 2016: N. Schibille, A. Meek, B. Tobias, C. Entwistle, M. Avisseau-Broustet, H. Da Mota, B. Gratuze. Comprehensive Chemical Characterisation of Byzantine Glass Weights. – PLOS ONE | DOI:10.1371/journal.pone.0168289 December 13, 2016, 1–26.

Schilbach 1970: E. Schilbach. Byzantinische metrologie. München, 1970.

Schilbach 1991: E. Schilbach. Exagion. – In: A. P. Kazhdan. Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford, 1991, 766.

Schlumberger 1895: G. Schlumberger. Monuments Byzantines inedits. Melanges d'Archéologie Byzantine. Paris, 1895.

Seibt 1975: W. Seibt. G. ZACOS – A. VEGLERY, Byzantine Lead Seals. Volume one, part 1–3. – BSI, 36, 1975, 208–213.

Seibt 1978: W. Seibt. Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1. Teil. Kaiserhof. Vienne, 1978.

Seibt 2016: W. Seibt. The Use of Monograms on Byzantine Seals in the Early Middle Ages (6th to 9th Centuries). – Parekbolai, 6, 2016, 2 <http://ejournals.lib.auth.gr/parekbolai>.

Seibt, Zarnitz 1997: W. Seibt, M. L. Zarnitz. Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstelung. Vienna, 1997.

Shanks 1998: M. Shanks. Life of an artefact. – Fennoscandia archaeologica, 15, 1998, 15–42.

SNG Cop: Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Copenhagen, 1942–1977.

Snively 2005: S. Snively. Dacia Mediterranea and Macedonia Secunda in the Sixth Century: A Question of Influence on Church Architecture. – In: M. Rakocija (ed.). Nish i Vizantija. Vol. 3. Niš, 2005, 213–224.

Speck, Sode 1997: P. Speck, C. Sode. Byzantinische Bleisiegel in Berlin. Band II (ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA, 14). Bonn, 1997.

Stamenković, Ivanišević 2013: S. Stamenković, V. Ivanišević. Rimski i ranovizanijski olovni pečati iz zbirke narodnog muzeja u Beogradu. – Нумизматичар, 31, 2013, 230–252.

Stauner 2004: K. Stauner. Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr.–268 n. Chr.). Eine Untersuchung zu Struktur, Funktion und Bedeutung der offiziellen militärischen Verwaltungsdokumentation und zu deren Schreibern. Bonn, 2004.

Štefan 2005: J. Štefan. Statistical Model for Medieval and Early Modern Gold Coin Production. – In: C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.). Actas del XIII Congreso International de Numismática (Madrid, 15-17 de septiembre de 2003). Actas – Proceedings – Actes. Vol. 2. Madrid, 2005, 1067–1075.

Stein 1968: E. Stein. Histoire du Bas-Empire. Vol. 1. De l'État Romain à l'État Byzantin (284–476). Amsterdam, 1968.

Stepanova 2010: E. Stepanova. Victoria – Nike, on Early Byzantine Seals. – SBS, 10, 2010, 15–24.

Steuer 1990: H. Steuer. Spätrömische und Byzantinische Gewichte. – Archäologische Nachrihten aus Baden, 43, 1990, 43–60.

Stiegemann 2001: C. Stiegemann (Hg.). Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kunst und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. Bis 15. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn. Mainz, 2001.

Tekin 2015: O. Tekin. Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum. Turkey 3. Suna and Inan Kıraç Foundation Collection at the Pera Museum. Part 2: Late Roman and Byzantine Weights. Istanbul, 2015.

Tekin 2016: O. Tekin. Balance Weights in the Collection of the Anatolian Civilizations Museum in Ankara. – Anatolia Antiqua, 23, 2016, 211–222.

Tekin, Baran-Celik 2013: O. Tekin, G. Baran-Çelik. Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum. Turkey 2. Istanbul Archaeological Museums. Greek, Roman, Byzantine Objects. Istanbul, 2013.

The Imperial Image: The Imperial Image. Individual Portrait or Generic Ruler. – In: Dumbarton Oaks <http://www.doaks.org/resources/seals/gods-regents-on-earth-a-thousand-years-of- byzantine-imperial-seals/the-imperial-image>.

Tobias 2015: B. Tobias. Glass Weights. – In: O. Tekin. Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum. Turkey 3. Suna and Inan Kıraç Foundation Collection at the Pera Museum. Part 2: Late Roman and Byzantine Weights. Istanbul, 2015, Pls. 187–200.

Totev et al. 2017: B. Totev, D. Dobrev, St. Mihaylov, K. Lavysh. The Hoards of Early Byzantine Coins from the Monastery in Slavnata Kanara (preliminary report). – In: M. C. Caltabiano et al. (eds.) XV International Numismatic Congress – Taormina 2015. Proceedings. Vol. 2. Medieval Numismatics. Roma – Messina, 2017, 1017–1021.

Triton XIII 2009: Classical Numismatic Group 2009, Triton XIII, lot: 312.

Tudor 1948: D. Tudor. Sucidava III. – Dacia, 11–12 (1945–1947), 1948, 145–208.

Turlej 2016: S. Turlej. Justiniana Prima. An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy. Krakow, 2016.

Velkov 1977: V. Velkov. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977.

Vermeule 1958: C. C. Vermeule. Aspect of Victoria on Roman Coins, Gems, and in Monumental Art. – NC, 3, 1958, 33–34.

Vermeule 1958a: C. C. Vermeule. Aspect of Victoria on Roman Coins, Gems, and in Monumental Art. – NC, 4, 1958, 94–137.

Vermeule 1958b: C. C. Vermeule. Aspect of Victoria on Roman Coins, Gems, and in Monumental Art. – NC, 5, 1958, 138–141.

Vikan, Nesbitt 1980: G. Vikan, J. Nesbitt. Security in Byzantium, Locking, Sealing and Weighing (Dumbarton Oaks. Byzantine Collection. Publication, 2) Washington, 1980.

Vladimirova-Aladzhova 1997: D. Vladimirova-Aladzhova. Control Measures from the Late Antiquity. – Archeologia Bulgarica, 1997, 1, 19–25.

Vladimirova-Aladzhova 1999: D. Vladimirova-Aladzhova. Counter-marked Roman coins from Lower Danube. – Macedonian Numismatic Journal (Skopje), 1999, 3, 45–51.

Vladimirova-Aladzhova 2008: D. Vladimirova-Aladzhova. About the Early Byzantine Glass Exagia from Bulgaria. – In: Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblate. Bucuresti, 2008, 239–250.

Vladimirova-Aladzhova 2016: D. Vladimirova-Aladzhova. A Lead Seal of Constantine the Great from Serdica. – Studia Academica Šumenensia, 2, 2016, 82–88.

Vladimirova-Aladzhova 2018: D. Vladimirova-Aladzhova. Lead Plate with the Name of Bishop Theodore Found in Serdica. – In: Contribution to Byzantine Sigillography (Studia Academica Šumenensia, 5). Shumen, 2018, 95–100.

Vladimirova-Aladzhova 2020: D. Vladimirova-Aladzhova. Late Antique Seals from Ancient Serdica. – Український нумізматичний щорічник, 4, 2020, 43–95.

Waldbaum 1983: J. C. Wadbaum. Metalwork from Sardis. London, 1983.

Walker 2010: A. Walker. Numismatic and Metrological Parallels for the Iconography of Early Byzantine Marriage Jewelry. The Question of the Crowned Bride. – In: Mélanges Cécile Morrisson (Travaux et Mémoires, 16). Paris, 2010, 849–863.

Weber 2009: K. Weber. Byzantinische Münzgewichte Materialkorpus für 1-nomisma-Gewichte, Mass und Gewicht (10, October 2009, Beihefte zur Zeitschrift für Metrologie). Hambourg, 2009.

Whitby 1988: M. Whitby. The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford, 1988 <http://books.google.gr/books?id=VAcAJfJP-9KUC&hl=en> (08.2020).

Whitby 2008: M. Whitby. The Balkans and Greece 420–602. – Cambridge Ancient History, 14, 2008, 701–730.

Whittow 2008: M. Whittow. The Middle Byzantine Economy (600–1204). – In: J. Shepard (ed.). The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492. Cambridge, 2008, 465–492.

Wroth 1908: W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. 2 vols. London, 1908.

Youroukova 1980: J. Youroukova. Un tresor de monnaies d'or Byzantines du VIIe s. decouvert a Nessebre. – In: Nessebre. Vol. 2. Sofia, 1980, 186–190.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. Vol. 1. Basel, 1972.

Zahariade 1988: M. Zahariade. Moesia Secunda, Scytia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988.

СЪКРАЩЕНИЯ

Be-Ja	Българско е-списание за археология
ГАИМ	Годишник на Археологическия институт с музей
ГМСБ	Годишник на музеите в Северна България
ГНАМ	Годишник на Националния археологически музей
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИБМ	Известия на българските музеи
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество (Известия на Археологическото дружество в гр. Сталин)
ИИМКн	Известия на Исторически музей – Кюстендил
ИИМШ	Известия на Историческия музей – Шумен
ИНАИ	Известия на Националния археологически институт
ИНИМ	Известия на Националния исторически музей
ИНМБ	Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ	Известия на Народния музей – Варна
ИПр	Исторически преглед
НС	Нумизматика и сфрагистика
НСЕ	Нумизматика, сфрагистика и епиграфика
РИМ	Регионален исторически музей
BMGS	Byzantine and Modern Greece

BSI	Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines
DOP	Dumbarton Oaks Papers
NC	Numismatic Circular
PCA	Post-Classical Archaeologies
SBS	Studies in Byzantine Sigillography

SUMMARY

The study includes an analysis of coins, weights and seals found during archaeological excavations in Serdica over the past 20 years. These are artifacts that have a direct attitude to trade and economic relations in Serdica and reveal the connection between the city and the central government. Some of the artifacts discussed are not known in the academic literature so far, which makes the problems especially relevant.

Despite the huge amount of information about Serdica, the problem of the transition from the Late Antiquity to the Medieval city and the changes that took place in the 6th – 7th c. still remains unexplored. According to archaeologists, the data on this period seems difficult to establish, which is explained by the unrepresentative nature of homes and structures, as well as their destruction to a large extent by the massive foundations of Ottoman and modern buildings. Against the background of limited and not always chronologically reliable data from the terrain, the present study includes pieces that have a relatively accurate dating – coins, weights, and seals, and which clarify important moments in the history of the city during this period.

Information on the coins from Serdica published so far is scarce. They usually mention their number and probable dating, which is not enough for a numismatic study. The lack of detailed data on the coins found in Serdica from the different periods complicates the chronology of the individual stratigraphic layers, as well as the precise dating of some artifacts.

The work is the first one of its kind for Serdica, which brings together numismatic and sphragistic pieces, studied in a complex way as interconnected artifacts that illuminate, supplement, and in some cases correct the hitherto known historical and archaeological information about the city during the 6th – 7th c.

Chapter One surveys the historical context and scope of the study. The chronological scope of the present study covers the period between 498 and the first decades of the 7th c. This is the time of the monetary reform of Emperor Anastasius I in 498. The reform aimed to stabilize the monetary system, which suffered some cataclysms in the 5th c. The final date of the study is related to the reign of Emperor Heraclius, of whom the last coins and a seal were discovered in Serdica. The data coming from the terrain show that in the period of the late 6th – the initial decades of the 7th c. the active life in the town faded out. According to researchers, the huge devastation associated with the very end of the 6th c. was the result of a strong earthquake. They suggest that it marks the end of the urban development of Serdica, i.e. of the organized city life here in Late Antiquity.

The theme with its chronological framework refers to a period that includes many transformations in social, economic and political life in the Eastern Roman Empire. These processes correspond to varying degrees to the revelation of the question of the transition from the Antiquity to the Middle Ages, an important theoretical problem for the construction of historical periodization. In this regard, the observations presented in this study on the numismatic and sphragistic monuments discovered in Serdica can significantly help in clarifying this transitional period experienced by the city.

The records about the political history of Serdica in the 4th – 6th c. are very scarce, which is no exception, given the information about other major cities on the Balkans, which are mentioned in sources in connection with political events relevant to the history of the Byzantine

Empire. The sources rarely describe the life in the fortified cities themselves, the municipal administrative and military power, the attitude to one or another event, the empathy with the actions of the central government or the negative reaction towards them.

Regarding the period under consideration, there is information about Serdica in the chronicle of Marcellinus Comes, which refers to 516. The testimony tells of the connection of the political with the religious orientation of Emperor Anastasius I (491–518) and the local clergy, who headed Illyricum. The emperor was strongly religious and a supporter of Monophysitism, an orientation which he did not openly demonstrate until 512, after which he renounced Orthodoxy and moved to the positions of Monophysitism.

The policy of the next emperor Justin I (518–527), like his predecessor, had an ideological connection with Serdica. He upheld Orthodoxy and the decisions of the Nicene Creed, undertook the widespread abolition of Monophysitism and the persecution of its adherents. At the same time, he renewed his ties with Rome, and for this purpose a council was convened in 518 in Constantinople, at which the Chalcedon norms of the faith were officially restored, which applied to the whole Empire. Furthermore, the persecution of the followers of Monophysitism, as well as the supporters of Emperor Anastasius I, continued. Evidence of this is the information from Marcellinus Comes. In this case, Serdica was preferred as a place of exile by Justin I, who saw in this city, in citizenship and most likely in the city government supporters of him, because of the well-known Orthodox orientation of Anastasius I, i.e. the adoption and veneration of the Chalcedon decrees.

The lack of direct reports about the fate of Serdica from the initial decades of the 6th c. is a fact that can be interpreted as an indication that at that time the city did not experience serious cataclysms. This thesis is not convincing and it cannot be explained that the capital of the province remained aside of the attacks within the western part of the Eastern Roman Empire and specifically on the Balkan Peninsula. It refers to the Slavic invasions of the Balkan Peninsula, followed by the permanent settlement of numerous Slavic tribes. These events transformed the Empire and left their mark on all spheres of social, political and spiritual life.

In 550, one of the largest Slavic invasions across the Danube took place, reaching the city of Naissus (Niš). Serdica's name is also mentioned in connection with this attack. The attack of the Slavs in 550 marked a change in attitude towards the imperial territories, which they invaded and devastated. They changed tactics, divided into detachments, continued to plunder the Eastern Empire, but remained there and „spent the winter here as in their own land and did not fear any opposition."

After 550, numerous invasions of Antes Sclaveni began, as well as of Bulgars south of the Danube, who flooded Moesia, Thrace and the rest of the Balkans.

The analysis of the sources, according to A. Dancheva-Vasileva, shows that it is possible that Serdica was affected during the „attacks south of the Danube in 547–548, 549, 551 (in all probability twice) and in 558" although there is no written record, as many other cities have not been noted too. This opinion is not accepted unequivocally, as it is not confirmed by archaeological data.

Chronologically, several sieges of Thessaloniki followed, the first one in 586, the second beginning on October 26, 604, and the third in 615, events in which Serdica is not mentioned, but the city was probably affected by these attacks. During the next fourth siege of the city, the *Miracles of St. Demetrius of Thessaloniki* report that the fortress walls of Serdica were severely damaged and possibly destroyed. Thessaloniki sheltered refugees, citizens of Naissus and Serdica, fleeing the devastating wave of Avars, Slavs and other Barbarian tribes.

The next mention of Serdica in the sources is by Procopius of Caesarea. According to him the city was among those whose fortresses were rebuilt by Justinian I. The issue of the con-

struction of fortifications in Serdica has been the subject of debate for decades. Ultimately, the college agrees that the construction during the reign of Justinian I was the last construction period of the city fortress, which included the strengthening of the earlier corner, intermediate and round towers, the construction of new towers of a polygonal plan at the northern city gates, the construction of proteicism, etc.

In the mid 6th c. Serdica was the starting point for a large-scale military action and created conditions for long-term residence of a significant military formation. In support of this are the seals discovered of the Generals Priscus and Phokas (before he became emperor).

During the 6th c. the tradition of the sources to present Serdica through the names and deeds of its bishops continued. Among the bishops of the 6th c. in Serdica was Bishop Domnion, mentioned in the chronicle of Marcellinus Comes. In it, the author reports that in 516, Emperor Anastasius I, a defender of the Monophysites, summoned to the Capital and repressed several Illyrian orthodox bishops, including Bishop Domnion of Serdica, who was allowed to return to his diocese „from fear of the Illyrian Orthodox army". After Domnion, Basilisk became Bishop of Serdica, who in 549, along with other bishops of the diocese of Dacia, opposed the Illyrian Bishop, the Pope, and especially Emperor Justinian I, who, in an effort to reconcile the positions of orthodox Christians and Monophysites, provoked the discussion of Christological disputes over the so-called three chapters. According to researchers, as a result of his position, Basilisk lost his seat and died the following year. Then Bishop Leontius followed, whose name and rank are read in an inscription from the time of Emperor Tiberius II Constantine, which mentions the restoration of buildings and an aqueduct in Serdica under the care of Bishop Leontius. He is also the most recognizable dignitary from Serdica, thanks to two lead plates (*signacula*) found during archaeological excavations. The last known bishop was Felix, for whom records from 594 indicate that he had a strained relationship with Pope Gregory I.

Despite the limited number of sources about Serdica during the 6th – 7th c., they reflect the position that Serdica occupied in the political and spiritual life on the Balkans. The events mentioned in them are confirmed by the archaeological material obtained during the study of the Late Antiquity layers of the city.

Chapter Two considers the coin circulation in Serdica in the 6th – 7th centuries.

The abundant and varied numismatic material found in the city and dating before the 6th c. requires it to be noted in the study. Conditionally, it can be divided into several large chronological groups: from the Hellenistic Age to the end of the Roman Republic; Roman Empire up to the 3rd c. including; Late Antiquity Age 4th – 5th c. The coins considered in the study were discovered during archaeological excavations in Serdica in the last twenty years. This is a serious array of coins, of which only a part have been described, others are still in the laboratory processing stage, for others the copyright has not yet been clarified, etc. Despite the difficulties, the purpose of the following lines is to outline the main moments in the coin circulation in Serdica to the 6th c., in order to highlight the differences with the following centuries. The amount and specificity of the empirical material necessitates attention to the individual chronologically distinct groups of coins that participated in the circulation. The latter is not a mechanical collection of coins, but interconnected artifacts with a history of their own, appearance, connection with certain events, etc. Given the large number of coins and their wide chronological range, separate characteristic or rare specimens are presented, which complement the overall picture.

Chronologically follows the analysis of the coins from the 6th – 7th c., found in the studied territory of the Late Antiquity city and its surroundings. They can be divided into two groups – hoards and single specimens.

The hoards from the 6th – 7th c., found in Serdica are 13, one of which is with golden coins, and the rest are bronze specimens. The gold hoard is the only one from the region of Serdica

and contains seven tremisses, which belong to the emperors: Theodosius II (408–450), Leo I (457–474), Basilisk (475–476), Anastasius I (491–519), Justin (518–527) and Justinian I (527–565). The find is modest in quantity for a period during which gold participated in trade, taxes were paid in gold, and the export of the precious metal was punishable. The absence of golden coins can be explained by the fact that everything valuable was taken away by the citizens, who left the city in one of the many threats or attacks by the Barbarians.

Out of the 12 hoards with bronze coins, two stand out containing several dozens of specimens and were discovered during archaeological excavations. The first one is composed of 43 coins: 21 folles, 11 half folles, 9 pieces of 16 nummi, 1 of 5 nummi and 1 golden coin – tremis. They belong to the emperors: Justin or Justinian I – 1; Justinian I – 11; Justin II – 5; Mauritius Tiberius – 1 tremis; Phokas – 15 and Heraclius – 6. The hoard lacks the heavy denominations after the reform of Justinian I, at the expense of the poor quality specimens from the 7th c. It is a momentary reflection of the coin circulation on the market in Serdica in the first years of the Heraclius' reign.

The second hoard comes from the research of Metro Station 8-II Site and includes 23 coins from the emperors Anastasius I (2 folles), Justin I (4 folles and 2 semi-folles) and Justinian I (6 folles struck before 538 and 7 folles and 1 half follis struck after 538). The earliest specimens of Anastasius I date from the years after his monetary reform (512) to the end of his reign (September 517). Despite the legislative changes in the field of coinage, the „old" coins remained in circulation as a regular means of payment, together with the new issues.

Then the coins of Justin I (518–527) follow. The most numerous in the hoard are the coins minted during the reign of Emperor Justinian I, given his long rule, the intensified development of the economy and construction, as well as the reforms undertaken, as a result of which the situation in the Empire stabilized. These coins represent 63.64% of the hoard composition and refer to two periods – before 538/539 and after it. 34.78% of the coins were minted after the reform and represent several consecutive issues from 538/539 – 545/546. The coins of 40 nummi prevail – 19 in number and 3 pieces of 20 nummi or the total amount of the coins is 20 ½ folles. Data from the hoards from the Balkans show that the share of this denomination in them is 68.91%, significantly higher than its divisions. The high-modulus post-reform specimens are preserved in a very good quality, which shows that they were almost not in circulation and most likely chronologically the hoard can be attributed to the group of coin finds hidden in the period of 548–551 and 558/9 due to the threat from the invasion of the Kutrigurs (548–551) or the Slavs (558/9).

The hoard is extremely important for the history of Serdica from the late 5th – 6th c. for several reasons:

– it was the first published from the city, discovered during archaeological excavations in a stratified environment and preserved as content;

– it is possible to fully identify the coins in it by date and mint;

– so far this is the only analyzed hoard composed of coins only from the period of 512–518 to 549–550, from Emperors Anastasius I to Justinian I;

– according to the publications, there are 7 hoards with such composition and dating on the Balkans.

The studied coins from Serdica from the period of the 6th – 7th c. are 459 pieces of bronze and 7 of gold (6 tremises and 1 solidus). They have been identified among an array of nearly 9 200 coins from the 1st c. BC – 16th c. AD. Some of the coins found in Serdica, which have been published and others provided to me for processing, have been analyzed. The present study is the initial stage of a future work, the implementation of which may take decades. The conclusions drawn now can be confirmed, supplemented or refuted, but they are the necessary grounds on which to build.

The golden coins found are too few for a metropolitan city, and as I noted above, it can be assumed that they were carried away by the population at the threat of the city being captured by the enemy. At the same time, the fact that the role of golden coins in the Late Roman economy remains controversial should not be overlooked, albeit from the point of view of the state, which had a monopoly on minting coins in order to replenish the fisc. This enables the emperor and the government to perform their duties by redistributing wealth between the court, the army and the aristocracy, on which the survival of the empire depends, and ensures that the wealth of the state will always return to the center. According to some researchers, the presence of golden coins, whether hoards or single pieces, reflects the needs of the state and its instruments rather than the existence of a market economy. There is another opinion as well, according to which gold was becoming increasingly important in everyday transactions, which raises the question of how the situation had developed over time with this way of governing.

The analyzed coins belong to 8 emperors (diagram 1): Anastasius I (491–518); Justin I (518–527); Justinian I (527–565); Justin II (565–578); Tiberius II Constantine (578–582); Mauricius Tiberius (582–602); Phokas (602–610); Heraclius (610–641).

The coins from the time of the Emperors Anastasius I and Justin I remained on the market in Serdica even after their reign, some retaining their status as regular means of payment from 30/40 to 100 years. The Late Roman Empire occasionally demonetized its bronze coins with the ongoing monetary reforms, which led to instability, but it was a prerequisite for these coins to remain in circulation.

The market in Serdica was dominated by the denomination of 40 nummi, followed by 20, 10, 5 nummi. Under Justinian I, the Thessaloniki coins of 16, 8 and 4 nummi were also included in the trade, and the various denominations were one of the distinguishing features of the city market. The coins of Emperor Justinian I are the most numerous as the highly modular folles are well represented, both in hoards and single finds. After 550, there was a decline in the inflow of coins on the market in Serdica. The latest coins discovered during the excavations in Serdica belong to Emperor Heraclius, whose rule was associated with cataclysms of foreign policy and domestic economic nature leading to the attenuation of the city‘s functions. Until the 10th c., no coins were found on the territory of the ancient city, and the first of this century belonged to Emperor Constantine VII and Romanos (913–959).

One or two dies have been over-struck on some of the discovered coins of the Emperors Phokas and Heraclius. Overstriking is a process in which a new image is struck on an earlier coin. This method is used in times of war, during which urgent payments to the army are required. This requires minting new coins in a short period of time – in order to save time, part of the procedure for producing the coins is saved (melting the metal and making the coin blank) and the new die is applied directly on the old coin. The overstruck quality is lower, and parts of the previous die are often visible.

No silver coins have been found in Serdica from the 6th – 7th c., but silver had a role to play in the economy of the Late Roman Empire. The discovered silver objects from that time are a sign of economic prosperity and wealth.

The coins were produced in 8 mints – Constantinople, Thessaloniki, Cyzicus, Antioch, Nicomedia, Rome, Alexandria, and Carthage, with coins of the Capital‘s ateliers predominating (diagram 2).

Chapter Three analyzes the weights found in Serdica.

In the exchange of goods over the centuries, traders used measures to determine the weight and volume of the items. These control weights correspond to certain weight-metric systems during the different historical periods, which predetermine their great variety as a material – stone, metal, glass, various shapes and decorations. This requires coins and

weights to be studied comprehensively as interconnected artifacts from a particular historical period.

Weights from the Antiquity to the Ottoman Age have been found in the Bulgarian territories, which have their own specific characteristics and weight. The main problem when working with these artifacts is their identification and chronology. The weights belong to the group of coin-shaped monuments, although the coin-shaped form is not obligatory for them and they can be made of different metal or glass. Because in ancient times weight and coin systems largely overlapped, weights that serve exclusively to control coin weight could only be distinguished when they were designated as such.

Hoard of weights: During the excavations of the Metro Station – 8 II – Sector East, a set of weights placed in a wooden box was found. The hoard contains: 9 weights of bronze and two of glass, one of them preserved only in some fragments; two bowls from a balance scales and part of the shoulder itself, a third bowl, probably part of a second scales, from which the second bowl was destroyed due to chemical processes in the earth's layers.

The standard weights correspond to the subdivisions of the Early Byzantine libra:

1. **Γ A**	26,86 g	=	1 ounce
2. **N Γ**	13,30 g	=	3 nomismata
3. **N Γ**	13,22 g	=	3 nomismata
4. **N B**	8,77 g	=	2 nomismata
5. **I B**	2,21 g	=	1/2 nomisma – semissis (12 siliquae)
6. **H**	1,41 g	=	1/3 nomisma – tremis (8 siliquae)
7. **H**	1,43 g	=	1/3 nomisma – tremis (8 siliquae)
8. **S**	1,01 g	=	1 (siliqua) scruple = 6 kerations

9. 1 nomisma – 4.44 g. A glass weight with a monogram

10. No measured weight. Cobalt blue glass fragments of different sizes have been preserved.

The nine bronze weights have the shape of a parallelepiped made very precisely, and on the fence sides there are incised grooves – at No. 1 – two and one at No.No. 2–4 each. They convey the elegance of the plates and at the same time serve as protection against malicious activity on the artifacts. The complex shape was a kind of guarantee that these are original weights, not imitations, as was often the case. These weights correspond to seven denominations – 1 ounce – 1 piece; 3 nomismata – 2 pieces; 2 nomismata – 1 piece; semissis, ½ nomisma – 1 piece; tremis, 1/3 of nomisma – 2 pieces; 1 scruple (6 kerations) – 1 piece; ½ scruple (3 kerations) – 1 piece. The two pieces of weights corresponding to 3 and 1/3 of the nomismata show that the set of exagia was adapted to serve for a large number of combinations when measuring different weights with great accuracy. The hoard of weights from Serdica has no analogue in the literature, moreover, for the first time signed weights from the smallest fractions appear, such as the specimen of 1 scruple (6 kerations) marked with the letter S and the one with the weight of 1/2 scruple (3 kerations), marked with the letter Γ. Until now, keration was considered a unit of account, as there are no coins of this weight. The situation changed, having in mind that from the 6th c. there are two known coins from the time of Justin II and Phokas with a denomination of half tremis and a weight of 0.80 g and 0.58 g, respectively. With the discovery of the set of weights from Serdica, containing the smallest weights that have not been known so far, it can now be argued that they actually existed in practice/trade, and together with the rare low weight coins prove that we should not talk about accounting units, but about real weights.

The markings on the weights from Serdica are traditional for this type of artifacts, the letters – signs for the weight in ounces Γ A; in nomismata N Γ; N B; half nomisma IB; 1/3 nomisma N. Following are the smallest weights mentioned above of 6 (S) and 3 (Γ) kerations. The letter S has been engraved on weights to indicate different loads – ½ solidus (semissis), as a numerical

designation of 6, etc. It is important to note that the leading measure is keration, not scruple, as was previously accepted. The pointed novelties within the Serdica hoard represent an indisputable contribution to the development of numismatics and metrology as a science.

In addition to the bronze weights, the hoard contains also two glass weights, of which only one is preserved completely and a block monogram has been stamped on its face reading Mousonios. The piece corresponds to the weight of 1 nomisma. There is record about a prefect of Constantinople named Mousonios, who held this position in 556. The date refers to the days of Emperor Justinian I, under whose reign the largest number of coins and seals related to the prosperity and economic condition of the city were discovered in Serdica.

The set of exagia discussed and parts of 2 scales placed in a wooden box, has almost no analogue in the literature, which makes it important not only for Serdica but also for the archaeology, metrology, art, etc. on an European level.

In Serdica over the years a large number of weights have been found, which have not been published, not entered in the documentation and at present it is not clear where they are housed. Unfortunately, in many cases these artifacts are not recognized and fall into the general list of metal objects, thus losing the information about them. In addition, there is an organizational problem in the distribution of the depots, copyright in long-discovered materials and more. I make this clarification because the current study includes only the weights that have been provided to me from excavations in the last two decades.

The single finds of weights from Serdica belong to two groups:

Commercial: from 6, 3, 2, 1 ounces, as the weights of 6, 2 (2 pieces) ounces are spherical in shape with obliquely cut poles, 1 piece is disc-shaped and all the others are rectangular plates of different sizes. This group also includes a specimen weighing 36 solidi and marked with the letter S inlaid with silver, without an additional other letter. It is of a disc-like shape, which differs from other specimens on the rounded periphery, which is not found in the museum collections of the world museums.

The second group contains the weights for checking solidus (nomisma) with the designation N, used in the East and SOL – in the West, as well as its multiplications of 4, 3 nomismata and 4 pieces of 1 nomisma, weights that predominate in materials from other sites and collections. The studied artifacts show that 10% of the group with the marking weighs 4.2 g, in the other group the weights are different and vary between 2.92 and 4.56 g. This circumstance shows that the legally established weight of 4.55 g has been regularly violated, which indicates a weak control in the production or manipulation of the state in order to replenish the resources of the treasury. In this connection was also the monetary policy of the state, which through reforms reduced the weight of the golden coins. Thus, after the reform of Emperor Justinian I in 538, light solidi were put into circulation, weighing 22 and 20 siliquae (4, 169 and 3.79 g). Later, other changes followed, as well as intensification of inflationary processes, which directly affected the golden face value, and hence the weight of the control weights.

In addition to weights with letter designations, there are also those that are unmarked, with a few dots or notches corresponding to a certain weight. Apparently, these are the weights that are said not to be officially "certified" and that officials had to fight against. These weights are obviously used together with those approved by the state, because they appear in the same layers and sites.

Chapter Four presents sphragistic artifacts found in Serdica. Until ten years or so ago, excavations of ancient Serdica had no evidence of discovered sphragistic pieces, an inexplicable fact for the provincial capital (*Dacia Mediterranea*). With the beginning of excavations in the center of ancient Serdica in 2010, the first Late Antiquity leads and seals already came to light.

The seals from the 6th – 7th c. are relatively rare on the territory of Bulgaria, which is evident from the described 3500 molybdobullae from the country, of which only 350, or 10%, belong to this group as the imperial bullae are less than one hundred, a situation identical to that of the Balkans.

As a result of the large-scale excavations in Serdica in the second decade of the 21st c., 48 leads and seals from the 6th – 7th c. were discovered, of which 27.08% bear an imperial image. The information published on the seals in Bulgaria gives grounds to claim that Serdica's collection is the largest of Late Antiquity seals found in the country, as some of them are little known or undescribed specimens so far. It is important to note that all of them were discovered during archaeological excavations in a stratified environment, which is an unavoidable fact when dating them.

The seals found in Serdica are divided into several groups: 1) imperial, 2) of officials, 3) of private persons and 4) undetermined, as the first group is the most numerous – 13 pieces.

Imperial seals. The earliest in date is an anonymous seal of Emperor Anastasius I, which belongs to the group of anonymous molybdobullae, of which no copy with similar characteristics has been published in Bulgaria. The image on the obverse impresses with its careful workmanship and accentuation on the details – the diadem, the pendoulia, the chlamys fastened with a decorated fibula – all signs that are characteristic of the imperial images from the period of the 4th – 6th c.

The anonymous seals published so far show that the specimen from Serdica differs from them thus creating difficulties in its identification. The bust of the emperor on the seal bears the hallmarks of the rulers of the late 5th c. – the diadem with several rows of pearls and the pendoulia that appear on coins, seals and elite monuments from the 4th – 5th c. The representation of Victoria on the reverse is also characteristic of the seals within the wide range from the 4th to the mid-6th c. The seal of Serdica bears resemblance to the bullae of Emperor Anastasius I (491–512). The seals of Emperor Anastasius I are very scarce in the separate sphragistic collections, and the anonymous specimen is the only one for now.

Chronologically from Serdica follows the seal of Emperor Justin I (518–525), whose specimens are extremely rare in the sphragistic collections, and among the published ones there is no one with the characteristics of the piece from the city in question. There are various opinions in the bibliography on the identification of the seals of this emperor, which range from their acceptance as bullae of Justinian I to those of Justin II. According to the legend on the seal from Serdica, the bulla belongs to Justin, but who exactly – the first or second one remains unclear. The image on the obverse differs from the known seals of the emperors of this name. It is smaller and occupies part of the blank, while in those published so far, the size of the bulleuterion is larger than the blank itself. The legend on the specimen from Serdica is clearly read, although the letters and the image are small, which distinguishes it from the ones known so far. The difference is obvious with the reverse as well as Victoria does not follow the pattern of the image on the bullae of Justinian I and Justin II, but comes close to that on the seals of Anastasius I, and even we can say that it completely copies it. The features of the seal are different from those of Justin II, which is a serious reason to associate the seal with his namesake who ruled before Justinian I. The described specimen of Emperor Justin I has no analogue so far.

Chronologically, 9 seals of Justinian I (527–565) follow, found at various sites in Serdica. The seals of Justinian I date back to the broad boundaries of his reign 527–565. The described molybdobullae have not been struck by one and the same dies.

Finding a significant number of seals of the same sender – the emperor – on a certain territory is a sign of a serious reason for correspondence with the location. The seals affixed the orders of Emperor Justinian I addressed to officials in Serdica. The reasons for the correspond-

ence between the imperial chancellery and persons in Serdica may be related to the preparation of the defense of the city, construction activities, diplomatic contacts and others.

The 9 seals from the excavations in Serdica, which represent 18% of all published so far in Bulgaria and found in a stratified environment with a clear context, are important not only in number but also in interpreting the imperial messages to the important Early Byzantine center of Serdica.

Then comes the seal of Emperor Tiberius II Constantine (578–582). In the academic literature, the seals of Tiberius II are generally dated to the years 578–582, and his brief reign and the lack of data on the situation of discovery do not allow a more precise dating. The considerations on the dating of Tiberius II's seal are supported by an epigraphic text discovered in Serdica. The inscription announces the restoration of buildings and a water supply system in Serdica, under the care of the local church trustee Leontius. The content of the text has been analyzed and cited many times in scientific research, and dated back to July 579.

There are not many examples when both sphragistic and epigraphic monuments, through the tools of their scholarship, reach the same conclusion – in this case the year 579.

The last imperial seal from the 6th – 7th c. from Serdica belongs to Emperor Heraclius (610–641). The seal is the first of this monarch discovered during archaeological excavations in Bulgaria, but in the collection of NAIM – BAS there is a specimen of an unspecified provenance. The dating of the seal coincides with the time of decline of the town of Serdica in the last years of the 6th c., when the destruction was ubiquitous leading to the abandonment of the old street network.

Seals of officials. Seal of Priscus – full-length Theotokos with a halo on the obverse, and on the reverse a cruciform monogram, which is read as Πρίσκου.

In the period of the 5th – 7th c. two historical figures named Priscus are known, one was the famous sophist, philosopher and writer of the 5th c. and the other was senior military leader of the Byzantine army from the late 6th and early 7th c. The latter is identified with the military leader Priscus, who served under the Byzantine Emperors Maurice Tiberius (582–602) and Phocas (602–610) leading the military operations against the invasions of the Avars and Slavs in the Lower Danube region. Most likely, the seal in question is related to the correspondence in connection with the events of 599.

Seal of Phokas – the seal is related to the one of Priscus discussed above, and also belongs to a military leader named Phokas. Its description is as follows: Obverse – SCS PRISCVS Bust with halo, beard and mustache, opposite. Reverse – Cross monogram with the letters Φ, O, C, A, C = (Φωκᾶς).

In the prosopography there is evidence of Phokas, subordinate to *Priskos patrikios*, in 607. The daughter of the said Phokas, Domencia married the said Priskos. The construction takes the following form – the only Phokas mentioned in the sources, which could be connected with St. Priscus, is the future Emperor Phokas himself, who began his career as a strator of the military leader Priscus. Thus, the appearance of the little-known St. Priscus on the seal can be explained by the fact that he was the patron saint of the chief and patron of Phokas.

Phokas served in the Danube Army when the Emperor Mauritius organized a campaign against the Slavs north of the Danube. By order of the emperor, the soldiers had to spend the winter of 602 north of the Danube border in present-day Wallachia, where they had to procure their own provisions. The suspension of wages further inflamed the discontent of the army, which led to a revolt against Mauricius and the rise of Phokas as a leader. Dissatisfaction grew, and as a result, in November 602, Emperor Maurice was dethroned and killed along with his sons. Phokas became emperor (602–610).

The seal of Phokas was most likely sent with a message to Serdica before he became emperor, but with the confidence of a leader of a disgruntled army, while relying on the protection

and assistance of St. Priscus in his struggle against Emperor Maurice. Following this logic, it can be argued that the seal was sent to the Capital of Serdica before November 23, 602, when Phokas was crowned emperor by the Patriarch.

Seals of persons with a title: Seal of Peter patrikios – The obverse displays a bust of Theotokos (*Nikopoios*) with a halo, opposite, in front of his chest a medallion with Christ. On the reverse a cruciform monogram – ΠΕΤΡ8 ΠΑΤΡΙΚΙ8. In Bulgaria, 3 specimens of persons with the title of patrikios (6th – 7th c.) have been described, two with block monograms and one with a legend. Apart from being a title, Patrikios also appears as a personal name on seals.

Seals of private individuals: Seal of Ioannos (1) – The obverse displays the Theotokos Hodegetria opposite with a halo, chiton and maphorion, holding the Infant with a halo and himation. The reverse bears a cruciform monogram of Ιωάννου. There are no exact parallels.

Seal of Ioannos (2) – On the obverse a cruciform monogram of Ιωάννου. The reverse bears a cruciform monogram, and one of the variants can also be Ιωάννου.

During the early Byzantine Empire, only the first or baptismal name was engraved on seals. Parents had a large selection of names, Latin names or their Hellenized versions were chosen in the eastern part of the Empire, traditional Greek names with regional traditions were widely used, and names of Christian saints also appeared gradually becoming very popular. As a result, every twelfth child was baptized with the name of Ioannos, and thus there were a large number of bullae in the name of Ioannos.

Seal of Leontius – The obverse depicts an eagle turned backwards, with a laurel wreath in its beak. The reverse has the legend of LEONTIO.

Signacula, found in Serdica. Along with the coins and seals from the 6th – 7th c., 11 lead plates were also discovered during the excavations in Serdica. They bear inscriptions, monograms, eight-pointed stars, etc. These artifacts are known barely in our country and for this reason their definition, purpose and manufacture raises fluctuations in their interpretation. In the literature, these plates are defined as *signacula* and due to the inscriptions on them they are the subject of study mainly in the epigraphy. The information provided by these pieces is diverse thus determining their connection with various disciplines, one of which is sphragistics. The problems posed by the *signacula* found are very miscellaneous and the lack of specific works in Bulgarian historiography is the reason why some of the arguments made are partly hypothetical.

Serdica plates can be defined as a type of *signaculum* with names of persons with a certain position in society and government written on them.

An important point regarding the dating of the considered artifacts from Serdica is the fact that two of the plates were found with coins and a seal from the 6th c., which helps their dating in the period of 6th – 7th c. Among the specimens in discussion there are some with repetitive characteristics – No.No. 2–3, 4–5, 10–11 from the Catalogue, which indicates the production of more pieces by the same matrix. In addition, it is reported that plates bearing the same name have been struck with different matrices.

The common feature of all the plates is their rectangular shape made of lead, with names on their sides engraved as monograms or a whole name.

The first group includes a plate displaying a block monogram on the obverse – Θεοδώρου; on the reverse – a block monogram – ἐπισκόπου (Θεοδώρου ἐπισκόπου); Seal of Archbishop Theodore.

The monograms of the name and ecclesiastical rank of Theodore Archbishop have been struck with the same bulleuterion known from the seal found during the excavations of Justiniana Prima, the town established in honour of Emperor Justinian I and existing in the 6th – early 7th c. The foundation of the new town created some tension between Serdica, the Capital of the Province of Dacia Mediterranea and Episcopal center, which flourished in the 6th c.,

and the newly created town, the birthplace of Emperor Justinian. According to Novella 11 by Justinian, published in 535, Eastern Illyricum, including both Dacia and Moesia Secunda, was subordinated to the jurisdiction of the Archbishop of Justinian Prima. The new urban structure aimed to reduce the influence of the Archbishop of Thessaloniki, who was the papal vicar for Eastern Illyricum. However, the emperor's ambition had little effect, and ten years later Novella 131 (III) revealed that Archbishop of Justiniana Prima was given the status of papal vicar in the ecclesiastical administration of the diocese of Dacia, losing his administrative and ecclesiastical prerogatives over the diocese of Macedonia Secunda.

Despite the relocation of the archbishopric to Justiniana Prima, the bishops of Serdica refused to recognize the supremacy of the new seat of ecclesiastical authority. This conflict is reflected in the letter of Pope Gregory the Great to Bishop Felix of Serdica, which requires the submission of the latter to the higher-ranking archbishop of Justiniana Prima.

The *signaculum* of Serdica with the name of Archbishop Theodore can probably be associated with the complex relationship between the old Episcopal center in Serdica and the newly founded one in Justiniana Prima in the second half of the 6th c. and the initial decades of the 7th c.

The following group includes two rectangular plates that have the same characteristics: on the obverse the legend of ΛЄ ω NTI 8 = Leontius; the reverse presenting two block monograms between two crosses. The first one is composed of the letters Λ, Є, O, N, ω, 8; the second monogram contains the letters H, O, N, R. A variant of the reading might be ΛЄONTI8 HONOR.

The two plates differ in the way the name and monograms have been engraved on the reverse side, which means that they have been struck with different matrices.

Most likely, the name Leontius can be identified with the Archbishop of Serdica, known from the inscription reporting about some repair work launched by him, in the service of Emperor Tiberius II Constantine (578–582). Reading the block monograms on the plate reverse as ΛЄωNTI8 HONOR (?) at this stage is only one of the possible options.

Next a group of two rectangular plates comes, on the obverse of which the name is written in three lines – + CTEΦANωC; and on the reverse a cruciform monogram, which reads the name of Stefan. The two plates differ in the way the name and monogram have been engraved, evidence that they have been produced with different matrices.

Two more plates different from the ones described above were found in Serdica, but with a monogram of the name of Stefan.

Then two *signacula* follow bearing a block monogram, which can be read as Stefan. There is still another plate with the same name on the obverse: + STEF- ANVS; on the reverse: + ONOR. It is difficult to say whether the plates above with the name of Stefan have a connection with the last one, which, apart from the legends, also differs in its precise workmanship. The legend on the reverse shows that he was a person recognizable in the city, performing important functions, a city magistrate or something else. Also with precise workmanship are three plates, two of which have a legend on the face: SABI NIAN (s), on the reverse: eight-pointed star. The third plate additionally with a legend on the reverse: + MARC – ILINVS; on the reverse: ONOR – IVS.

The review of Serdica *signacula* leaves open questions about their method of production (by casting or striking with bulleuterion) and dating. While for some of the artifacts (No.No. 1–7) there is data that gives some certainty about their dating in the 6th c., for the rest more information is needed. The multi-layered situation on the ground during the excavations in Serdica does not exclude the possibility that some of these artifacts are related to the prosperity of the city in the 4th c. It seems very likely that the chronology of these pieces lies within a wider range. Despite the ambiguities surrounding these plates, we can safely assume that the names on them are associated with famous, high-ranking citizens of Serdica.

For the first time in Bulgarian historiography, the present study reviews and analyzes the numismatic and sphragistic material from the period of the Late Antiquity discovered in Serdica and available for scientific processing. Most of it is introduced into scientific circulation for the first time.

The proposed analysis of the numismatic material is based mainly on coins discovered in Serdica after 2000. The results are a solid ground for future research on the newly studied discoveries. In order to achieve a near-real end result, it is necessary to analyze the entire volume of the numismatic collection of hoards or single coin finds. The clarifications made do not lessen the significance of the study, which for the first time presents an analysis of the coin circulation for the period of the 6th – 7th c. in Serdica, the Capital of the province of Dacia Mediterranea.

A group of metrological artifacts are also connected with the coin circulation in Serdica in Late Antiquity which includes weights for coins and trade weights of different types and values. The hoard of weights discovered in Serdica is published for the first time. It comes among the rare similar finds in Europe, and the information it offers is not only related to the history of the city, but also contributes to the Late Antiquity numismatics, metrology and economic history. For the first time, weights are found in the set, which correspond to the smallest divisions of the libra – *scripulum* and *keration*, and their derivatives. This is a major achievement in the Late Antiquity metrology, which is based on specific artifacts discovered in a stratified environment. For the first time, it has been proven that the smallest fractions of *scripulum* and *keration* are real units of weight in commercial practice, and not just accounting ones. The dating of this set is related to Mousonios Eparch of Constantinople in 556, whose monogram is on a glass exagium from the set.

The imperial seals discovered in Serdica represent the largest data set for the period of the 6th – 7th c. from the territory of Bulgaria. The seals coming from the excavations in Serdica belong to five Byzantine emperors in the period from the early 6th to the second decade of the 7th c. – Anastasius I, Justin I, Justinian I, Tiberius II Constantine, and Heraclius. The molybdobullae of Emperor Anastasius I and Justin I were first identified in specialized literature, and the bulla of Tiberius II is the second specimen described in the literature. The latter seal is related to the official correspondence concerning the restoration works on the city water supply system. The molybdobullae found in Serdica are evidence of the correspondence between the central government and the city. The most numerous (9) seals of Emperor Justinian I indicate a serious occasion on which the emperor sent urgent orders to Serdica. It seems very likely that this refers to the events of 550, when the emperor sent orders to recruit an army to oppose Totila. It should not be also excluded that the reason for the activity of Justinian I may be the disputes over the status of the Bishop of Serdica and his subordination to the newly established seat in Justiniana Prima.

Another connection with historical events provides the seal of Phokas, the future emperor, who led an army revolt against the then Emperor Maurice. His molybdobulla first presents the bust of St. Priscus on a sphragistic monument.

For the first time in Bulgarian historiography the rare artifacts *signacula* are here described – lead plates with names engraved on them. Probably these are the names of city magistrates, honoured citizens with certain merits to Serdica, recognizable personalities who have their responsibilities and respect from the residents of the city. These artifacts are an indispensable source of information about social life in Serdica.

A contribution of the study is the identification of the name on two plates with that of Archbishop Leontius, known from an inscription from the time of Emperor Tiberius II Constantine (578–582).

The presented work on the numismatic and sphragistic materials discovered in Serdica from the 6th – the initial decades of the 7th c., which have a relatively accurate dating, contributes with its information to clarify the problem of the transition from Antiquity to the Middle Ages. The practical significance of the study lies in the fact that its results enrich the concept of the political and economic history of Serdica in the Late Antiquity; provide new information about the role of the city in political life and its relationship with the imperial financial services.

The study of the numismatic and sphragistic material from Serdica, as well as the conclusions made are solid grounds for various research topics and areas.

LIST OF FIGURES

Table I. Map of the provinces.

Table II. Antique Serdica – sites under research.

Table III. Serdica. Amphitheater site (after Паунов 2004).

Table IV. 1 – coin of Philip II (359–336 BC), bronze; 2 – coin of Lucius Calpurnius Piso Caesoninus and Quintus Servilius Ception (100 BC), silver, denarius; 3 – coin of Rhoimetalkes I (10 BC – 12 AD), bronze; 4 – coin of Augustus (27 BC – 14 AD), silver, denarius; 5 – coin of Britannicus (41–55), aurichalcum, sestertius; 6 – coin of Domitian (81–96), gold, aureus; 7 – coin of Marcus Aurelius from Serdica (161–180), assarius, bronze; 8 – coin of Lucilla (164–168 / 9), gilded, fourrée.

Table V. 1 – coin of Constantius I (294–295); silver, argenteus; 2 – coin of Theodosius II (425–429); gold, solidus; 3 – map of the trade relations of Serdica to the 6th c.

Table VI. 1 – coin of Theodosius II (408–450), gold, tremis; 2 – coin of Leo I (457–474), gold, tremis; 3 – coin of Basiliscus (475–476), gold, tremis.

Table VII. 1 – coin of Anastasius I (491–518), gold, tremis; 2 – coin of Justin I (518–527), gold, tremis; 2 – coin of Justin I (518–527), gold, tremis.

Table VIII. 1 – coin of Justinian I (527–565), gold, tremis; 2 – coin of Anastasius I (491–518), gold, tremis.

Table IX. 1 – 2 – coins of Anastasius I (512–517), 40 nummi, Constantinople; 3 – coin of Justin I (518–522), 40 nummi, Constantinople; 4 – 5 – coins of Justin I (518–522), 20 nummi, Constantinople; 6 – 8 – coins of Justin I (518–522), 40 nummi, Nicomedia; 9 – 12 – coins of Justinian I (527–537), 40 nummi, Constantinople.

Table X. 13 – coin of Justinian I (527–537), 40 nummi, Constantinople; 14 – coin of Justinian I (527–537), 40 nummi, Nicomedia; 15 – coin of Justinian I (538–539), 40 nummi, Constantinople; 16 – coin of Justinian I (538–539), 40 nummi, Constantinople; 17 – coin of Justinian I (539–540), 40 nummi, Constantinople; 18 – coin of Justinian I (539–540), 40 nummi, Constantinople.

Table XI. 19 – coin of Justinian I (540–541), 40 nummi, Constantinople; 20 – coin of Justinian I (540–541), 20 nummi, Constantinople; 21 – coin of Justinian I (539–540), 40 nummi, Nicomedia; 22 – coin of Justinian I (541–542), 40 nummi, Cyzicus.

Table XII. 1 – coin of Justin I (518–522), 40 nummi, Thessalonica; 2 – coin of Anastasius I (491–518), 10 nummi, Constantinople; 3 – coin of Justin I (518–527), 40 nummi, Constantinople; 4 – coin of Justin I (518–527), 40 nummi, Constantinople; 5 – coin of Justin I (518–527), 5 nummi, Constantinople.

Table XIII. 1 – coin of Justinian I (527–537), 40 nummi, Constantinople; 2 – coin of Justinian I (527–537), 40 nummi, Constantinople; 3 – coin of Justinian I (527–537), 20 nummi, Constantinople; 4 – coin of Justinian I (527–537), 20 nummi, Rome; 5 – coin of Justinian I (527–537), 5 nummi, Nicomedia; 6 – coin of Justinian I (542–543), 40 nummi, Nicomedia; 7 – 8 – coins of Justinian I (527–565), 16 nummi, Thessalonica; 9 – 10 – coins of Justinian I (527–565), 8 nummi, Thessalonica; 11 – coin of Justinian I (527–565), 4 nummi, Thessalonica.

Table XIV. 1 – coin of Justin II (565–578), 40 nummi, Constantinople; 2 – imitation of a coin of Justin I, 40 nummi, Constantinople; 3 – coin of Mauricius Tiberius (582–602), 40 nummi, Constantinople (overstruck); 4 – coin of Mauricius Tiberius (582–602), 40 nummi, Constantinople.

Table XV. 1 – 2 – coins of Justin II (565–578), 20 nummi, Thessalonica; 3 – coin of Phokas (602–610), 40 nummi, Constantinople; 4 – coin of Phokas (602–610), 40 nummi, Nicomedia; 5 – coin of Phokas (602–610), 40 nummi, Thessalonica (overstruck).

Table XVI. 1 – coin of Heraclius (610–641), 40 nummi, Constantinople; 2 – coins of Phokas, 20 nummi, Thessalonica.

Table XVII. Plate with weights and designations of Byzantine weights (after S. Bendall).

Table XVIII. 1 – commercial weight of 6 ounces, bronze; 2 – commercial weight marked 6 ounces, bronze; 3 – commercial weight of 2 ounces, lead; 4 – commercial weight of 1 ounce, bronze.

Table XIX. 1 – commercial weight of 1 ounce, bronze; 2 – commercial weight of 36 nomismata, bronze; 3 – 7 – commercial weights without marked weight, lead.

Table XX. 1 – commercial weight of 1 ounce, marked Γ A, bronze; 2 – 3 – weight marked N Γ, bronze; 4 – weight marked NB, bronze; 5 – weight marked IB, bronze; 6 – 7 – weights marked H, bronze; 8 – weights marked S, bronze.

Table XXI. 1 – weight marked Γ, bronze; 2 – glass weight with monogram; 2a – monogram; 3 – fragments of a glass weight; 4 – fragments of a wooden box, weights of glass and bronze, bowls of scales.

Table XXII. 1 – Original wooden box with sockets for glass and bronze weights and two scales (after S. Bendall 1996, Petrie Museum).

Table XXIII. 1 – anonymous seal of Emperor Anastasius I, lead; 2 – seal of Justin I, lead; 3 – 8 – seals of Emperor Justinian I, lead.

Table XXIV. 1 – 3 – seals of Emperor Justinian I, lead; 4 – seal of Emperor Tiberius II, lead; 5 – seal of Emperor Heraclius, lead.

Table XXV. 1 – seal of Priscus, lead; 2 – seal of Phokas / St. Priscus, lead; 3 – seal of Peter Patrikios, lead; 4 – seal of John, lead; 5 – seal of John, lead.

Table XXVI. *Signacula*: 1 – *obverse*: monogram Θεοδώρου /, *reverse*: ἐπισκόπου, lead; 2 – *obverse*: ΛЄ ω NTI 8, *reverse*: two block monograms; 3 – *obverse*: ΛЄ ω NTI 8, *reverse*: two block monograms; the matrix is different from the previous one; 4 – *obverse*: three-line legend: + CT ЄΦA NωC, *reverse*: cruciform monogram of the same name; 5 – *obverse*: three-line legend + CT ЄΦA NωC, *reverse*: cruciform monogram of the same name; 6 – *obverse*: block monogram of the name Stefan (mirror), *reverse*: eight letters arranged in three lines; 7 – *obverse*: block monogram of the name Stefan (mirror), *reverse*: block monogram (undeciphered); 8 – *obverse*: two-line legend + STEF – ANVS, *reverse*: + ONOR.

Table XXVII. 1 – *Signacula*: 1 – *obverse*: two-line legend: +MARC – ILINVS, *reverse*: two-line legend: ONOR – IVS; 2 – *obverse*: two-line legend: SABI – NIAN (s), *reverse:* eight-pointed star in the middle of a relief frame, each ray terminating in a small hasta; 3 – *obverse*: two-line legend: SABI – NIAN (s), *reverse*: eight-pointed star in the middle of a relief frame, each ray terminating in a small hasta.

Plate 1. Denominations and mints of the find from the Lozenets complex/Sofia – Southern Park.

Plate 2. Contents of the coin find from the Metro Station 8-II site.

Plate 3. Coins of Justinian I (by years), Metro Station 8-II site.

Plate 4. Coins for Anastasius I (491–518).

Plate 5. Coins of Justin I.
Plate 6. Coins of Justinian I.
Plate 7. Coins of Justin II.
Plate 8. Coins of Tiberius II Constantine.
Plate 9. Coins of Mauritius Tiberius.
Plate 10. Coins of Phokas.
Plate 11. Coins of Heraclius.
Plate 12. Diagram of coins by emperors
Plate 13. Diagram of the mints
Plate 14. Diagram of the denominations

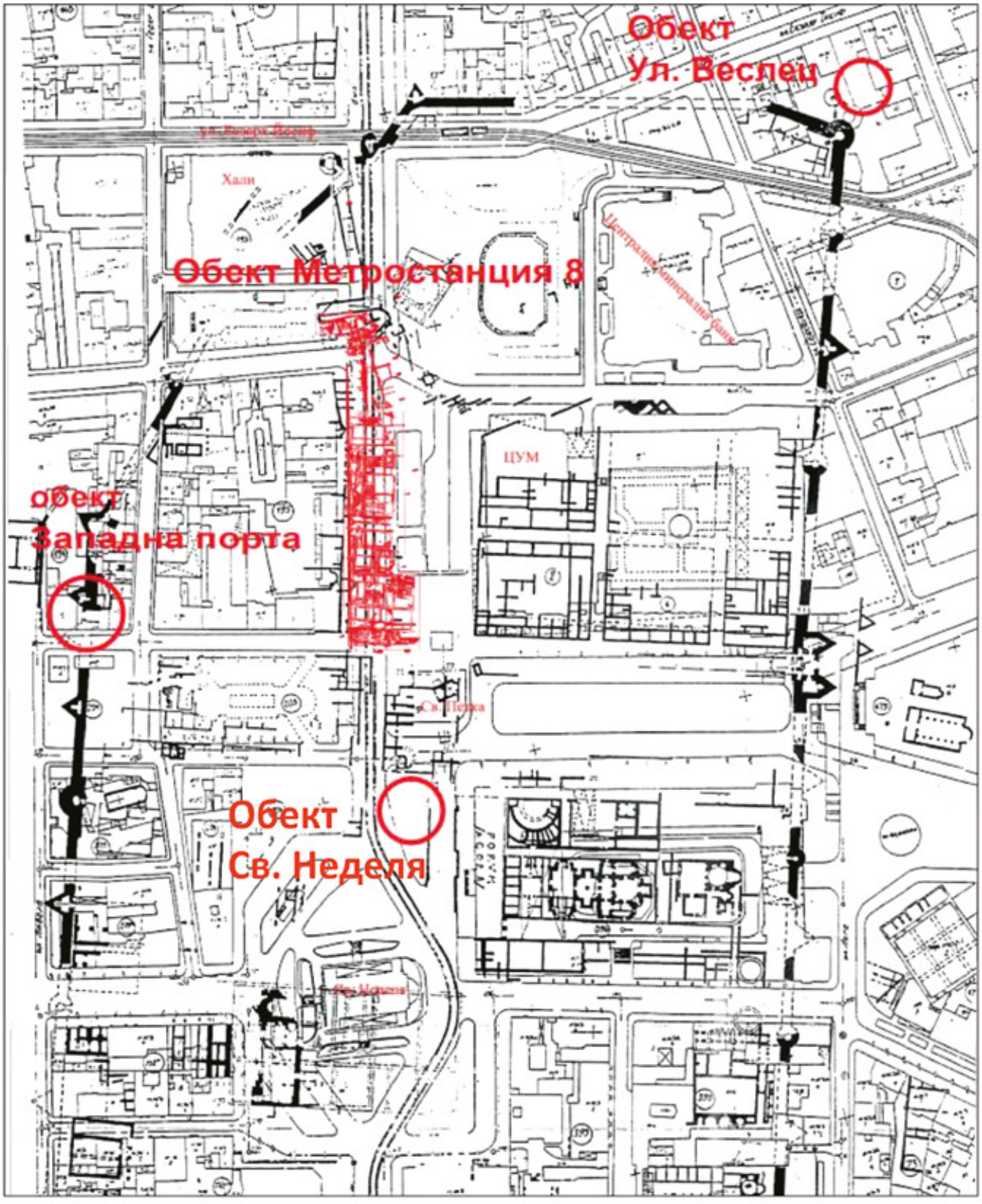
ИЛЮСТРАЦИИ



Табло **I.** Късноантичните провинции в източната част на Балканския полуостров



Табло **III.** Сердика. Обект „Амфитеатър“ (по Е. Паунов 2004)



Табло **II.** План на останките от Сердика с обозначени обекти, откъдето са повечето нумизматични и сфрагистични материали, представени в монографията (автор инж. Ат. Каменаров)



Табло **IV.** 1 – монета на Филип II (359–336 г. пр. Хр.), бронз; 2 – монета на Луций Калпурний Пизон Цезонин и Квинт Сервилий Цепион (100 г. пр. Хр.), сребро, денарий; 3 – монета на Реметалк I (10 г. пр. Хр. – 12 г.), бронз; 4 – монета на Август (27 г. пр. Хр. – 14 г.), сребро, денарий; 5 – монета на Британик (41–55 г.), аурихалкум, сестерций; 6 – монета на Домициан (81–96 г.), злато, ауреус; 7 – монета на Марк Аврелий от Сердика (161–180 г.), асарий, бронз; 8 – монета на Луцила (164–168/9 г.), позлатена, фуре (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



1



2



Табло **V.** 1 – монета на Констанций I (294–295 г.); сребро, аргентеус; 2 – монета на Теодосий II (425–429 г.); злато, солид; 3 – карта на търговските връзки на Сердика до VI в. (по А. Станев, Цв. Йотов)



Табло **VI.** 1 – монета на Теодосий II (408–450 г.), злато, тремис; 2 – монета на Лъв I (457–474 г.), злато, тремис; 3 – монета на Базилиск (475–476 г.), злато, тремис (сн. Кр. Георгиев)



Табло **VII.** 1 – монета на Анастасий I (491–518 г.), злато, тремис; 2 – монета на Юстин I (518–527 г.), злато, тремис; 3 – монета на Юстин I (518–527 г.), злато, тремис (сн. Кр. Георгиев)



Табло **VIII.** 1 – монета на Юстиниан I (527–565 г.), злато, тремис;
2 – монета на Анастасий I (491–518 г.), злато, тремис (сн. Кр. Георгиев)



Табло **IX.** 1–2 – монети на Анастасий I (512–517 г.), 40 нумии, Константинопол; 3 – монета на Юстин I (518–522 г.), 40 нумии, Константинопол; 4–5 – монети на Юстин I (518–522 г.), 20 нумии, Константинопол; 6–8 – монети на Юстин I (518–522 г.), 40 нумии, Никомедия; 9–12 – монети на Юстиниан I (527–537 г.), 40 нумии, Константинопол (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **X.** 13 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 40 нумии, Константинопол; 14 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 40 нумии, Никомедия; 15 – монета на Юстиниан I (538–539 г.), 40 нумии, Константинопол; 16 – монета на Юстиниан I (538–539 г.), 40 нумии, Константинопол; 17 – монета на Юстиниан I (539–540 г.), 40 нумии, Константинопол; 18 – монета на Юстиниан I (539–540 г.), 40 нумии, Константинопол (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



19



20



21



22

Табло **XI.** 19 – монета на Юстиниан I (540–541 г.), 40 нумии, Константинопол; 20 – монета на Юстиниан I (540–541 г.), 20 нумии, Константинопол; 21 – монета на Юстиниан I (539–540 г.), 40 нумии, Никомедия; 22 – монета на Юстиниан I (541–542 г.), 40 нумии, Кизик (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XII.** 1 – монета на Юстин I (518–522 г.), 40 нумии, Тесалоника; 2 – монета на Анастасий I (491–518 г.), 10 нумии, Константинопол; 3 – монета на Юстин I (518–527 г.), 40 нумии, Константинопол; 4 – монета на Юстин I (518–527 г.), 40 нумии, Константинопол; 5 – монета на Юстин I (518-527 г.), 5 нумии, Константинопол (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XIII.** 1 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 40 нумии, Константинопол; 2 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 40 нумии, Константинопол; 3 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 20 нумии, Константинопол; 4 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 20 нумии, Рим; 5 – монета на Юстиниан I (527–537 г.), 5 нумии, Никомедия; 6 – монета на Юстиниан I (542–543 г.), 40 нумии, Никомедия; 7–8 – монети на Юстиниан I (527-565 г.), 16 нумии, Тесалоника; 9–10 – Юстиниан I (527-565 г.), 8 нумии, Тесалоника; 11 – монета на Юстиниан I (527-565 г.), 4 нумии, Тесалоника (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XIV.** 1 – монета на Юстин II (565–578 г.), 40 нумии, Константинопол; 2 – имитация на монета на Юстин I, 40 нумии, Константинопол; 3 – монета на Маврикий Тиберий (582–602 г.), 40 нумии, Константинопол (препечатана); 4 – монета на Маврикий Тиберий (582–602 г.), 40 нумии, Константинопол (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



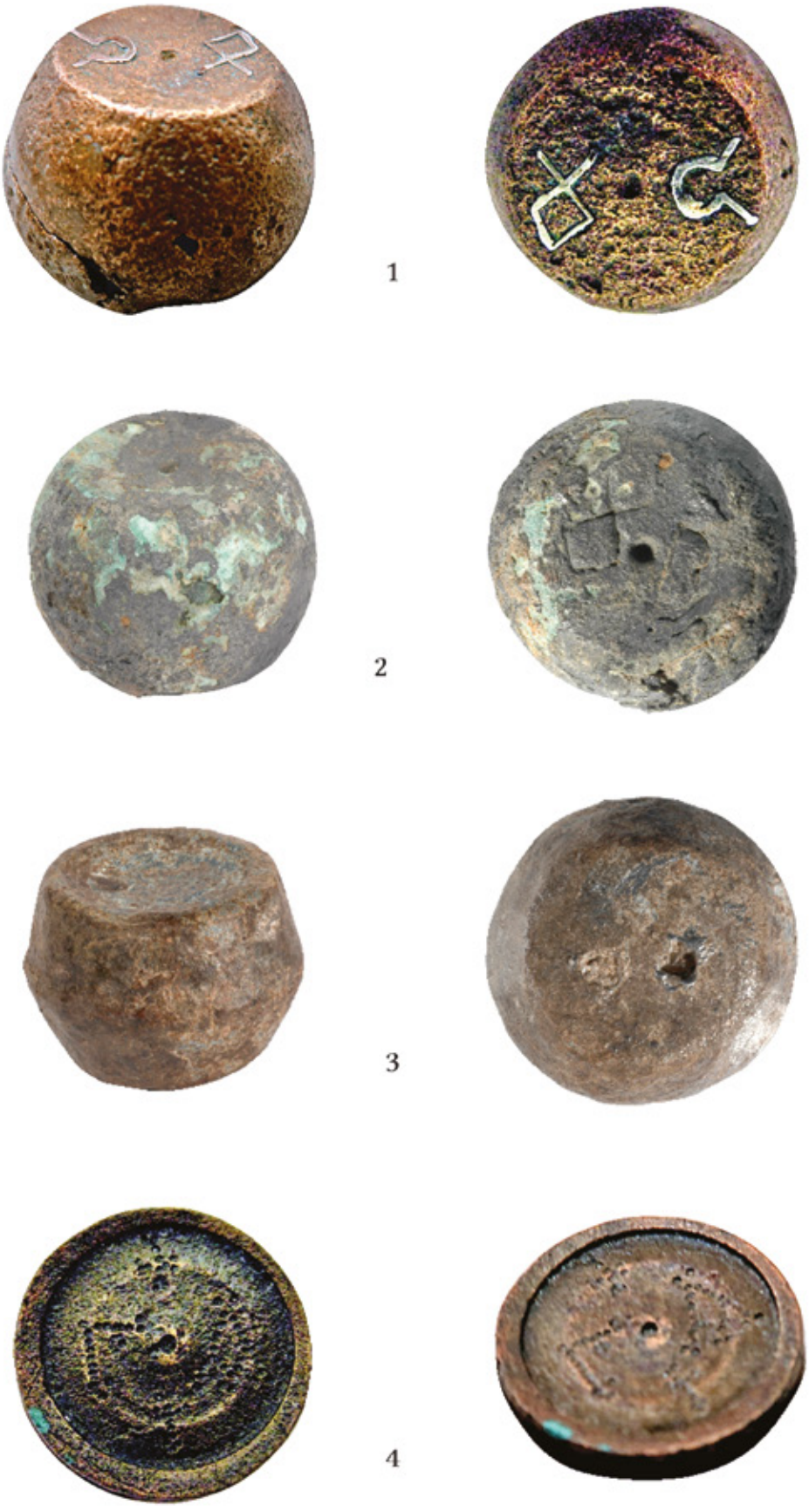
Табло **XV.** 1–2 – монети на Юстин II (565–578 г.), 20 нумии, Тесалоника; 3 – монета на Фока (602–610 г.), 40 нумии, Константинопол; 4 – монета на Фока (602–610 г.), 40 нумии, Никомедия; 5 – монета на Фока (602–610 г.), 40 нумии, Тесалоника (препечатана) (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XVI.** 1 – монета на Ираклий (610–641 г.), 40 нумии, Константинопол; 2–3 – монети на Фока, 20 нумии, Тесалоника. (сн. Д. Владимирова-Аладжова)

	BYZANTINE WEIGHTS								
			COMMERCIAL			COIN			
lb		ozs	SYMBOL	SCRIPULA GRAMMATA	SOLIDI	SYMBOL		SILIQUÆ KERATIA	GRAMS
			ROMAN / BYZANTINE		NOMISMAT	ROMAN	BYZANTINE		
1	LIBRA LITRA	12	Λ A / Λ Λ	288	72		ÑO B		327.45
1/2	SEMIS	6	ϬϘ / ΓoS	144	36	SOL XXXVI	ÑΛ S		163.7
1/3	TRIENS	4	-IIII / ϬΔ / ΓoΔ	96	24	SOL XXIIII	ÑK Δ		109.1
1/4	QUADRANS	3	-III / Ϭ Γ / ΓoΓ	72	18	SOL XVIII	ÑI H		81.9
1/6	SEXTANS	2	-II / Ϭ B / ΓoB	48	12	SOL XII	ÑI B		54.6
1/12	UNCIA OUNGIA	1	-I / Ϭ Λ / ΓoΛ	24	6	SOL Ϙ	ÑS		27.2
	SEMUNCIA	1/2	XII / IB	12	3	SOL III	ÑΓ		13.6
	BINÆ SEXTULÆ	1/3		8	2	SOL II	ÑB		9.1
	SICILIUS	1/4	ϵ	5 6	1½				6.82
	SEXTULA	1/6	Δ / Γ	3 4	1	SOL I	N	24	4.55
			B	2	½		I B	12	2.27
				1⅓	⅓ TREMISSIS		H or T	8	1.52

Табло **XVII.** Таблица с теглата и означенията на византийските тежести (по S. Bendall)



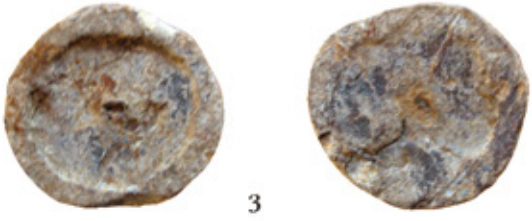
Табло **XVIII.** 1 – търговска тежест от 6 унции, бронз; 2 – търговска тежест с означение за 6 унции, бронз; 3 – търговска тежест от 2 унции, олово; 4 – търговска тежест от 1 унция, бронз (сн. РИМ – София; Д. Владимирова-Аладжова)



1



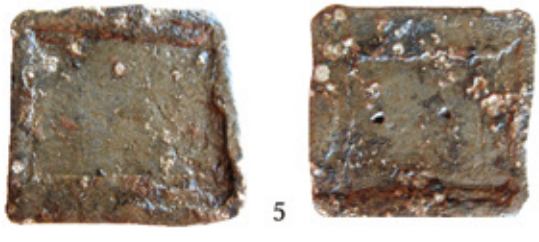
2



3



4



5



6



7

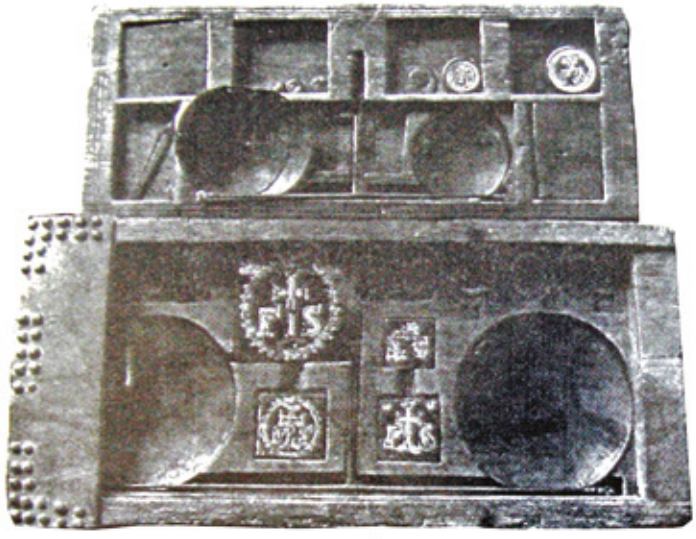
Табло **XIX.** 1 – търговска тежест от 1 унция, бронз; 2 – търговска тежест от 36 номизми, бронз; 3–7 – търговски тежести без означено тегло, олово (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XX.** 1 – търговска тежест от 1 унция, бронз; 2 – търговска тежест от 36 номизми, бронз; 3–7 – търговски тежести без означено тегло, олово (сн. РИМ – София; Д. Владимирова-Аладжова)



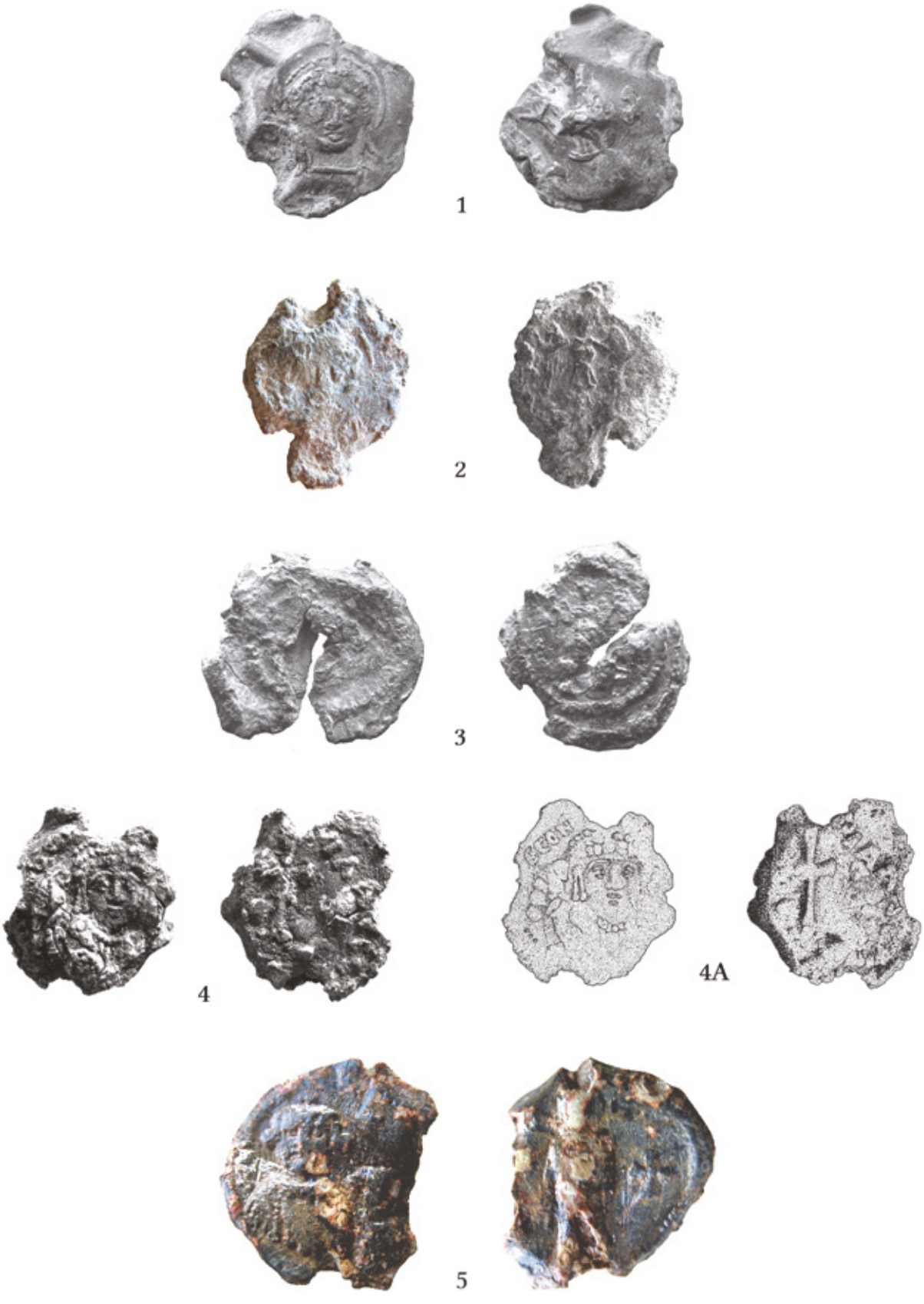
Табло **XXI.** 1 – тежест с означение Г, бронз; 2 – стъклена тежест с монограм; 2а – монограм; 3 – фрагменти от стъклена тежест; 4 – фрагменти от дървена кутия, тежести от стъкло и бронз, блюда от везни (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XXII.** Оригинална дървена кутия с „гнезда“ за стъклени и бронзови тежести и две везни (по Bendall 1996, Petrie Museum)



Табло **XXIII.** 1 – анонимен печат на Анастасий I, олово;
2 – печат на Юстин I, олово;
3–8 – печати на Юстиниан I, олово
(сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XXIV.** 1–3 – печати на Юстиниан I, олово;
4 – печат на Тиберий II, олово;
5 – печат на Ираклий, олово (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XXV.** 1 – печат на Приск, олово; 2 – печат на Фока/св. Приск, олово; 3 – печат на Петър, патриций, олово; 4 – печат на Йоан, олово; 5 – печат на Йоан, олово (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XXVI.** *Signacula*: 1 – *лице*: монограм Θεοδώρου/*опако*: ἐπισκόπου, олово; 2 – *лице*: ΛЄ ω NTI 8, *опако*: два блокови монограма; 3 – *лице*: ΛЄ ω NTI 8, *опако*: два блокови монограма, матрицата е различна от предната; 4 – *лице*: триредов надпис: + СТ ЕФА НѡС, *опако*: кръстовиден монограм със същото име; 5 – *лице*: триредов надпис + СТ ЕФА НѡС, *опако*: кръстовиден монограм със същото име; 6 – *лице*: блоков монограм на името Стефан (огледално), *опако*: осем букви, разположени в три реда; 7 – *лице*: блоков монограм на името Стефан (огледално), *опако*: блоков монограм (неразчетен); 8 – *лице*: двуредов надпис + STEF – ANVS, *опако*: + ONOR (сн. Д. Владимирова-Аладжова)



Табло **XXVII.** *Signacula*: 1 – *лице*: двуредов надпис: +MARC – ILINVS/ *опако*: двуредов надпис: ONOR – IVS; 2 – *лице*: двуредов надпис: SABI – NIAN (s), *опако*: в средата на релефна рамка е разположена осемлъчна звезда, всеки лъч завършва с малка ограничителна хаста; 3 – *лице*: двуредов надпис: SABI – NIAN (s)/ *опако*: в средата на релефна рамка е разположена осемлъчна звезда, всеки лъч завършва с малка ограничителна хаста (сн. Д. Владимирова-Аладжова)